

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Філатов Богдан Сергійович

УДК: 94:316.422 (477.52)''1985.327*04/1991.237*08''

ДИСЕРТАЦІЯ

Суспільно–політичні трансформаційні процеси на Сумщині в роки
перебудови (квітень 1985 – серпень 1991 рр.)

07.00.01 – Історія України

Історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ /Філатов Б.С./

Науковий керівник – Бойко Олександр Дмитрович, доктор політичних наук,
професор

Чернігів – 2020

АНОТАЦІЯ

Філатов Б.С. Суспільно–політичні трансформаційні процеси на Сумщині в роки перебудови (квітень 1985 – серпень 1991 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин, 2019.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню суспільно–політичних трансформаційних процесів на Сумщині в роки перебудови (1985–1991 рр.). Створено цілісну картину перебудовчих змін та зрушень на Сумщині, розкрито процес їх розгортання та специфіку. Введено до наукового обігу неопубліковані архівні матеріали.

Вивчено стан наукової розробки проблеми та окремих її аспектів. Зокрема, проаналізовано праці загального характеру, що стосуються перебудови в СРСР, а також спеціалізовані дослідження історії Сумщини у 1985–1991 рр., що стосуються політичного становища в області, її економічного розвитку. Визначено основні напрямки у вивченні суспільно–політичного розвитку Сумщини в роки перебудови.

Джерела для написання дисертації поділено на матеріали періодичної преси, архівні матеріали, документи органів КПРС, КПУ, неформальних громадських об'єднань республіканського та обласного рівня, джерела особового походження, джерела соціологічної інформації, довідкові видання.

Обґрунтовано теоретико–методологічну базу дослідження. Охарактеризовано основні наукові методи, зокрема, загальнонаукові, джерелознавчі та спеціальні історичні, а також принципи наукового пізнання, яких дотримувався дослідник.

Розкрито ключові моменти процесу зародження та становлення політичної опозиції. Висвітлено діяльність Сумського крайового осередку НРУ, Союзу сприяння перебудові, СУМ «Сумщина», товариства

«Меморіал», клубу «Ініціатива». Проаналізовано форми і методи боротьби неформальних товариств за становлення незалежності Української держави. Здійснено системний аналіз динаміки розвитку відносин влади з неформальними товариствами на Сумщині в роки перебудови.

Проаналізовано періоди релігійного ренесансу на Сумщині в роки перебудови. З'ясовано, що період перебудови умовно ділиться на 2 періоди. На першому у 1985–1987 рр. відчувається сильний тиск політичних урядових структур, націлений на блокування різних виявів свободи совісті, а на другому етапі у 1988–1991 рр. під впливом гласності та лібералізації відбувається поступове відродження релігійного життя на Сумщині. Розкриваються аспекти діяльності УПЦ, протестантських союзів, таких як АСД, ЄХБ, ХВС. Здійснено системний аналіз динаміки розвитку відносин влади з Українською православною церквою і протестантськими організаціями на Сумщині в роки перебудови.

Висвітлено динаміку виборчих кампаній 1989 р. до Верховної Ради СРСР та 1990 р. до Верховної Ради УРСР, обласної Ради на Сумщині, показано роль народних депутатів СРСР та УРСР від Сумщини на загальносоюзній політичній арені. Показано як взаємодіяли в обласній раді депутатські групи «Більшовик» та «Вибір».

Проаналізовано діяльність КПУ в 1986–1991 рр. Висвітлено суспільно–політичні передумови які призвели до кризи в середині сумського осередку КПУ. Проаналізовано причини, основні прояви, суть та наслідки кризи в сумському осередку КПУ. Здійснено системний аналіз динаміки розвитку кризових явищ в середині КПУ в Сумській області. Проаналізовано роль Асоціації демократичних сил Сумщини в розвитку кризових явищ сумського осередку КПУ. Здійснено спробу всебічного об'єктивного висвітлення поставленої проблеми.

Ключові слова: Сумщина, перебудова, суспільно–політичні трансформації, гласність, політична опозиція, КПУ, неформальне товариство, вибори.

SUMMARY

Filatov B.S. Socio–political transformation processes in Sumy region during perestroika (April 1985 – August 1991). – A qualifical scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn, 2019.

The dissertation is devoted to the complex research of social and political transformation processes in Sumy region during the years of perestroika (1985–1991). A holistic picture of perestroika changes and shifts in Sumy region was created, the process of their deployment and specifics was revealed. Unpublished archival materials have been put into scientific circulation.

The state of scientific development of the problem and its individual aspects has been studied. In particular, the analysis of general works concerning the restructuring of the USSR, as well as specialized studies of the history of Sumy region in 1985-1991, concerning the political situation in the region, its economic development. The main directions in the study of social and political development of Sumy region during the perestroika years are determined.

The sources for dissertation writing are divided into periodicals, archival materials, documents of CPSU bodies, CPU, informal public associations of republican and regional level, sources of personal origin, sources of sociological information, reference publications.

The theoretical and methodological base of research is substantiated. The main scientific methods are characterized, in particular, general scientific, source studies and special historical methods, as well as the principles of scientific knowledge, which the researcher adhered to.

The key moments of the process of the birth and formation of a political opposition are revealed. The activities of the regional organization of the People's Movement of Ukraine, the Union for the Promotion of Restructuring, the Union of Ukrainian Youth «Sumshchyna», the Memorial Society, and the «Initiative» club are also covered. The forms and methods of struggle of informal societies for the

formation of independence of the Ukrainian state are analyzed. A systematic analysis of the dynamics of the development of relations of power with informal societies in Sumy region during the years of Perestroika was carried out.

The periods of religious Renaissance in Sumy region during the years of perestroika are analyzed. It was found that the period of perestroika is conditionally divided into 2 periods. At the first stage, in 1985–1987, there was a strong pressure from political government structures aimed at blocking the various expressions of freedom of conscience, and in the second stage in 1988–1991, under the influence of transparency and liberalization, a gradual revival of religious life in Sumy region took place. The aspects of the activities of the Ukrainian Orthodox Church, protestant unions such as Seventh-day Adventists, Evangelical Christians–Baptists, Christians of the Faith Evangelias are revealed. A systematic analysis of the dynamics of the development of relations of power with the Ukrainian Orthodox Church and Protestant organizations in Sumy region during the years of restructuring was carried out.

The dynamics of the election campaigns of 1989 to the Supreme Soviet of the USSR and 1990 to the Verkhovna Rada of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, the regional council in Sumy oblast, and the role of the people's deputies of the USSR and the Ukrainian SSR from Sumy region in the all–Union political arena are shown. It is shown how interdependent members of the parliamentary groups «Bolshevik» and «Vybor» interact in the regional council.

The analysis of the activity of the Communist Party of Ukraine in 1986–1991. The socio–political background that led to the crisis in the middle of the Sumy branch of the CPU was highlighted. The reasons, main manifestations, the essence and consequences of the crisis in the Sumy center of the CPU are analyzed. The system analysis of the dynamics of the development of crisis phenomena in the middle of the CPU in the Sumy region was carried out. The role of the Association of Democratic Forces of Sumy Region in the development of the crisis phenomena of the Sumy branch of the Communist Party of Ukraine is

analyzed. An attempt was made to provide comprehensive objective coverage of the problem.

Key words: Sumy oblast, perestroika, publicity, political opposition, CPU, informal society, elections.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях:

1. Філатов Б.С. Вибори до Сумської обласної Ради народних депутатів 1990 р.: новий етап у виборчій практиці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Випуск 2. Частина 1. Серія: Історія. 2018. С. 66–69.
2. Філатов Б.С. Виникнення та діяльність Сумської крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.). *Література та культура Полісся*. Випуск 83. Серія: Історичні науки. 2016. № 5. С. 177–183.
3. Філатов Б.С. Загострення політичної конфронтації на Сумщині (березень 1990 – серпень 1991 рр.). *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. 2019. № 7(59). S. 43–51.
4. Філатов Б.С. Криза в сумському осередку КПУ (1990–1991 рр.). *Література та культура Полісся*. Випуск № 92. Серія: Історичні науки. 2018. № 10. С. 275–282.
5. Філатов Б.С. Створення та діяльність неформальних товариств на Сумщині в 1987–1991 рр. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини (АПСНІМ)*. 2018. № 4 (20). С. 68–71.
6. Філатов Б.С. Українська православна церква та протестантські союзи на Сумщині у 1986–1991 рр. *Література та культура Полісся*. Випуск 83. Серія: Історичні науки. 2017. № 8. С. 113–119.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Філатов Б.С. Вибори до Верховної Ради СРСР на Сумщині у 1989 р. *Міжнародна науково–практична конференція «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття»*. (Київ, 2018 р.). С. 28–31.
8. Філатов Б.С. Вибори до Верховної Ради УССР 1990 р. на Сумщині: новий етап у виборчій практиці. *Міжнародна науково–практична конференція «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук»* (Одеса, 2018 р.). С. 34–37.
9. Філатов Б.С. Виникнення та діяльність Сумської крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.). *Міжнародна наукова конференція «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи (Соціалістичний табір, СРСР та пострадянський простір у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття)»* (Ніжин, 2016 р.). С. 177–183.
10. Філатов Б.С. Міжнародні відносини Сумщини в 1985–1991 рр. *Міжнародна науково–практична дистанційна конференція «Міжнародні відносини: історія, теорія, практика»* (Суми, 2017 р.). С. 46–49.
11. Філатов Б.С. Народний Рух України на Сумщині в період перебудови (1989–1991 рр.). *VII Міжнародна інтернет–конференція «Глухівські наукові читання – 2017. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук»* (Глухів, 2017 р.). С. 252–254.
12. Філатов Б.С. Релігійний ренесанс: Українська Православна Церква та протестантські союзи на Сумщині у 1986–1991 рр. *XVIII Міжнародна наукова конференція «Актуальні наукові дослідження в сучасному світі»* (Переяслав–Хмельницький, 2016 р.). С. 44–48.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	10
ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	17
1.1. Історіографія дослідження проблеми суспільно–політичного розвитку Сумщини в роки перебудови	17
1.2. Характеристика та класифікація джерельної бази дослідження	35
1.3. Теоретико–методологічна основа дослідження	42
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО–ПОЛІТИЧНА КРИЗА НА СУМЩИНІ ТА ЗАРОДЖЕННЯ НАРОДНОЇ ОПОЗИЦІЇ (КВІТЕНЬ 1985 – ЛЮТИЙ 1990 РР.)	49
2.1. Особливості перебудовчих процесів на Сумщині та перші кроки реформування	49
2.2. Утворення неформальних організацій та консолідація опозиційних сил на Сумщині	67
2.3. Виникнення Сумського осередку Народного Руху України	87
2.4. Вибори до Верховної Ради СРСР 1989 р. на Сумщині: новий етап у виборчій практиці	99
2.5. Релігійний ренесанс. Боротьба за легалізацію УПЦ і протестантських організацій на Сумщині.....	109
РОЗДІЛ 3. СУМЩИНА В РОКИ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (БЕРЕЗЕНЬ 1990 – СЕРПЕНЬ 1991 РР.)	122
3.1. Зародження багатопартійності та загострення політичної конфронтації в Сумській області	122

3.2. Вибори до Верховної ради УРСР та до Сумської обласної ради народних депутатів 1990 р. і їх наслідки для Сумщини	139
3.3. Кризові явища в Сумському осередку КПУ.	153
ВИСНОВКИ	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	168
ДОДАТКИ	194

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН – академія наук.

АПК – аграрно-промисловий комплекс.

АСД – адвентисти сьомого дня.

ВЛКСМ – всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді.

ВО – виборчий округ.

ВПК – воєнно-промисловий комплекс.

ВР – внутрішньо-церковний рух.

ДемПУ – демократична партія України.

ДКНС – державний комітет з надзвичайного стану.

ЄХБ – Євангельські християн баптисти.

ЗСУ – збройні сили України.

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка.

КВАТ – клуб воєвничого атеїста.

КДБ – комітет державної безпеки.

КК – кримінальний кодекс.

КПУ – комуністична партія України.

ЛПУ – ліберальна партія України.

МВС – міністерство внутрішніх справ.

МНР – Молодий Народний Рух.

НПУ – народна партія України.

НРУ – Народний Рух України.

ОСДПУ – об'єднана соціал-демократична партія України.

ПДВУ – партія демократичного відродження України.

ПЗУ – партія зелених України.

РПЦ – Російська православна церква.

РЦ – рада церков.

СДПУ – соціал-демократична партія України.

СНУМ – Спілка Незалежної Української Молоді.

- СПУ – Спілка письменників України.
- СССР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.
- СУМ – Спілка Української Молоді.
- ТАРС – Телеграфне агентство Радянського Союзу.
- ТУМ – товариство української мови.
- УАПЦ – Українська автокефальна православна церква.
- УГГ – українська гельсінська група.
- УГКЦ – Українська греко-католицька церква.
- УДС – українська демократична спілка.
- УКК – український культурологічний клуб.
- УМА – українська міжпартійна асамблея.
- УНДЛ – українська народно-демократична ліга.
- УНП – українська національна партія.
- УНР – Українська Народна Республіка.
- УПЦ – Українська православна церква.
- УРП – українська республіканська партія.
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.
- УХДП – українська християн-демократична партія.
- ХВС (П) – християни віри Євангеліє (п'ятидесятники).
- ЦК КПРС – Центральний комітет комуністичної партії Радянського Союзу.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У середині 1991 р. сталася одна з найгучніших подій ХХ ст. – розпад Радянського Союзу. 24 серпня того ж таки року Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України. Цьому передував період так званої перебудови, коли було здійснено низку важливих перетворень в усіх сферах суспільного життя.

Частина політичних суб'єктів тієї доби нині не зникла з історичної сцени, відтак ретельне вивчення, врахування та використання набутого досвіду стане надійним підґрунтям для політичного та історичного прогнозування.

Аналізуючи події, що відбувалися в УРСР у 1985–1991 рр., історики та політологи не здійснювали дослідження трансформаційних процесів на Сумщині. За цих обставин вивчення механізму, специфіки та наслідків трансформаційних процесів доби перебудови в регіоні набуває особливої актуальності та важливого значення.

Трансформаційні процеси, започатковані у 1985 р. останнім Генеральним секретарем ЦК КПРС, а згодом першим Президентом СРСР М. Горбачовим, були комплексом реформ, спрямованих насамперед на вдосконалення політичної системи. Під впливом демократизації суспільства на державному рівні відбувалася переоцінка ролі та місця церкви як релігійного та соціального інституту. Було проведено виборчу реформу, яка дозволила опозиційним політичним силам отримати реальну можливість претендувати на депутатські мандати.

Актуальність роботи визначається потребою переосмислення подій часів перебудови на Сумщині та їх аналізу з урахуванням нагромадженого фактичного матеріалу. Недостатня розробка цієї проблеми, відсутність комплексного, ґрунтовного та об'єктивного дослідження унеможливають

відтворення цілісної картини суспільно-політичного розвитку Сумщини у 1985–1991 рр.

Вітчизняна історична наука приділяє недостатньо уваги вивченню локальних чинників руйнації комуністичного режиму. У науковій літературі існує відчутна прогалина в осмисленні кореляції регіональної компартійної влади та національно-демократичних рухів, їх впливу на процес дезінтеграції партійного середовища.

Усе це визначає актуальність комплексного історичного аналізу трансформаційних процесів на Сумщині за доби перебудови.

Вивчення історичного досвіду цих суспільно-політичних перетворень дозволить глибше проаналізувати підґрунтя сучасного суспільно-політичного життя, а також уникнути допущених у минулому прорахунків.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні процеси в Україні у період перебудови (1985–1991 рр.).

Предмет дослідження – особливості суспільно-політичних процесів на Сумщині у 1985–1991 рр.

Мета дисертаційної роботи – на основі аналізу опублікованих джерел, архівних матеріалів, враховуючи результати вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, проаналізувати основні тенденції та характерні риси суспільно-політичного розвитку Сумщини за доби перебудови в контексті перебудовчих зрушень в Україні.

Для досягнення мети автор ставить перед собою такі **завдання**:

- схарактеризувати історіографію проблеми, систематизувати джерела з історії трансформаційних процесів у суспільно-політичній сфері Сумщини;
- визначити причини, суть, характерні риси суспільно-політичних перебудовчих процесів на Сумщині у загальноукраїнському контексті;
- з'ясувати основні тенденції, форми й особливості відносин офіційної влади з опозицією та церквою на Сумщині в роки перебудови;

- окреслити тенденції розвитку основних напрямків національного відродження, формування багатопартійної системи, громадської думки та суспільної свідомості на Сумщині;
- розкрити ключові моменти виборчих кампаній до Верховної Ради СРСР 1989 р. та Верховної Ради УРСР 1990 р. на Сумщині;
- узагальнити досвід здійснення системної модернізації суспільства в регіоні.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період політичних та економічних перетворень, що впроваджувалися як у СРСР в цілому, так і на Сумщині зокрема. Нижня хронологічна межа зумовлена офіційним проголошенням на пленумі ЦК КПРС 23 квітня 1985 р. нового реформаційного курсу, а верхня межа – ухваленням Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі дослідити увесь спектр суспільно-політичних процесів на Сумщині доби перебудови. Наукова новизна дисертаційної роботи знайшла свій конкретний вияв у наступному:

- проаналізовано масив вітчизняної історіографії, у якій досліджено різні аспекти життя суспільства доби перебудови на Сумщині;
- створено цілісну картину перебудовчих змін та зрушень на Сумщині, розкрито їхню специфіку та розгортання;
- охарактеризовано основні етапи процесу становлення політичної опозиції;
- створено цілісну картину процесу розгортання неформального руху на Сумщині;
- висвітлено динаміку виборчих кампаній 1989 та 1990 рр., показано роль народних депутатів СРСР та УРСР від Сумщини на загальносоюзній політичній арені;
- розкрито характерні риси та особливості діяльності Сумської обласної ради та роботи в ній демократичної опозиції;

- запроваджено до наукового обігу значний комплекс документальних джерел, що висвітлюють різні аспекти перебудовчих трансформацій на Сумщині.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Результати дослідження були оприлюднені на міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях і семінарах, а саме на Міжнародній науковій конференції «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи (Соціалістичний табір, СРСР та пострадянський простір у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.)» (Ніжин, 2016 р.), ХVІІІ Міжнародній науковій конференції «Актуальні наукові дослідження в сучасному світі» (Переяслав-Хмельницький, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній дистанційній конференції «Міжнародні відносини: історія, теорія, практика» (Суми, 2017 р.), VІІ Міжнародній інтернет-конференції «Глухівські наукові читання – 2017. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук» (Глухів, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук» (Одеса, 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття» (Київ, 2018 р.).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та є складовою частиною її науково-дослідницької роботи в межах проблеми «Регіональний вимір українського історичного процесу» (державний реєстраційний номер 0115U005452).

Наукове і практичне значення отриманих результатів дисертації полягає в тому, що її результати можуть бути використані для поглибленого вивчення відповідної проблематики, а також при підготовці узагальнюючих праць з історії України та історичного краєзнавства.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи знайшли відображення у 5 статтях у наукових фахових виданнях, визначених переліками ДАК України, 1 у міжнародному науковому виданні та у 6 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура роботи визначається сутністю проблеми, що вивчається, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також 26 додатків. Список використаних джерел та літератури включає 306 позицій. Загальний обсяг роботи – 224 сторінки, з них 167 сторінок основного тексту, 31 сторінка – додатки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження проблеми суспільно–політичного розвитку Сумщини в роки перебудови

З розпадом радянської системи та здобуттям Україною незалежності з'явилася можливість висвітлення ряду історичних проблем, котрі вимагають нагального розв'язання. Зокрема, з 1990 р. розпочинається перехід до наукового осмислення суспільно–політичних трансформацій в Україні. Наукова думка поступово нагромадила потенціал для вивчення національно–духовного відродження українського народу наприкінці 1980–х – на початку 1990–х рр., державотворчих процесів в Україні після розпаду СРСР, процесу формування та діяльності політичної опозиції в період перебудови і здобуття української національної державності.

Незважаючи на те, що історія перебудови не є надто віддаленою від сучасності, її осмислення в межах новітньої історіографії демонструє певну стереотипність в оцінках та інтерпретації ключових подій. Подібне становище неабияк пов'язане зі слабкою розробкою поняттєво–термінологічного апарату перебудови. На початку 1990–х рр., вже через кілька років після проголошення незалежності, українська історіографія значно активізувала свою роботу. Причини поразки КПРС та КПУ, як її складової, почали вивчатися не лише професійними дослідниками, а й активістами та учасниками національного руху, з'явилися перші роботи, у яких основною лінією дослідження стали питання внутрішнього розколу комуністичної партії та перехід частини партійної номенклатури на позиції націонал–комунізму.

Вітчизняні науковці приділяли значну увагу вивченню проблем суспільної модернізації у добу перебудови. Предметом їхнього дослідження

були механізми дії суспільно–політичних процесів в умовах розгортання реформаційного процесу, національні аспекти суспільно–політичних трансформацій, специфіка процесу становлення неформальних об'єднань на вітчизняному ґрунті, формування народної опозиції та становлення багатопартійності.

Характерною рисою вітчизняної історіографії на цьому етапі було те, що проблема специфіки протікання перебудовчих процесів в Україні осібно, як правило, не досліджувалась.

Неодноразово проблема політичного розвитку України у добу перебудови висвітлювалася в загальних працях з вітчизняної історії. На нашу думку, найбільш повно та послідовно це вдалося зробити Ю. Алексеєву, С. Кульчицькому та А. Слюсаренку в роботі «Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.)». Це колективна праця українських істориків присвячена проблемам державотворення та становлення політичної системи України. Дослідники стисло і змістовно характеризують політичну та соціально–економічну ситуацію в Україні наприкінці 1980–х на початку 1990–х рр. ХХ ст. Автори виділили три течії у політичних структурах: національно–демократичну, ліберально–демократичну, комуністичну [269].

У книзі В.С. Лозицького «Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991)», на основі матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, автор висвітлює основні історичні етапи створення і діяльності найвищого керівного політичного органу УРСР – Політбюро ЦК Компартії України. Особлива увага приділяється персональному складу, розподілу обов'язків, стосункам, які склалися між членами Політбюро ЦК Компартії України. Аналізуються проблеми, що виникали внаслідок політичної і організаційної залежності ЦК КПУ від ЦК КПРС [288].

О.А. Сугоняко у книзі «Україна: повернення до себе» надає авторське осмислення життя України у період перебудови. Автор акцентує увагу на

особливостях перебудови в Україні, і говорить, що остання затягувалася через діяльність «дніпропетровського клану», який був створений за Л. Брежнєва і продовжував діяти навіть після звільнення В. Щербицького [302].

У статті Ю.В. Кузьменко «Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «Перебудова» в рецепції партійно–радянської номенклатури УРСР», аналізується еволюція ставлення радянської номенклатури УРСР до проголошеного курсу на перебудову та моделі її поведінки в умовах трансформації політичного й соціально–економічного життя в республіці. Автор виділяє три етапи еволюції, які різняться сприйняттям М. Горбачова як партійно–державного лідера, ставленням до політичної лінії партії, способами реагування на реформи, масштабами та темпами перетворень [217].

Історичні аспекти новітньої політичної історії України, багатопартійності та створення політичної опозиції подав В. Литвин [287]. Цінність його праці у контексті означеної проблеми обумовлена фактологічним викладенням процесів і подій із залученням маловідомих архівних даних, що посилює аргументованість висновків

В. Литвин у своїй праці висвітлює деякі аспекти створення та діяльності неформальних об'єднань. Характеризуючи стан вивчення неформального руху в Україні В. Литвин зазначав: «Процес виникнення і становлення громадсько–політичних формувань у нашій республіці динамічний, тенденції їх розвитку – неоднозначні. На них впливають складні суспільні реалії. Це потребує постійної зацікавленої уваги, осмислення і об'єктивних оцінок програмних цілей і практичної діяльності кожного». У монографії «Політична арена України: дійові особи та виконавці» В. Литвин розглянув процес виникнення перших партій, і наголосив, що їх поява була закономірним процесом, бо мала соціальні причини [287].

Також, В. Литвин порушив проблему діяльності партій у сфері організації державної влади у зв'язку з участю партій у роботі парламенту, обраного навесні 1990 р. [287].

У добу перебудови надзвичайно гостро постала проблема вивчення такого феномену, як неформальний рух. Характерно, що об'єднання громадян, які стихійно почали виникати в цей період, отримали свою самоназву не одразу, і суть процесу, що розгорнувся, була вловлена та усвідомлена як політиками так і науковцями лише з часом. Тільки у другій половині 1980-х рр. фахівці диференціювали поняття «неформальні», «нетрадиційні», «самодіяльні», які раніше без розбору застосовувалися до всіх об'єднань і груп, що виникали.

У праці О. Бажана «КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період горбачовської перебудови» розкрито зміст підходів КДБ УРСР до неформальних самодіяльних об'єднань, акцентовано увагу на формах і методах протидії силових структур становленню та функціонуванню громадських організацій національно-демократичного напрямку. Розглянуто різні аспекти процесу становлення та розвитку неформального руху на теренах СРСР (причини виникнення, соціальні корені, класифікація, взаємодія з суспільними структурами, характерні риси, особливості та перспективи розвитку, національні аспекти у діяльності неформальних об'єднань тощо). Стаття є актуальною, тому що паралельно подаються архівні матеріали [192].

Створенню та діяльності неформальних товариств на етапі боротьби за незалежність, присвячені праці А. Русначенка [293], О. Бойка [246]. Предметом наукового доробку А. Русначенка стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в Україні в умовах перебудови. Історик вважає, що робітничий рух був перш за все політичним рухом, який висував соціально-економічні та загальнодемократичні вимоги. Єднання робітничого руху з національно-демократичними організаціями відбулося навесні 1991 р. під лозунгами боротьби за незалежність України.

А. Русначенко розглядає процес утворення неформальних об'єднань в Україні у контексті формування національної опозиції, виділяючи період 1985–1991 рр. як останній етап українського національно–визвольного руху.

Із праць А. Русначенка виділимо його працю «Національно–визвольний рух в Україні: середина 1950–х – початок 1990–х років», у якому автор слушно зазначає, що, «виникнення незалежної Української держави є результатом перш за все національно–визвольного руху як попередніх десятиліть, так і, особливо, вже безпосередньо останніх літ його розвитку, а також цілого ряду інших соціально–економічних і політичних чинників, що призвели до розпаду СРСР» [293, с. 58].

А. Русначенко також писав про внутрішній розкол в комуністичній партії, вважаючи що ЦК КПУ був добре поінформований про плани і дії опозиції, та не мав якихось реальних планів для протидії, оскільки значна частина можновладців просто прагнула зберегти владу і не переймалася ідейними принципами [293]. Праця заслуговує на увагу завдяки введенню в обіг нових архівних документів.

У монографії О. Бойка «Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно–політичного розвитку», події періоду перебудови, розглянуто в контексті радикальних політичних змін в Україні. Критичне ставлення дослідника до процесів доби перебудови знайшло вияв у висновках про те, що «політично самостійною Україна стала несподівано, практично внаслідок своєї «закономірної випадковості», пов'язаною більшою мірою із зовнішнім чинником – невдалим серпневим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно–визвольними змаганнями української політичної контреліти» [246, с. 261]. Також, у монографії здійснено аналіз виникнення та діяльності неформального руху в Україні у 1987–1989 рр. Автор з'ясовує причини появи неформальних об'єднань, вказуючи на глибинну суть цього явища, розвиток структур громадянського суспільства, формування відносин між людьми, неопосередкованими державою [246].

Автори статті «Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови»» М. Багмет та С. Сорока на основі широкої джерельної бази аналізують особливості взаємовідносин ЛКСМ України з неформальними молодіжними об'єднаннями в другій половині 1980-х рр. Дослідниками розкривається зміст підходів партійно-комсомольських структур щодо неформальної молодіжної ініціативи, а також позитивні і негативні наслідки їх реалізації. Акцентується увага на причинах, які завадили налагодженню співробітництва комсомолу з неформальними об'єднаннями [191].

Аналіз діяльності неформальних організацій в боротьбі за проголошення незалежності України здійснено у праці С.Р. Захарія «Роль неформальних українських організацій 1980-х років у становленні Народного Руху за перебудову». Автор наголошує на актуальності даної теми в наш час: «... в сучасній Україні існує чимало прототипів організацій 1980-х рр. Що змінилося за час незалежності України у сфері політики? Та практично нічого!» [213].

У праці О. Муравського «Молодіжний рух в Україні на зламі 80-х – 90-х років ХХ ст.» проаналізовано загальні тенденції, передумови відновлення та розгортання молодіжного руху України в період перебудови, процес створення та діяльності найвпливовіших молодіжних громадсько-політичних організацій, основні напрями роботи партії з молоддю [224].

З кінця 1991 р. склалися передумови для розгортання нового, наукового, етапу висвітлення горбачовської модернізації та розкриття її особливостей в Україні. Вагомим у процесі вивчення суспільно-політичних процесів доби перебудови на цьому етапі є доробок О. Гараня. Серед перших праць, які присвячені вивченню піднесення суспільно-політичного руху, становленню багатопартійності є монографія О. Гараня «Від створення Руху до багатопартійності», яка побачила світ у 1992 р. Автор – історик-політолог, один з учасників перших київських політичних об'єднань, розмірковує у своїй книзі над питаннями зародження НРУ, основними його тенденціями у політиці, а також досліджує підвалини багатопартійної системи в Україні.

О. Гарань привів у своєму дослідженні наступну класифікацію партій: ліві (КПУ), лівий центр (ПДВУ, ДемПУ, зелені, соціал– та ліберал–демократи), правий центр (УРП), крайні праві. Історик пов'язував початок становлення багатопартійності з оприлюдненням влітку 1988 р. Декларації принципів Української Гельсінкської спілки [278], тоді як А. Слюсаренко вважав, що багатопартійність була започаткована у період формування Народного Руху України [269].

Висловлені думки О.В. Гараня знайшли продовження в наступній його роботі «Убити дракона (З історії Руху та нових партій України)». Він прослідкував основні етапи становлення й розвитку українського національного руху в кінці 1980–х – на початку 1990–х рр. на тлі суспільно–політичних змін у СРСР. Проаналізувавши динаміку зростання національного руху, ступінь впливу на суспільну свідомість і порівнявши з аналогічними рухами в Прибалтійських республіках, автор прийшов до висновку, що «внесок Руху, а також нових політичних партій у здобуття Україною незалежності та боротьбу за демократію є незаперечним» [279, с. 191]. Також, дослідник розглянув політичні аспекти діяльності неформальних організацій в Україні, зокрема, Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, товариства «Меморіал», екологічної асоціації «Зелений світ» [279].

Також, О.В. Гарань висвітлює зародження НРУ, етапи діяльності та основні тенденції в його політиці у практичній площині формування політичного спектру України кінця 1980–х – початку 1990–х рр. минулого століття. Автор узагальнив процеси утворення Народного Руху України на фоні суспільних трансформацій, що відбувалися у другій половині 1980–х рр. ХХ ст. У його книзі зібрано і проаналізовано великий фактичний матеріал, однак, головним недоліком є відсутність історіографічного аналізу проблеми, автор робить «глухі» посилання без зазначення авторів і назв праць. Праця, як зазначає О. Гарань «не є суто науковим дослідженням» [279, с. 8]. Однак вона є однією з перших, де досліджується історія Руху, стимулюється

розробка важливих й актуальних питань історії української суспільно-політичної думки на початку 1990-х р. ХХ ст. та є помітним явищем у вітчизняній історіографії.

Про внутрішній розкол в комуністичній партії та створення Демократичної платформи пише сучасний дослідник – С. Кульчицький, який вважав внутрішньопартійні протиріччя головною причиною розвалу СРСР. На його думку, розмивання підвалин тоталітарного ладу та КПРС почалося лише у 1990 р. С. Кульчицький розмірковував на тему конституційної реформи М. Горбачова 1988 р., за допомогою якої той позбавив КПРС статусу державної партії, і як наслідок, у СРСР виникла подвійна влада. У праці «Державотворчий процес в Україні» дослідник зауважив, що гласність стала руйнівною для тих державних порядків, які існували у другій половині 1980-х рр. Також, історик згадав про ХІХ партконференцію, на якій було проголошено, що гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини, але, на думку автора, суспільство продовжувало стрімко політизуватися, і у республіках цей процес набув форм боротьби за власний суверенітет [220].

В статтях П. Гай-Нижника «Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.)» висвітлюється загальний процес становлення перших українських політичних партій у 1989–1990 рр., зокрема утворення Народного Руху України за перебудову та його позиція щодо проекту укладання нового Союзного договору у 1990–1991 рр. [201; 202].

Багатий матеріал, в порівнянні з іншими дослідженнями, для розуміння діяльності Руху в першій половині 1990-х рр. та його програмних засад надає монографія Г.І. Гончарука «Народний Рух України: Історія: 1989–1996 рр.», в якій здійснено першу спробу комплексного вивчення НРУ, простежено основні етапи створення організації, її структурного зміцнення. Автором переосмислена роль деяких політичних діячів. Г.І. Гончарук вперше

використав документи та матеріали архівів крайових організацій НРУ, що становить особливу цікавість [247].

Проблему співпраці НРУ з іншими народно–демократичними рухами у республіках СРСР проаналізував С.М. Кінка у праці «Народний Рух України і прибалтійські народні фронти: контакти, спільне і особливе» [238].

У праці «Народний Рух України як форма національно–визвольної боротьби українців на зламі 80–90–х років ХХ століття: закарпатський регіональний аспект», В. Піпаш досліджує громадсько–політичну діяльність Закарпатської крайової організації НРУ. Автор заперечує погляд, що державна незалежність «дісталася» українцям майже випадково, безкровно, без якоїсь значної боротьби, внаслідок «збігу обставин». Він доводить, що це було закономірним результатом багатовікових змагань українців, у т. ч. закарпатців, за власну державу, а відбулося, передусім, завдяки діяльності широкої громадсько–політичної організації Народного Руху України, який на зламі 1980–1990–х рр. минулого століття об'єднав широкі, патріотично налаштовані маси українського суспільства [250].

Вибори народних депутатів СРСР 1989 р. у контексті вивчення комплексу суспільно–політичних трансформаційних процесів, що відбувалися в період перебудови проаналізовані в наукових доробках О.Д. Бойка, В.С. Небоженка [129; 194].

У статті С. Кобута, Л. Кобута «Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки» досліджуються умови проведення та наслідки виборів 1990 р. в Україні на республіканському та регіональному рівнях [216]. Розглянуто особливості процесу підготовки, розвитку виборчої кампанії, політико–ідейної позиції основних її учасників. З'ясовано, що вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. за своїм характером стали першими вільними демократичними виборами, внаслідок яких змінилася система владних відносин, що сприяло поглибленню демократизації українського суспільства та посиленню боротьби за державний суверенітет.

Становлення багатопартійності в Україні у 1990–1991 рр. спонукало дослідників до осмислення нового суспільно–політичного явища та викликало посилений інтерес широкого загалу до програмних документів неформальних об'єднань.

Релігійне відродження, як аспект політичної історії України періоду перебудови знайшов відображення у працях П. Бондарука, В. Бондаренко та В. Єленського [199; 210; 211; 212; 275].

В статті П. Бондарука «Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960–х – середина 1980–х рр.)» аналізуються особливості та тенденції зміни церковної та релігійної ситуації. Намагаючись системно висвітлити питання і показати соціокультурні впливи, автор розглядає релігійну політику радянської влади, внутрішньо–конфесійне життя релігійних об'єднань, соціально–демографічні характеристики віруючих тощо. Основна увага приділена розгляду релігійної свідомості та поведінки пересічних віруючих. Аналізується синтез релігійного віровчення в їхній свідомості, існування язичницьких світоглядних елементів у віруваннях та традиціях українського народу, особливості вияву релігійних почуттів та настроїв. Висвітлюється проблема участі віруючих у богослужіннях та відзначенні свят [199].

У праці «Современное православие: тенденции эволюции» В.Д. Бондаренко аналізує основні етапи функціонування РПЦ у радянській державі. Автор зупинився на основних рисах життя РПЦ у СРСР: по–перше на посиленні світських тенденцій у свідомості й способі життя православних віруючих; по–друге, на специфіці ставлення православного богослов'я до тодішніх світових реалій, по–третє, на традиціях і нововведеннях в релігійному культі тощо. У праці представлено сюжети з релігійного життя України [275].

Історик В. Єленський у циклі статей «Сувора відлига», «Релігія і перебудова», «З історії передквітневого двадцятиліття», які були надруковані у журналі «Людина і світ» висвітлює та аналізує політику КПРС щодо релігії,

церкви і віруючих [210; 211; 212]. Дослідник зазначає, що боротьба з релігією була вмонтована в концепцію «загострення класової боротьби в міру побудови соціалізму», і наводить приклади того, що служителів культу різних віросповідань було піддано репресіям. В. Єленський стверджує, що можна закрити монастир і виселити звідтіль черниць, можна відібрати у віруючих храм і переобладнати його під склад чи сховище, можна наглухо забити двері молитовного будинку, заборонивши користуватись культовим приміщенням з причини його аварійного стану, але ніколи ти не вирвеш релігію з людської душі [212, с. 35].

У праці «Релігійно–церковне життя України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)» О.О. Смержевська на основі значного масиву джерел і літератури систематизувала та охарактеризувала основні тенденції розвитку релігійної палітри України [294]. Автором зосереджено увагу на основних напрямках та пріоритетах державної релігійно–церковної політики, розкрито соціальну складову діяльності церковних організацій. Наголошено на необхідності міжконфесійного діалогу в умовах полікультурності світу для подолання чи хоча б зменшення рівня проявів негативних тенденцій глобалізації: загострення національних, етнічних, релігійних протистоянь.

Опозиційним рухам ЄХБ присвячена монографія О. Лахна «Церковна опозиція євангельських християн–баптистів в Україні (1940–1980–ті роки)» [249]. Автор роботи зупинився на діяльності РЦ ЄХБ у середині 1960–х – на початку 1990–х рр. Повсякденне релігійне життя віруючих, прояви їхньої релігійності згадуються лише фрагментарно, як і в більшості інших праць українських істориків.

Окрему групу складають дослідження суспільно–політичних трансформаційних процесів перебудови в Україні фахівцями діаспори.

Надзвичайно цікавою та своєрідною є група публікацій, у якій висвітлюються різні аспекти процесу розгортання перебудовчих процесів в Україні, що була вміщена на сторінках мюнхенської «Сучасності» у 1985 – 1991 рр. [68; 69; 98; 109; 144]. В працях ретрансльоване зовнішнє прийняття

суто українських та загальносоюзних процесів доби суспільного трансформування. Науковці зробили спробу виокремити першочергові та найбільш проблемні завдання перебудови в УРСР, та запропонували шляхи їх вирішення. На відміну від радянських дослідників, у істориків діаспори пріоритетними були проблеми, що стосувалися українського суспільно-політичного та культурного життя.

Аналізуючи концепцію модернізації радянського суспільства запропоновану М. Горбачовим, місце та роль у ній гласності, колишній дисидент Л. Плющ зробив висновок: «Кремль розпочав чергову свою лібералізацію. Елементи дарованої нині свободи висловлювання, очевидно, є засобом, а не метою перебудови...» [144, с. 164].

Професор економіки Темпльського університету у Філадельфії І. Коропецький у праці «Економічна спільнота та національний суверенітет» розглядаючи проблему розгортання перебудовчих процесів у СРСР, неодноразово акцентував увагу на важливості питання розподілу функцій та прерогатив між урядом СРСР та урядами союзних республік, підкреслюючи, що невиважені економічні зрушення можуть зумовити суттєві політичні зміни. І. Коропецький стверджував, що «реформа Горбачова спрямована на ліквідацію брежнєвської централізації економіки» [98, с. 80].

За умови неможливості досліджень у СРСР та УРСР багатьох тем та цілих напрямів історії України, особливо історії відродження УАПЦ та УПЦ в кінці 1980-х рр., саме науковий доробок українських вчених діаспори став основою подальших історичних досліджень. Важливою для розуміння історії функціонування УАПЦ є праця О. Вороніна «Історичний шлях УАПЦ». У книзі автором, з релігієзнавчої точки зору, здійснюється комплексний аналіз інституціалізації УАПЦ [277].

Внутрішню ситуацію в місцевих громадах ЄХБ на момент затвердження нових документів ВР ЄХБ описує Ю. Крючков у праці «Внутрицерковное движение ЕХБ в бывшем Советском Союзе». Він переконаний, що насправді ВР ЄХБ не мала повноцінного права без вказівки

партійного керівництва рукопокладати служителів церкви. Тому, як вважає Ю. Крючков, фільтрацією та підбором членів Ради займався безпосередньо КДБ [286].

Перебудовчі процеси в УРСР стали об'єктом певної уваги закордонних дослідників. Для більшості західних дослідників властива підвищена цікавість до питань формування і діяльності політичної опозиції в Україні у період перебудови та здобуття незалежності, а також до становлення розвинутої багатопартійної системи. Серед праць західних науковців, у яких тією чи іншою мірою розглядаються суспільно–політичні трансформації в Україні у другій половині 1980–х на початку 1990–х рр. варто відзначити праці Т. Бісона, Г. Зімона, К. Кааріайнена, М. Маля, Д. Марплза, Т. Кузьо та Е. Уілсона [109; 265; 266; 267; 268; 289].

У праці Т. Кузьо та Е. Уілсона, досліджується процес формування неформальних політичних об'єднань та консолідації їх активної, національно–орієнтованої частини в межах нового загальноукраїнського опозиційного об'єднання – НРУ та його подальша еволюція. Певну увагу автори приділяють дослідженню реакції КПУ на появу організованої опозиції. Розглядаються чинники, які вплинули на піднесення українського національно–визвольного руху та національної свідомості. Також, вказано на політичні та економічні фактори суспільно–політичних трансформаційних процесів, зокрема, соціально–економічні зміни тощо [267].

Д. Марплз, який часто друкувався на сторінках мюнхенської «Сучасності», досліджуючи реформаційні процеси в СРСР періоду перебудови, критично оцінював реформаційний потенціал радянської влади, частіше це стосувалося центрального апарату УРСР. Д. Марплз зазначав, що КПУ лише формально підтримала курс М. Горбачова, через що в Україні модернізаційні процеси мали уповільнений темп [109].

Окремі сюжети процесу розгортання суспільно–політичних трансформацій в Україні доби перебудови, зокрема становища церкви в

СРСР, діяльності протестантських союзів, знаходимо у працях Т. Бісона, Г. Зімона, К. Кааріайнена [265; 266; 268].

Англійський дослідник Т. Бісона та німецький історик Г. Зімона у своїх роботах досліджували історію взаємодії радянської влади та церкви у період перебудови. У монографії Г. Зімона порушуються питання взаємин між державою та релігійними конфесіями, церковного життя у СРСР. Історик, також, висвітлює на сторінках своєї монографії нелегальну церковну діяльність та церковний опір релігійному пригніченню. Монографія містить низку документів та матеріалів, які відображають окремі аспекти релігійно-церковного життя в СРСР [268].

Проблемі функціонування релігійних об'єднань у Східній Європі, та, зокрема, у СРСР присвячена книга Т. Бісона. Висвітлюючи загальні питання функціонування релігії, автор розглянув становище окремих релігійних конфесій, що діяли в Радянському Союзі [265].

Західні дослідники особливу увагу приділяють причинам, які дозволили релігії вижити в тоталітарному Радянському Союзі. Західноєвропейський дослідник атеїзму К. Кааріайнен наголошував на позитивних функціях релігії в СРСР, особливо у сфері морального виховання [266].

Другим, більш потужним, напрямком зарубіжної історіографії досліджуваної проблеми є російська історіографія. Проблема модернізації суспільства та специфіка її реалізації у СРСР постійно знаходиться в центрі уваги російських політологів та істориків, серед яких варто виділити колишнього депутата СРСР А. Собчака та його працю «Хождение во власть: Рассказ о рождении парламента» та російського історика, доктора історичних наук В. Согріна з його книгою «Политическая история современной России. 1985–1994. От Горбачева до Ельцина» [295; 296]. У працях висвітлюються деталі управлінського механізму радянської системи; розкриваються протиріччя стосунків центру та регіонів; неодноразово звертається увага на аналіз ситуації у союзних республіках, зокрема в

Україні. У книзі В. Согреїна знаходимо відомості про кадрові перетрубації у ЦК КПРС та Політбюро в 1986–1987 рр. На відміну від більшості праць на цю тему, книга відрізняється об'єктивним викладом і зваженим науковим підходом [296].

Дослідження історії Сумщини періоду перебудови активізувалося на початку 2000-х рр. Більшість історичних праць присвячено створенню Сумської крайової організації Народного Руху України за перебудову та інших неформальних організацій. Аналіз історіографії проблеми виявив відсутність спеціального дослідження, в якому було б комплексно та всебічно розкрито проблеми суспільно-політичного розвитку Сумщини в роки перебудови. Дослідники, переважно, займалися окремими суспільно-політичними аспектами історичного розвитку Сумщини доби перебудови. Історія політичного розвитку Сумщини зустрічається епізодично в узагальнюючих працях з історії України.

Цінним здобутком у розробці проблеми зародження багатопартійності на Сумщині є стаття А. Баламута «Сумська обласна Рада народних депутатів: від командно-адміністративної системи управління до місцевого самоврядування (1989–1991 рр.)». У цій праці автор розглянув початковий етап переходу Сумської обласної ради від командно-адміністративної системи управління до місцевого самоврядування, проаналізував зміни у структурі головного регіонального органу влади [193].

Відомості щодо історії становлення та діяльності Спілки Української Молоді «Сумщина» містяться у науково-документальному виданні О. Корнієнка «Хроніка прапороносців: Нарис історії Спілки Української Молоді «Сумщина». Краєзнавець на сторінках своєї книги описав та схарактеризував у хронологічній послідовності, починаючи з 1989 по 2000 рр., історію зародження та діяльності СУМ «Сумщина». В окремому розділі автором подано архівні матеріали з історії СУМ та спогади її засновників, фотоматеріали, інтерв'ю в газетах [284].

Окремим історіографічним доробком для написання дисертаційного дослідження слугували монографії та наукові статті, які присвячені регіональному аспекту відродження православної церкви на Сумщині. Питання релігійного ренесансу на Сумщині у роки перебудови є найбільш розкритим у історіографії.

Серед праць сучасних дослідників, які присвячені загальним питанням релігійної політики в СРСР, є наукові доробки, що конкретно стосуються впровадження та наслідків антирелігійної кампанії на Сумщині, повсякденного життя українського населення та протистояння і непокори цього населення антирелігійній політиці радянської влади. Серед дослідників слід виділити О. Сотника, А.С. Чугая та В.М. Анацького [299; 297; 298; 300; 301; 304].

. Сотник, який у роки перебудови перебував на посаді заступника уповноваженого Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР у Сумській області, у серії своїх праць «Репресії проти церкви на Сумщині», «Це – наша історія», «Сумщина християнська (нариси з історії релігійного життя)», «Православна Сумщина (нариси з історії православ'я на Сумщині)» розповів про знищення церковно-релігійних інституцій, занепад монастирського життя, ліквідацію храмів, посилення науково-атеїстичної пропаганди серед населення. Автор критично поставився до державної релігійної політики радянської влади, навів статистичні дані про храми і релігійні споруди на Сумщині. Він також проаналізував постанови ЦК КПРС щодо атеїстичної пропаганди та стану церковно-приходського життя, схарактеризував повсякденне життя українських селян, адже їхня віра, як основний компонент традиційної культури, постійно піддавалася тиску з боку державних структур [299; 297; 300; 301].

О. Сотник акцентує увагу на становищі православної церкви та протестантських течій. Соціально-релігійна проблематика теж неодноразово порушувалася, хоча й не була основним об'єктом авторського дослідження.

Під час написання книг, О. Сотником використана широка джерельна база і здійснено узагальнення на високому рівні.

У книзі «Протестантизм на Сумщині (короткий історичний нарис)» О. Сотник звертає свою увагу на створення протестантських організацій та сект на території Сумщини і шукає відповідь на питання, чому всупереч державній політиці пошвавилось відкриття цих релігійних організацій? У книзі йдеться про релігійну політику радянської влади, що супроводжувалась науково-атеїстичною пропагандою та посиленням ролі розповсюдження релігійної ідеології. Значна увага, також, присвячується розгляду організаційної структури АСД, їхнього релігійного віровчення, основ соціальної доктрини [298].

Окрім праць О. Сотника, історії релігійного життя на Сумщині присвячена праця А. Чугая та В. Анацького «Мученики за віру». Об'єктом авторської уваги стало широке коло питань, зокрема, релігійна політика радянської влади, взаємини між державою і церквою та антицерковні заходи, діяльність православних громад, духовенства, монастирів і матеріальне становище церкви [304].

Аналізуючи питання репресій проти церкви на Сумщині в роки перебудови, варто відзначити архівно-довідкове видання О. Корнієнка «Книга пам'яті Сумської області», у якій історик навів відомості про зруйновані радянською владою церкви на Сумщині впродовж 1985–1988 рр. та фото зруйнованих храмів [283].

Також антирелігійній політиці на Сумщині у роки перебудови присвячено серію статей Д. Кулиняк «Вибухове відлуння» та «Про руйнацію сакральних пам'яток на Сумщині в часи перебудови». Авторка повідомила про вилучення релігійних споруд та закриття храмів на Сумщині у першій половині 1980-х рр. Дослідниця вказала на репресії проти релігійних лідерів, розкрила суть політики радянської держави щодо релігії, яка часто переходила у антирелігійний терор [214; 215].

Економічному розвитку Сумщини, зокрема, розвитку промисловості в різні історичні періоди, свою монографію присвятили А.О. Корнус та О.Г. Корнус. В четвертому розділі їхнього дослідження аналізується стан розвитку промислового сектору Сумської області в період перебудови [248].

Отже, було здійснено класифікацію та критичний аналіз основних джерел, використаних при проведенні дослідження. Огляд та аналіз джерел показав, що незважаючи на наявність великого масиву джерел та літератури з питання суспільно–політичних трансформацій на Сумщині в роки перебудови, порушена проблема потребує подальшого дослідження. Джерела з проблеми суспільно–політичних трансформацій на Сумщині в роки перебудови, незважаючи на значний період дослідження та вагомі успіхи у їх розробці, потребують комплексного опрацювання.

Незважаючи на реальні здобутки, ще донині значимість та актуальність вивчення проблеми суспільно–політичних трансформацій періоду перебудови, для перспектив сучасного вітчизняного державотворення різко контрастує зі ступенем її наукового висвітлення та дослідження.

Поза увагою дослідників залишилася ціла низка суспільно–значимих сюжетів, що не отримали належного системного висвітлення. Зокрема, це стосується зародження, становлення та формування всього спектру неформальних організацій на Сумщині; суспільно–політичних настроїв населення регіону, кризи в середині КПУ; місця і ролі різних політичних сил у серпневих подіях 1991 р. тощо. Аналіз наявної наукової літератури дозволяє дійти висновку, що у вітчизняній історіографії фактично немає жодної наукової праці, яка б давала комплексний аналіз динаміки та наслідків суспільно–політичних змін на Сумщині у 1985–1991 рр.

З огляду на це вважаємо доцільним та необхідним заповнити цю прогалину у відтворенні наукової картини, що віддзеркалює історичний розвиток Сумщини у другій половині 1980–х – на початку 1990–х рр. ХХ ст.

1.2. Характеристика та класифікація джерельної бази дослідження

Основними принципами класифікації джерел в джерелознавстві є об'єктивність, історизм, науковість, зв'язок з дослідницькою та педагогічною практикою. У дисертаційній роботі опрацьовано широке коло архівних і опублікованих документів, які безпосередньо стосувалися суспільно-модернізаційних процесів на Сумщині, що дає змогу відтворити і проаналізувати історичний процес у цьому регіоні. Джерела, які долучались до написання дослідження, автором поділені за ступенем важливості та у деяких аспектах переоцінені, з метою уникнення зайвої політизованості та суб'єктивізму. Виходячи з походження, змісту, специфіки викладу та характеру подачі матеріалу, джерельну базу дослідження можна розділити на кілька груп.

Першу групу джерел складають матеріали *періодичної преси*. При дослідженні теми широко використані матеріали друкованих ЗМІ, оскільки наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. ХХ ст. у періодиці приділялося достатньо багато уваги діяльності комуністичної партії та її обласних структур. Саме, завдяки пресі можна відтворити картину перебігу подій в роки перебудови на Сумщині. Пресу умовно можна поділити на офіційну та неофіційну.

Як зазначав О.Д. Бойко: «періодична преса – це корпус джерел, дуже динамічний за характером і способом формування та інформативний за змістом. Його позитивними сторонами є те, що він, по-перше, дозволяє відтворити хронологію подій; по-друге, може збагатити дослідження цілою низкою суттєво важливих для історико-політологічного аналізу деталей, які у більшості інших джерел, як правило, втрачаються; по-третє, відбиває першу реакцію суспільства на поточні події, яка досить часто хоча і не є правильною та виваженою, але значною мірою пояснює подальший розвиток подій та процесів; по-четверте, віддзеркалює не лише основні домінуючі

напрямки, а й різні відтінки наявного у суспільстві на той час спектру політичних поглядів» [246, с. 84–85].

Також, періодика має свої негативні сторони, в газетних матеріалах присутній суб'єктивізм та необ'єктивність. Особливістю друкованих ЗМІ є те, що їх матеріали часто не відповідають одному з головних принципів класифікації джерел, а саме принципу об'єктивності. Факти, аналіз та інтерпретація інформації, які надаються при висвітленні проблем суспільно-політичних трансформацій доби перебудови на Сумщині залежать від того, ким видавалася газета. Інформація на сторінках газет подавалася так, щоб захистити ту чи іншу політичну позицію. Якщо газета була друкованим органом владних структур, то вона висвітлювала тільки позитивні сторони політики КПУ на Сумщині. Якщо ж друковане видання належало до опозиційних, то навпаки, здебільшого критикувало керівну верхівку.

В ході дослідження вивчено та проаналізовано матеріали загальносоюзної газети «Труд», газет республіканського рівня «Україна» та «Людина і світ», остання відзначається своїм культурним спрямуванням.

Серед закордонних видань, під час написання роботи використано матеріали часопису «Сучасність», яке видавалося в ФРН та США Українським товариством закордонних студій. Також, в дослідженні використано матеріали журналу «Кореспондент» та газети «Дзеркало тижня», що відносяться до сучасної загальноукраїнської періодики.

У роботі широко використані матеріали періодичної преси обласного та міського рівня: пропартійні газети («Ленінська правда» – офіційна газета Сумської обласної ради, «Червоний промінь», «Будівник комунізму», «Ленинский путь», «Радянський прапор», «Сумщина», «Діалог», «Трибуна рабочего»); опозиційні видання («Добрий день», «Панорама Сумщини»). Від початку 1988р., Сумське неформальне об'єднання Союз сприяння перебудові почало видавати власну газету «Движение». Матеріали, які були опубліковані у виданні, є особливо важливим джерелом вивчення зародження неформального руху в Сумській області, оскільки вони подавали

першу інформацію про зародження неформальних утворень Сумщини, про діяльність НРУ, про вибори тощо.

Важливе місце у вивченні історії перебудови займають *джерела особового походження (спогади, щоденники, інтерв'ю, мемуари)* осіб, які були очевидцями перебудовчих процесів. Як слушно зауважив О. Бойко, їх особливість полягає в тому, що більшість спогадів мають не лише інформаційний, але й дослідницький характер [182, с. 14].

Серед авторів мемуарів, які приділили увагу стосункам В. Щербицького та М. Горбачова, відношенню В. Щербицького до перебудови, варто відзначити першого Президента України Л. Кравчука та секретаря ЦК КПУ Я. Погребняка [61; 62].

Також, слід згадати збірник спогадів про В. Щербицького, серед авторів якого члени Політбюро і секретарі ЦК КПРС І. Грінцов, Ю. Єльченко, Є. Качаловський, Б. Качура, В. Масол, Я. Погребняк, В. Сологуб, голова Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко, працівники ЦК О. Власенко, В. Возіанов, Б. Іваненко, Л. Кравчук, Г. Крючков, помічники першого секретаря ЦК КПУ В. Врублевський та К. Продан, міністри УРСР І. Гладуш, Ю. Олененко, А. Романенко, академіки Б. Олійник, Б. Патон, П. Тронько, народні артисти СРСР Ю. Богатиков, Д. Гнатюк, Є. Мірошніченко [57].

Про відносини В. Щербицького та М. Горбачова, а, також про погляди на перебудовчі процеси Горбачова, відомості знаходимо у мемуарах першого секретаря ЦК КПРС М. Горбачова [60].

Багаторічний помічник В. Щербицького В. Врублевський, через три роки після смерті свого керівника видав книгу «Володимир Щербицький: правда та вигадки. Записки помічника: спогади, документи, слухи, легенди» [58]. Виданню не вистачає наукового апарату, та погляду з боку, а не зсередини. Але, автор на це й не претендував, зазначивши у передмові, що «не ставив перед собою за мету створення політичного портрету

В. Щербицького», визначивши свій текст як «погляд з близької відстані» [58, с. 5].

Для висвітлення діяльності неформальних товариств на Сумщині та їх взаємовідносин із Сумським обласним комітетом КПУ важливе значення мають свідчення сучасників суспільно-політичних трансформаційних процесів на Сумщині в роки перебудови, зібрані в ході підготовки дисертаційного дослідження, зокрема, спогади одного з ініціаторів створення СУМ «Сумщина» В. Рога та засновника товариства «Спадщина» О. Шевченка [64; 65; 66].

Важливі відомості про визвольний рух на Сумщині минулого століття, про участь сумчан в «революції на граніті» надає інтерв'ю одного із засновників Народного руху України в Сумській області В. Казбана журналісту В. Гіржову та інтерв'ю лідера Спілки незалежної української молоді В. Рога [55; 59].

До третьої групи джерел відносяться *архівні матеріали*. Ця група джерел є особливо цінною для висвітлення проблеми суспільно-політичних трансформацій у добу перебудови на Сумщині. В останні роки відкрито для публічного доступу архіви КДБ, що суттєво збільшує обсяг інформації по періоду перебудови.

Вагому частку в дослідженні складають матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України (доповідні записки партійних працівників області в ЦК КПУ; інформація КДБ в ЦК КПУ, орієнтировки). Матеріали центральних архівів допомагають у дослідженні характерних рис та особливостей суспільно-політичного розвитку Сумщини в контексті політичного становища УРСР.

В основу дисертаційного дослідження покладено матеріали Державного архіву Сумської області. Варто підкреслити, що саме вони становлять лівову частку джерельного підґрунтя дисертації. Серед архівних матеріалів можна виділити наступні групи документів:

- Матеріали державних органів (довідні записки та інформації керівників державних структур – Верховної Ради УРСР, КДБ УРСР, прокуратури, міністерств та відомств, постанови Політбюро та Секретаріату ЦК КПУ, проекти статей, доповідей та інших партійних документів, записки та резолюції партійних лідерів, стенограми засідань Політбюро ЦК КПУ).
- Документи сумського обласного комітету КПУ (записки та резолюції, постанови, справки, статистичні повідомлення).
- Листи та заяви трудящих та політичних діячів на адресу ЦК КПУ та ЦК КПРС.
- Матеріали неформальних об'єднань (заяви, декларації, листи та телеграми опозиційних організацій та структур, протоколи засідань опозиційних товариств, резолюції мітингів, стенограми мітингів та прес-конференцій, тексти виступів представників опозиції).

Також, в роботі використано матеріали Державних архівів Миколаївської, Рівненської, Івано-Франківської областей, а також архів Сумської обласної крайової організації Молодого Народного Руху, які допомогли в аналізі характерних рис розвитку Сумщини в роки перебудови та пошуку спільних рис для різних регіонів УРСР.

Матеріали архіву Сумської обласної крайової організації Молодого Народного Руху дозволяють в хронологічній послідовності відтворити події зародження НРУ на Сумщині, а також надають відомості про лідерів крайового осередку НРУ.

Важливим джерелом для дослідження є опубліковані стенограми з'їздів опозиційних рухів та неформальних структур, які дають можливість охарактеризувати позицію лідерів опозиційних сил та неформальних товариств з тих чи інших важливих питань.

Використання архівних матеріалів дозволяє додати об'єктивності дослідженню, певною мірою обмежити упередженість та односторонність у

вивченні проблем суспільно–політичного розвитку Сумщини в роки перебудови. Архівні матеріали доповнюють собою матеріали періодичної преси та опублікованих спогадів, підтверджуючи або спростовуючи наведені в них факти. Водночас, як самостійне джерело архівні матеріали іноді малоінформативні, тому що формальна інформація про подію повідомлявся з граничною точністю, а ось інформація про обставини подій, процесів та фактів досить часто мала деформований характер.

До четвертої групи слід віднести опубліковані документи органів КПРС, КПУ, неформальних громадських об'єднань республіканського та обласного рівня (офіційні закони СРСР та УРСР, проекти програм та програми, резолюції мітингів, устави партій, звернення, програми).

Опубліковані документи державної влади та органів правлячої партії характеризуються значним ступенем інформативності, допомагають зрозуміти причини та наслідки тих чи інших подій на обласному рівні, разом з тим, їм притаманні декларативність, агітаційно–пропагандистська направленість, ідеологічна заангажованість, певний консерватизм, що суттєво знижує рівень об'єктивності та аналітичності цих матеріалів.

Опубліковані документи неформальних товариств, також як і документи органів КПРС, характеризуються значним ступенем інформативності, даючи змогу розглянути ту чи іншу подію періоду перебудови з різних точок зору. Це дозволяє точніше та об'єктивніше відтворити хронологію подій та проаналізувати хід історичного процесу.

Використовуючи документи, слід пам'ятати, що дух, який панував в радянській політиці, часто підштовхував виконавців внутрішньополітичних планів зберігати в таємниці істинні мотиви тих чи інших дій.

Наступна група охоплює джерела соціологічної інформації. Цю групу складають матеріали, що відображають результати виборів до Верховної ради СРСР, УРСР та Сумської облради; результати опитувань та референдумів. Якість матеріалів соціологічних досліджень, як джерела, майже повністю залежить від професійної підготовки осіб, які проводили ці

соціологічні дослідження. Тому, варто критично ставитися до соціологічної інформації, бо влада та опозиція, залежно від того, хто проводив мітинг, могла навмисне маніпулювати громадською думкою, шляхом публікації некоректно оброблених даних соціологічних опитувань. Це означає, що цінність таких матеріалів (особливо тих, що готуються «на замовлення»), як історичного джерела, є не дуже значною.

Основу шостої групи складають довідкові видання – енциклопедії, тематичні словники, довідники. Ця група джерел відзначається високим рівнем інформативності. Також, варто зазначити, що жанр довідкових видань передбачає, перш за все, констатацію фактичного матеріалу. Хоча, є виключення і в групі джерел цього жанру. «Політична енциклопедія» під редакцією Ю. Левенця, Ю. Шаповала, хоча і відноситься до групи довідкових видань, але в ній відсутня сира констатація фактів. Політична енциклопедія не є лише словником про науку та політику. У розумінні авторів цього видання, політична наука постає в багатьох вимірах [272]. Як відзначає А.І. Павко: «Незважаючи на складність та широкий спектр висвітлених в енциклопедії питань політичної науки, зазначене видання, проте, не є ані колективною монографією, ані збірником наукових праць чи популярним викладенням основ політичної науки. Водночас, автори намагалися поєднати у виданні риси вищеназваних жанрів, забезпечити довідниково–інформаційну повноту та наукову новизну, узагальнити досягнення у вітчизняній та зарубіжній соціо–гуманітарній науці, окреслити нові політологічні проблеми, ураховуючи теоретичний рівень підготовки потенційних читачів – як фахівців із даного напрямку знань, так і пересічних людей, які вперше у житті зацікавилися тим чи іншим питанням політичної науки» [225, с. 218].

Отже, комплекс джерел, запропонований в дослідженні, різноманітний за жанром та характером інформації. Опрацьовано широке коло архівних і опублікованих документів, які безпосередньо стосувалися суспільно–політичного становища Сумської області в роки перебудови, за допомогою

опрацьованих матеріалів можливо відтворити і проаналізувати передумови становлення демократії на Сумщині, основні напрямки та результати цієї діяльності. Джерела, які долучались до написання, автором поділені за ступенем важливості та у деяких аспектах переоцінені з метою уникнення зайвої політизації та суб'єктивізму. Також, вперше вводяться у науковий обіг матеріали поточного архіву Сумської крайової організації Народного Руху України, що становить значну цінність для дисертації. Достовірності викладу матеріалів кандидатської роботи слугувала інформація обнародована у періодичних виданнях. Преса у дисертації представлена закордонними, всеукраїнськими та регіональними виданнями.

1.3. Теоретико–методологічна основа дослідження

Важливим елементом дисертаційного дослідження є його методологічна основа. Базовою основою методології є науковий підхід, на якому ґрунтується подальший вибір дослідницьких методів та принципів. У дисертаційній роботі використано підхід, згідно з яким суспільно–політичні процеси на Сумщині в роки перебудови розглядаються комплексно з використанням різних наукових принципів та методів.

Зокрема, за допомогою методу аналізу та синтезу було проаналізовано загальний стан наукової розробки досліджуваної теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Також, на основі архівних документів ДАСО, ЦДАГОУ та ГДАСБУ синтезовано цілісне уявлення про політику КПУ на Сумщині в роки перебудови.

Метод порівняння у дисертаційній роботі використано в ході аналізу діяльності неформальних товариств, які розглядалися в контексті загальноукраїнського неформального руху, це дозволило краще зрозуміти регіональні особливості діяльності неформальних організацій. Крім того, у дослідженні було проведено порівняльний аналіз виборчих кампаній 1990 р. на Сумщині та в сусідніх областях.

Поряд із загальнонауковими значне місце у методології дослідження посідали спеціально–наукові історичні методи, наприклад біографічний.

Біографічний метод використано при вивченні діяльності першого секретаря Сумського обласного комітету КПУ В. Шевченка. Вивчення його біографії дозволило краще зрозуміти політичні погляди цього партійного керівника та його роль у перебудовчих процесах на Сумщині.

Окреме місце у методології дисертаційного дослідження належить конкретно–історичним, прикладним методам, а саме, хронологічному та діяхронному.

Використання хронологічного методу дозволило розглянути суспільно–політичні трансформаційні перебудовчі процеси на Сумщині у чіткій часовій послідовності, починаючи від проголошення М. Горбачовим у квітні 1985 р. курсу на перебудову радянського суспільства і закінчуючи підняттям жовто–блакитного прапора на центральній площі міста Суми та проголошенням незалежності України у серпні 1991 р.

Діяхронний метод використано у ході дослідження динамічного розвитку неформальних товариств на Сумщині, еволюції їхніх програмних цілей.

У процесі аналізу виборчих кампаній 1989 р. до Верховної Ради СРСР та 1990 р. до Верховної Ради УРСР, обласних та місцевих рад важливе значення мало застосування методів статистичної обробки інформації. Завдяки їм систематизовано дані про чисельність кандидатів, які претендували на один депутатський мандат, проаналізувати їх кількісний та якісний склад.

З огляду на широку та різноманітну джерельну базу дисертаційного дослідження, автором було використано ряд методів історичного джерелознавства, наприклад, метод зіставлення та критичний метод. Критичний підхід до аналізу джерел дозволив об'єктивно проаналізувати їх зміст, незалежно від мети створення чи ідеології авторів. Особливо цінним

він був при вивченні ідеологічно заангажованих постанов ЦК КПУ та Сумського обкому КПУ, які часто трансливали всю інформацію однобоко.

У цілому ряді джерел прихильники тієї чи іншої сторони, критикуючи своїх опонентів, використовували усі можливі засоби, звинувачення та наклепи. Як наслідок, без критичного аналізу змісту цих джерел складно визначити правдивість наведеної інформації.

У процесі вивчення історичних джерел було застосовано також метод зіставлення, який включав взаємоперевірку відомостей одних документів іншими для уникнення помилок та неточностей.

Окремої згадки вартують принципи на яких базується дане дослідження. Згідно з визначенням українського історика О. Голікової, принципи історичного дослідження – це чіткі установки, які визначають ставлення дослідника до історичних фактів, джерел, методів вивчення та уможливають отримання наукових висновків [280].

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, наукового та об'єктивного підходу до вивчення теми, якими дослідник керувався аналізуючи процеси суспільних трансформацій на Сумщині. Ці принципи передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку подій, розуміння їх причинно–наслідкового зв'язку.

Принцип історизму передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті, з урахуванням змін, які відбувалися з предметом та об'єктом дослідження. Наприклад, депутатом Верховної Ради СРСР на виборах 1989 р. стала завідувача фермою колгоспу «Маяк» Г.А. Шуст. У наш час, уявити таку ситуацію складно, в радянські роки, така ситуація була нормою.

Принцип сходження від абстрактного до конкретного було застосовано для переходу від загального абстрактного поняття «перебудовчі процеси на Сумщині» до дослідження конкретних змін у соціально–економічному житті Сумщини в роки перебудови.

Відповідно до *принципу науковості*, робота базується на глибокому фаховому аналізі значного масиву джерел. Ще одним важливим принципом, на якому ґрунтується дослідження, є *принцип причинності*. Тобто, акцент робиться на вивченні причинно–наслідкових зв'язків. Наприклад, у ході дослідження було виявлено причини проведення перебудови в СРСР, які проявилися в різних сферах суспільно–політичного життя. Зокрема, в економіці відбулося значне зниження темпів зростання промисловості, у міжнародній сфері тривала гонка озброєнь, яка значно підривала міжнародний статус держави.

Важливим компонентом теоретико–методологічної бази дисертаційного дослідження стало формулювання її понятійного апарату.

Ключовим поняттям дисертації є термін «перебудова». Перебудова – загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що проводилися в СРСР у 1985–1991 рр. [183]. У «Політичній енциклопедії» перебудова визначається, як спроба системної модернізації радянського суспільства шляхом «революції згори», ініційована реформаторською частиною керівництва СРСР [272, с. 547].

Дотичними термінами для розуміння питання про перебудову є «гласність», «модернізація» та «суспільно–політичні трансформаційні процеси».

Гласність – період максимальної відкритості в діяльності державних установ, час вільної діяльності засобів масової інформації. У широкому розумінні «гласність» – необхідна умова оптимальної діяльності громадських або державних установ, від яких залежать інтереси окремих осіб і населення країни в цілому, забезпечення громадського контролю над цими органами [253]. У вузькому – це одне з трьох гасел, що ідейно символізували докорінні реформи у СРСР: «гласність – перебудова – прискорення» [257].

У дослідженні, над яким працює автор, «гласність» – це внутрішня політика, що проводилася керівництвом СРСР у період переходу від тоталітарного суспільства до демократичного, найважливішими рисами якої

є такі: відносна відкритість і правдивість у діяльності державних і громадських організацій; часткова свобода слова та інформації; створення умов для активної участі громадян у вирішенні внутрішньополітичних питань; врахування громадської думки; відмовлення від ідеологічного тиску на суспільство, переслідувань за переконання і висловлені думки і судження [254].

Модернізація – це особлива форма соціального розвитку, в ході реалізації якої завдяки індустріалізації збільшуються економічні, а завдяки бюрократизації – політичні можливості суспільства [189, с. 8].

Даючи визначення поняттю «суспільно–політичні трансформаційні процеси», перш за все треба дати визначення терміну «трансформації». Трансформація є засобом модернізації у відповідь на зовнішній виклик [209, с. 48]. При цьому зростаюча інтегративна єдність всередині суспільних систем робить неможливими перетворення одних соціальних підсистем окремо від інших. Відповідно, соціальна трансформація неминуче передбачає як свою складову політичну трансформацію, а та, у свою чергу – зміни як в елементному складі, так і в структурі політичної системи. Політична система, щоб стати інструментом трансформації суспільства, неодмінно мусить трансформуватися сама. Отже, трансформація – це «зміни чогось», а репродукція вказує в основному на «зміни всередині чогось» [306, с. 40].

Тобто, суспільно–політичні трансформаційні процеси – це зміни всередині політичної системи, яка діє в даному суспільстві. В нашому випадку – це зміни в політичній системі радянського суспільства в роки перебудови. Трансформаційні процеси «здійснюються у напрямках формування системи влади на правовій основі; забезпечення законодавчого, конституційного розвитку країни; вдосконалення системи виборів; створення інституту парламентаризму; реформування судової системи; формування інституту місцевого самоврядування; створення партійної системи і розвитку політичного плюралізму; функціонування незалежних ЗМІ; формування нової політичної еліти тощо [234, с. 52].

Одним із ключових понять даної роботи є «політична опозиція». У сучасній науці політична опозиція – це організована політична сила, яка контролює і піддає критиці дії влади, пропонує альтернативний політичний курс, а також може мати на меті завоювання влади і зміну політичного режиму [200, с. 51].

У дисертації поряд з терміном «політична опозиція», можна вживати термін «громадянська опозиція» – це діяльність професійних, організаційних, екологічних та інших об'єднань, здатних мобілізувати значну частину електорату [200, с. 52].

Дотичним поняттям до «політичної опозиції» у дослідженні є термін «неформальна організація». Згідно з визначенням, яке надається у книзі «Практична психологія» під редакцією М.К. Тутушкіної, «неформальна організація» – це спонтанно утворена група людей, які вступають у регулярну взаємодію для досягнення якихось цілей [291]. Оптимізуючи дане визначення до історії К. Левчук дійшов до висновку, що неформальна організація – це невідконтрольне компартійному апарату об'єднання громадян [223, с. 23]. За радянських часів об'єднання громадян не могло бути легалізоване у якості громадської організації без відповідного рішення КПРС. Тому, визнання неформальних організацій у роки перебудови, що виникали на території УРСР поза компартійним впливом, за словами автора «відбувалося у своєрідному правовому вакуумі, який став заповнюватися лише із скасуванням Статті 6 Конституції СРСР та дозволу владних структур на реєстрацію громадських об'єднань восени 1990 р.» [223, с. 23].

Крім того, в ході дослідження дисертант звертав увагу на інші, більш локальні терміни. Важливим для розуміння роботи є термін «номенклатура». За академічним словником української мови «номенклатура» – це працівники, призначені чи затверджені вищими органами на якісь посади [290]. Термін «номенклатура» означає перелік найважливіших керівних посад партійно–державного апарату, заміщення яких відбувалося, виключно, із санкції центральних партійних органів [282].

До теми дисертаційного дослідження більше підходить конкретизуюче поняття запропоноване М.С. Дорошко, яке повністю розкриває сутність терміну. «Номенклатура компартійно–радянська» – керівне ядро апарату влади в УРСР та СРСР у 1917–1991 рр. [282].

Для розуміння релігійних процесів, що відбувалися на Сумщині у 1985–1991 рр., важливим є термін «релігійний ренесанс». Зміни, що розгорнулись на релігійному поприщі у кінці 1980–х рр., були надзвичайно помітними і викликали значну дослідницьку увагу. Зростання кількості релігійних організацій та людей, які визначають себе релігійними, кваліфікувалося деякими дослідниками як явище «релігійного ренесансу». За визначенням В. Бабки, «релігійний ренесанс» – процес відродження релігійного життя, нормалізації державно–церковних відноси, зростання кількості конфесій [190]. Визначення чітко відображає ситуацію, яка склалася на Сумщині у роки перебудови, коли масово почали виникати протестантські організації, а у 1990 р. відновила свою діяльність УАПЦ.

Отже, для виконання завдань і досягнення мети дисертаційного дослідження автор використав як загальнонаукові, так і спеціально–історичні та джерелознавчі методи, дотримуючись при цьому принципів науковості, об'єктивності, історизму, причинності, системності. Крім того, особлива увага була присвячена визначенню понятійного апарату дослідження та аналізу суперечливих термінів і понять.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО–ПОЛІТИЧНА КРИЗА НА СУМЩИНІ ТА ЗАРОДЖЕННЯ НАРОДНОЇ ОПОЗИЦІЇ (КВІТЕНЬ 1985 – ЛЮТИЙ 1990 РР.)

2.1. Особливості перебудовчих процесів на Сумщині та перші кроки реформування

Після смерті К. Черненка у березні 1985 р., на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС було обрано М. Горбачова. У квітні 1985 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому М. Горбачов повідомив про плани впровадження реформ, спрямованих на прискорення соціально–економічного розвитку Радянського Союзу. Тобто було проголошено курс країни на «прискорення» – подолання проявів кризи та відставання СРСР від передових країн світу [233].

Варто зазначити, що спочатку мова йшла лише про необхідність прискорення темпів просування соціалістичним шляхом на основі ефективного використання досягнень науково–технічного прогресу, активізації «людського фактору» і зміни порядку планування. Жодного натяку про зміну економічних основ соціалізму і політичного ладу не було, також не ставилися під сумнів соціалістичні орієнтири радянського суспільства. [87, с. 236].

Основними проявами кризи в СРСР були:

У економіці: вичерпання можливостей екстенсивного розвитку; різке падіння темпів економічного росту; безроздільне панування командно–адміністративної системи керування економікою; криза системи позаекономічного примусу; відсутність реальних економічних стимулів для трудящих; величезні витрати на ВПК. Економіка СРСР уже більше не витримувала суперництва і конкуренції з США та країнами Західної Європи. Для економіки був характерний залишковий принцип фінансування соціальної сфери, науки і культури. До середини 1980–х рр. показник ВВП у

розрахунку на душу населення складав близько 37% рівня США. Приріст продуктивності праці впритул наблизився до нульової позначки. На одиницю національного прибутку в радянській економіці витрачалось в 1,5–2 рази більше електроенергії, палива, металу та інших ресурсів, ніж у промисловості розвинутих країн Західної Європи [204, с. 108].

У політичній системі: повне домінування КПРС в суспільно-політичному житті; посилення репресій проти дисидентів та всіх «інакомислячих»; посилення бюрократизації в державному керуванні; поглиблення кризи в міжнародних відносинах. Відбувалася деградація правлячої верхівки суспільства – номенклатури, що була оплотом консерватизму. При владі тривалий час перебували старіючі лідери [182].

У духовній сфері: затвердження всебічного ідеологічного контролю над культурою й освітою; широке поширення подвійної моралі й подвійних стандартів поведінки; посилення розриву між словом і справою; відхід від об'єктивного аналізу стану справ у суспільстві; черговий виток реабілітації сталінізму; наростання масового скептицизму, політичної апатії, цинізму; катастрофічне падіння авторитету керівництва на всіх рівнях [237].

У соціалній сфері: реальні доходи на душу населення на початку 1980–х рр. зменшилися в 2,8 рази [204, с. 110]. Зрівняльна система розподілу, що зберігалася, увійшла в протиріччя з системою привілеїв правлячої еліти. Радикальна перебудова у політичній сфері була необхідна у зв'язку з тим, що люди виявилися відчужені від політичної влади, позбавлені найважливіших цивільних прав [237].

У зовнішній політиці: необхідність перебудови була викликана ускладненням міжнародного становища СРСР. Тривала гонка озброєнь не тільки вимотувала економіку Радянського Союзу, а й підривала міжнародний престиж держави. Безсилля радянської військової могутності демонструвала афганська авантюра, що завела країну у глухий кут. Все це відбувалося на тлі посилення економічного і технологічного відставання СРСР від розвинутих країн світу [246].

На квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. М. Горбачов проголосив курс на перебудову, що на цьому етапі мала на меті вдосконалення, оновлення радянської системи та широке запровадження гласності. Приступаючи до реформ, керівники КПРС вважали, що достатньо лише виправити певні негативні риси радянської системи. Слушно стверджувати, що головною проблемою перебудови була партія. Розрахунок на те, що вона стане авангардом перебудови, не виправдався. Її здатність до само-реформування виявилася ілюзією. У міру того, як демократизація суспільства й гласність позбавляли КПРС державних функцій, вона переходила в опозицію до перебудови, а потім перетворилася на її прямого ворога. Невдачі перших років змусили нове керівництво країни скорегувати політичний курс. Тому вже в січні 1987 року відбувся пленум ЦК, присвячений кадровим питанням, а в лютому наступного року – пленум стосовно ідеології. На січневому пленумі ЦК КПРС у 1987 р. було поставлено завдання докорінної перебудови суспільного ладу [289]. У 1987 р., коли програма переробки Радянської держави вступила у вирішальну стадію, М. Горбачов дав визначення цій програмі: «Перебудова – багатозначне, надзвичайно ємне слово. Але якщо з багатьох його можливих синонімів вибрати ключовий, ближче всього виражає саму його суть, то можна сказати так: перебудова – це революція». Будь-яка революція веде до змін в кращу або гіршу сторону для кожної соціальної групи населення та держави в цілому [285, с.98].

Офіційна концепція перебудови в загальних рисах сформувалася до 1988 р. Було проголошено курс на здійснення двох завдань: радикальної економічної реформи та демократизації суспільного життя [296, с. 38].

Перебудовчі реформи мали охопити п'ять провідних сфер життєдіяльності суспільства: економіку (перехід від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання), внутрішню політику (демократизація суспільного життя та народовладдя), зовнішню політику (припинення «холодної війни» та побудова спільного європейського дому); соціальну сферу (покращення матеріального та культурного добробуту населення);

ідеологію (ліквідація цензури, гласність, вільне виявлення думки громадян) [269].

Кінцевою метою суспільної модернізації проголошувалася побудова «гуманного, демократичного соціалізму», який мав поєднати ринок з централізованим плануванням, політичний плюралізм з керівною роллю КПРС, суверенітет республік зі збереженням єдиної союзної держави [255].

Суть і зміст поняття «перебудова», впродовж правління М. Горбачова, перетерпіли складну трансформацію. Головною проблемою М. Горбачова при втіленні теоретичного курсу перебудови в практику радянського життя було небажання впроваджувати оголошені принципи демократизації та гласності в повному обсязі. Загострила ситуацію поява альтернативних КПРС партій і формування опозиції, таким чином був порушений чи не основний принцип функціонування тоталітарної держави [221, с. 124].

На думку О.Д. Бойка, перебудовча «гласність» – це не повноцінна свобода слова, а лише перехідний стан інформаційного простору на шляху від тотального контролю держави і мовчазного однодумства суспільства до реальної свободи слова [196, с. 239].

Радянський дисидент Л. Плющ, аналізуючи питання гласності дійшов такого висновку: «...Елементи дарованої нині свободи висловлювання, очевидно, є засобом, а не метою перебудови... Гласність була викликана потребою активізації для розвитку продуктивних сил держави, для боротьби з «механізмом гальмування», з корумпованою імпотенцією бюрократії» [144, с. 164].

Чи не найголовнішою больовою точкою гласності була її територіальна неоднорідність, варіативність моделей дозволених дій у інформаційній сфері: від дозволяючої столичної – до утримуючої провінційної, що суттєво обмежувало повноцінну свободу слова. Цілком резонно зазначав у зв'язку з цим один з читачів «Огонька»: «... вся ця гласність зосереджена десь там у вас у Москві. Для Києва вже друга гласність. Для Черкас – третя, дуже вже скромна. А для Миргорода, Сміли та Конотопа залишається вже лише

крихітка. ... Якщо є Гласність–1, Гласність–2 і т. д., це означає, що гласності, на жаль, немає взагалі, а є лише видимість» [105, с. 5].

Основними досягненнями політики «гласності» стали: ліквідація «білих плям» в історії СРСР; поява ідейного плюралізму, розмаїтості думок; реабілітація безневинно засуджених у 1930–1950–ті рр. політичних діячів і діячів культури; значне пом'якшення цензури в засобах масової інформації; ліквідація спецховищ у бібліотеках; масовий прокат кінофільмів, що десятиліттями лежали на полицях за ідеологічними мотивами; поява незалежних газет і журналів; падіння «залізної завіси» і можливість діалогу з країнами Заходу; демократизація громадського життя в країні.

Однак у 1985–1987 рр., коли гласність завойовувала позицію за позицією в Москві та в республіках Прибалтики, Україна була «заповідником застою» [217, с. 117–118]. Зміна гасел у центрі ще не означала зміни політики на місцях. Зокрема, в Україні до кінця 1980–х рр. все залишалося без змін. До вересня 1989 р. першим секретарем ЦК Компартії України залишався В. Щербицький, який мав стійку репутацію консерватора. На противагу наростанню нових суспільно–політичних тенденцій в Україні проводився жорсткий консервативний курс. Як результат – відсутність серйозних зрушень в економічному та соціальному житті, відставання від перебудовчих процесів, загроза екологічної катастрофи, внаслідок аварії на ЧАЕС, негативне ставлення КПУ до новостворюваних громадських організацій, учасники яких вказували на соціальні, екологічні проблеми, посилення політики русифікації і відповідно звуження сфери вжитку української мови, штучного обмеження доступу до інформації про сучасне й минуле України, – усе це посилювало настрої невдоволення в українському суспільстві [61].

В еволюції ставлення представників номенклатури УРСР до перебудови Ю.В. Кузьменко виділяє три етапи:

- квітень 1985 – грудень 1986 рр. – декларативна підтримка ідеї, імітація партійної дисциплінованості за реальної пробуксовки реформ;

- січень 1987 – жовтень 1989 рр. – початок розколу в номенклатурі на ґрунті ставлення до перебудови; приречена інертність та мовчазна згода керівних кадрів на руйнування підвалин радянської політичної системи;
- жовтень 1989 – серпень 1991 рр. – остаточна дезорганізація партійно–радянської номенклатури УРСР [217, с. 115–122].

В мемуарах партійних діячів УРСР зустрічаються кардинально протилежні спогади про те, як В. Щербицький сприйняв М. Горбачова та ініційовані ним реформи. О. Власенко наголошував, що В. Щербицькому імпонували заклики до «прискорення соціально–економічного розвитку» країни, інтенсифікації економіки, корінних змін в управлінні та плануванні, структурної й інвестиційної політики, зміцнення організованості, дисципліни [56, с. 187].

В. Баран стверджує, що В. Щербицький «діяв тонко, гнучко й не чинив відвертого опору новаціям М. Горбачова. Він говорив про перебудову, прискорення і повну підтримку курсу генсека» [270, с. 257].

Як стверджував В. Врублевський, В. Щербицький сприйняв ідею перебудови з розумінням, в УРСР вже здійснювались заходи з прискорення науково–технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва, але лідер КПУ не сприймав того, що процес удосконалення соціалізму поступово підмінявся його демонтажем, що економіка переходила на умови ринку, що держава усувається від управління господарством [58, с. 217–219].

Протилежну думку обстоювали Я. Погребняк та Л. Кравчук. Я. Погребняк згадував, що В. Щербицький не у всіх аспектах був згодний із політикою М. Горбачова [62, с. 205].

За словами Л. Кравчука, В. Щербицький дуже важко сприймав перебудову, стосунки між ним та М. Горбачовим від самого початку не склалися: «Щербицький з помітним роздратуванням ставився до кожного нововведення генсека–демократа, зневажливо називаючи його за очі

«легковажним хлопчиськом», який «бездумно руйнує велику країну» [46, с. 12–13].

Ю.В. Кузьменко, висловлює думку, що розбіжність думок істориків та колишніх політичних діячів про погляди В. Щербицького, може говорити про трансформацію його поглядів [217, с. 117].

Цілком слушну думку висловив О.Власенко про те, що М. Горбачов основним завданням перебудови вважав політичні проблеми, а В. Щербицький головною ланкою перебудови вважав економіку та науково–технічний прогрес [56, с. 149]. В цьому і полягає помилка більшості істориків, які розглядають УРСР часів правління Щербицького як «заповідник застою», виходячи не з економічних, а з політичних критеріїв [222, с. 287].

Перебуваючи при владі з 1972 р., В. Щербицький створив власну команду, добір кадрів був жорстким: за 13 років до початку перебудови на посадах перших секретарів обкомів УРСР змінилося 35 осіб. Керівники обкомів були підвладні першому секретарю ЦК КПУ. Оточення В. Щербицького віддавало перевагу командно–адміністративним методам керування, дотримувалось централізму і твердої регламентації всіх сфер життя суспільства. Проблеми розвитку державності України, на думку В. Щербицького, узагалі не існувало. Український народ, стверджував він, «задовольнившись соціалістичною державністю, досяг справжнього національного відродження» [57, с. 36].

М. Горбачов оцінював В. Щербицького не дуже високо, але йому подобалася стабільність УРСР. «Хоча параметри особистості Щербицького були не настільки масштабними, – писав колишній генсек у спогадах, – він був як на ті часи крупним політиком, впевнено вів республіку...» [60, с. 202]. Немовби виправдовуючись за тривале утримання В. Щербицького на керівній посаді, М. Горбачов згадував, що той «придушував людей довкола себе. За нього так і не вирости в Україні хоч трохи помітні політичні лідери.

Навіть зовні виглядав він такою глибою, яку важко зрушити з місця» [60, с. 203].

В цілому перебудовчі процеси в Україні співпадали з тенденціями суспільних перетворень в СРСР, однак, через вищезгадану діяльність В. Щербицького, реформи в Україні мали ряд своїх особливостей:

- уповільнені темпи розвитку;
- порівняно низький рівень активності населення;
- тривале збереження при владі старої брежневської еліти;
- перетворення її трагедії на ЧАЕС в політичний інструмент.

Думку про запізнілість перебудовчих процесів підтверджує О. Сугоняко: «Від самого початку перебудови українська партійна номенклатура не прийняла ідеї модернізації імперії. Вона зайняла опозиційну стосовно перебудови позицію, залишалася, так би мовити, на застійному рубежі. Васали Щербицького в областях твердо трималися застійної лінії й своїх крісел. Антиапаратна політика Горбачова в Україні йшла мляво...» [302].

Західні науковці також неодноразово вказували, що в Україні модернізаційні процеси мали уповільнений темп. Канадський дослідник Д. Марплз, характеризуючи динаміку суспільних трансформацій констатував: «... в Україні відбуваються зміни, і деякі з них цілком незвичайні. Хоч перебудова там, на жаль, ще не почалася» [109, с. 80]. Професор економіки Темпльського університету у Філадельфії І. Коропецький наприкінці 1989 р. підкреслював, що «реформи дали досі радше мізерні наслідки» [98, с. 59]. Такий розвиток подій, на думку науковця, був зумовлений наступними факторами: реформи не були належно продумані; їх проведенню бюрократія чинить опір; робітники ставляться скептично до реформаційного процесу; існує брак індивідуальної ініціативи внаслідок відсутності приватної власності на засоби виробництва; відчутним є тиск військових видатків на внутрішнє становище у державі; населення

розчароване відсутністю обіцяного поліпшення його життєвого становища [98, с. 59].

XXVII з'їзд КПУ, який відбувся у Києві 5–8 лютого 1986 р. схвалив без жодних змін усі проекти документів XXVII з'їду КПРС, конкретизувавши їх відповідно до політики центру щодо України. Аналізуючи рішення XXVII з'їду КПРС і XXVII з'їду Компартії України, економісти й історики наголошують на двох їхніх найважливіших особливостях: по–перше, передбачуваних показників досягти було неможливо. Переобтяжене величезним вантажем невирішених проблем, народне господарство СРСР було неспроможне на такий потужний ривок. По суті накреслені в рішеннях цих з'їздів перспективи були черговою пустою декларацією, за допомогою якої керівництво КПРС намагалося зберегти контроль над суспільством. По–друге, нічого принципово нового в економічне становище України ці плани не вносили. Величезні кошти передбачалося використати не стільки на технічне переозброєння і структурну перебудову економіки, скільки на створення нових виробничих потужностей в електроенергетиці, галузях важкої промисловості та хімічної індустрії. Намагаючись якнайшвидше досягти максимального результату, центр передбачав розмістити в Україні з її оптимальними природно–кліматичними умовами, готовою виробничою і соціальною інфраструктурою, кваліфікованим кадровим потенціалом максимальну кількість нових підприємств. Ця політика, започаткована ще в 1930–ті рр., продовжувалася до кінця XX ст. [269].

Перебудова в Україні проходила за сценарієм інших радянських республіках, не маючи своєї власної моделі. Історик та політолог О.Д. Бойко виділяє наступні фактори, які зумовили відсутність власної моделі реформування:

- Тотальне одержавлення економіки (загальносоюзні міністерства та відомства розпоряджалися 95% усієї власності, розташованої в Україні) та панування в економіці принципу незавершеності (майже 80% усього республіканського виробництва не мало закінченого

технологічного циклу), Україна фактично знаходилася в економічній залежності від союзного центру.

- Централізм, який домінував у партійно–державних структурах, обумовив прерогативу центру на прийняття ключових рішень та жорстку вертикаль управління.
- Опозиційні сили на початковому етапі перебудови були погано організованими та розпорошеними.
- На міжнародній арені Україна завжди знаходилась у тіні Росії і сприймалася світовим співтовариством виключно як невід’ємна частина СРСР [182, с. 93–95].

Оскільки проведення економічної реформи наштовхнулося на опір усередині самої КПРС, М. Горбачов узяв курс на лібералізацію режиму. Він намагався за допомогою «гласності», «соціалістичного плюралізму» під гаслом «перебудови» сталінської моделі соціалізму та повернення до «ленінських принципів» активізувати народні маси й, контролюючи цю активність згори, послабити реакціонерів.

Лицемірство офіційної лінії щодо поглиблення демократизації та гласності сповна проявилось після Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 р. Зранку, 28 квітня, повідомлення «про серйозну аварію» в УРСР пролунало в новинах одного з європейських каналів і дещо згодом повторено на хвилях «Голоса Америки» та радіо «Свобода». В Радянському Союзі перші короткі офіційні повідомлення про катастрофу на ЧАЕС з’явилися ввечері 28 квітня. Оголошення від ТАРС о 21.00 на центральному телебаченні в програмі «Час» тривало тільки 14 секунд [271, с. 11]. Наступного дня, 29 квітня, в пресі з’явилося повідомлення від Ради Міністрів СРСР. Воно також відзначалося лаконічністю: йшлося про те, що «на Чорнобильській атомній електростанції сталася аварія, пошкоджений один із атомних реакторів», одночасно повідомлялося, що «вживаються заходи для ліквідації наслідків аварії», а «потерпілим подається допомога» [305, с. 14].

Офіційне попередження про загрозу для здоров'я, що становить викид в атмосферу радіоактивних елементів, місцеве населення почуло лише 5 травня 1986 р., на дев'ятий день після катастрофи. До цього центральні та республіканські засоби масової інформації переконували, що аварія на Чорнобильській АЕС є цілком нешкідливою за своїми наслідками для здоров'я. Найкращим доказом байдужості партійної верхівки до долі своїх громадян було проведення у Києві 1 травня 1986 р. багатолюдної урочистої демонстрації, хоча саме напередодні, 30 квітня, у столиці було зафіксоване підвищення радіоактивного фону. Відповідальність за аварію на ЧАЕС М. Горбачов поклав особисто на В. Щербицького [246].

Лише 14 травня лідер СРСР М. Горбачов виступив на центральному телебаченні, офіційно визнавши трагедію на ЧАЕС. Ось так він пояснив свої дії через 20 років після трагедії: «Треба було терміново давати інформацію, тому що у Швеції раптом відгукнулися тим, що там опади. А перша інформація наша – де б ви її не перевіряли і не дивилися – була така, що сталася аварія, але про вибух котла ніхто не казав», – пояснив він кореспонденту американського телеканалу [251].

Радіоактивного забруднення зазнали величезні території УРСР. Всього в Україні забруднено територію площею понад 50 тис. кв. км у 74 районах 12 областей (Київська, Житомирська, Чернігівська, Рівненська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька, Івано–Франківська, Волинська, Чернівецька, Сумська, Тернопільська) [203, с.7–9].

Близько 30 тис. ліквідаторів із Сумщини боролися над ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС [259]. Понад 100 працівників пожежно–рятувальної служби Сумщини з 1986 по 1991 роки несли службу на Чорнобильській атомній електростанції та по всій 30–кілометровій зоні відчуження [251].

Аварія на ЧАЕС остаточно підірвала економічні підвалини існування СРСР. Історики оцінюють, що від 20% до 30% тодішнього ВВП Радянського Союзу було кинуте на ліквідацію наслідків катастрофи. Це сильно вдарило

по економіці, якщо врахувати, що в той період радянська економіка і так була в стані стагнації [248].

Одним із перших кроків по виходу із кризи став курс на прискорення соціально–економічного розвитку країни. Цей курс був спрямований на досягнення щорічного приросту національного прибутку не менше, ніж на 4%. Для досягнення такого зростання національного прибутку необхідно було за п'ятирічку збільшити видобуток палива і сировини на 15%, збільшити інвестиції на 30–40%, додатково залучити у виробництво до двох мільйонів осіб. Але оскільки в країні таких ресурсів не було, то досягти мети можна було за рахунок збільшення темпів розвитку машинобудування в 1,5–2 рази [260].

Охопивши наприкінці 1980–х рр. усі сфери суспільного життя, перебудова досягла найпомітніших результатів у реформуванні політичної системи. Існуючі державні інститути були не в змозі подолати застій в господарському і суспільному житті й прирекли на невдачу численні реформи попередніх десятиліть. Ставало зрозумілим, що потрібна докорінна перебудова системи в цілому. XIX партконференція КПРС, яка відбулася 18 червня – 1 липня 1988 р., виступила з пропозицією кардинально реформувати політичну систему. «Сьогодні треба мати мужність визнати: якщо політична система залишиться непорушною, без змін, то ми не справимося із завданням перебудови», – заявив на конференції тодішній лідер М. Горбачов [60].

Системі господарювання та управління Радянського Союзу в 1985–1991 рр. був властивий надзвичайно розгалужений по вертикалі й горизонталі апарат, дублювання функцій у деяких його ланках, низька ефективність та виконавча дисципліна, абсолютизація вольових рішень, бюрократизація механізмів влади, брак ініціативи, невисокий професійний рівень функціонерів різних ланок тощо.

Пленум ЦК КПУ у січні 1987 р. став рубіжним для В. Щербицького, який прагнув зберегти своє крісло, а отже мав удаватися до реального впровадження горбачовських принципів у кадровій політиці, 1987 р. став

часом кадрових «чисток» в УРСР. Звільненими з посад були перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На липневому пленумі ЦК КПУ у 1987 р. було «відправлено на пенсію» члена політбюро, голову Ради Міністрів УРСР О. Ляшка, кандидата у члени політбюро, голову республіканського КДБ С. Муху [274, с. 53], пізніше – першого секретаря Львівського обкому В. Добрика, секретаря ЦК КПУ І. Мозгового, другого секретаря ЦК О. Титаренка, командуючого військами Київського військового округу І. Герасимова, першого заступника голови Ради Міністрів УРСР Є. Кочаловського [288, с. 112].

Завдання XI п'ятирічки (1981–1985 рр.) не було виконано за жодним показником. У результаті почалося відставання від запланованих темпів. В Україні становище було дещо кращим, спад ще не охопив головні галузі економіки. Працелюбність, дисциплінованість і висока кваліфікація робітників, інженерно–технічних працівників і колгоспників дали можливість на деякий час нейтралізувати негативні тенденції, які наростали в народному господарстві СРСР. Однак за умови централізованого розподілу, важелі якого тримали союзні відомства, народ не бачив позитивних результатів своєї праці. Керування економікою залишалося централізованим, строго лімітувався розподіл між республіками фінансових, трудових і матеріально–технічних ресурсів [260].

Головне завдання в економіці на XII п'ятирічку – інтенсифікація виробництва [94, с. 2]. Перші результати реалізації курсу прискорення соціально–економічного розвитку України подавали надію: за 1985–1986 рр. темпи приросту промислової продукції становили 4,3 %, після невпинного падіння проценту середньорічного приросту, що тривав з початку 1960–х рр., він вперше почав зростати. Ще більший прогрес намітився у сільському господарстві: якщо в 1981–1985 рр. середньорічний приріст основних показників у цій галузі становив 0,5 %, то в 1985–1986 рр. – 3,5 %. Тенденція до зростання принципів економічних показників була загальносоюзною і

зміцнювала в керівництві утопічні надії на швидке поліпшення життя звичайними командними методами [260].

У 1987 р. в економічній політиці СРСР стали з'являтися нові тенденції. Одним з найголовніших завдань перебудови її ініціатори оголосили встановлення контролю народу над господарським життям, «передачу економічної влади трудящим» шляхом радикально-економічної реформи. Наміри радянського керівництва вивести економіку із застою і прискорити її розвиток не виправдалися. Більш того, підсилювалися негативні тенденції в цій сфері: радянська економіка рухалася від застою до занепаду. У 1986 р. приріст національного доходу по СРСР становив 2,3%, а у 1987 р. – лише 1,6%. Господарська криза завдала відчутного удару і по Україні. У 1990 р. валовий національний продукт був на 2,4% менше, ніж у попередньому році; національний дохід зменшився відповідно на 3,6%. Уперше за післявоєнні роки в республіці мало місце абсолютне зменшення випуску товарів народного споживання [248, с. 24].

Розпочате впровадження економічних методів керування господарством було обмеженим: такі механізми економічного піднесення виробництва, як податок, кредит, фінанси, використовувалися поверхово і непослідовно. Політика перебудови створила можливості для розв'язання деяких соціальних проблем. Зросли обсяги державних капіталовкладень в соціальну сферу, що дозволило направити додаткові кошти на спорудження житла, шкіл, лікарень. З'явилась можливість приватизації населенням житла. У результаті перших господарських перетворень підприємства одержали деяку свободу у вирішенні одного з найважливіших питань – формування фонду заробітної плати. Вони могли її збільшувати за рахунок тієї частини прибутку, яка залишалася після формування інших фондів і відрахувань у бюджет. У 1989 р. середня зарплата робітників і службовців України зросла на 9,4% і досягла 218 крб. Однак результатом підвищення зарплати стало знецінення грошей, котрі не забезпечувалися товаром [260].

Відповідаючи на питання чому Україна не скористалися можливостями перебудовного етапу та не реалізувала багатий науковий, промисловий та сільськогосподарський потенціал, можна погодитися з думкою Г. Дмитренка, який бачить проблему у неконсолідованості суспільства [208, с. 16].

Особливістю Сумської обласної влади у роки перебудови була її закритість, небажання кадрових змін. Якщо у Москві кадрова чистка розпочалася у квітні 1985 – грудні 1986 рр., коли на посадах було змінено 70% членів Політбюро, а у Києві кадрову чистку розпочали у 1987 р., то на Сумщині на більшості посад до 1990 р. залишалися партійні працівники з поглядами періоду правління Брежнєва [61].

На Сумщині першим секретарем обласного комітету КПУ з квітня 1975 р. по жовтень 1988 р. був І.Г. Грінцов, який у своїй політиці був послідовником В. Щербицького [142, с. 1]. Обласна влада проголосила курс на науково–технічний прогрес та технічне переозброєння [27, с. 1]. На ХХІІ Сумській обласній партійній конференції 10–11 січня 1986 р. керівництво області проголосило метою соціальної і економічної політики добробут і задоволення потреб людини [7].

5 квітня 1986 р. відбувся пленум Сумського обкому КПУ, на якому розглянули питання «Про підсумки ХХVІІ з'їзду КПРС і завдання партійних організацій області по виконанню його рішень». В обговоренні взяли участь М.П. Лушпа – перший секретар Сумського міському партії, Д.К. Зайцев – перший секретар Охтирського міському партії, О.В. Климов – перший секретар Роменського міському партії, М.В. Мінченко – голова обласної планової комісії, О.М. Радченко – перший секретар обкому комсомолу, Г.М. Левенко – перший секретар Середино–Будського райкому партії, С.Н. Муха – голова КДБ УРСР, І.Г. Дрозд – інструктор Відділу організаційно–партійної роботи, а також представники від обласних підприємств, установ та організацій. Пленум схвалив організаційні рішення Сумського обкому КПУ по здійсненню рішень ХХVІІ з'їзду КПРС [142, с. 1].

У практичній площині реалізація курсу перебудови на місцях не мала дієвого підґрунтя та стикалася з його нерозумінням. Цю думку підтверджують коментарі населення на сторінках республіканських та обласних газет. Наприклад, у 1987 р. в газеті «Труд», від імені робітника з Сумщини В. Титара, публікується наступне: «...Саме гірше, що про все це у нас в будівельно–монтажному управлінні «Ахтирбуд» всі знають, але не роблять спроби щось змінити, налагодити... Перебудова вимагає, щоб кожен займався своєю справою і відповідав за неї повністю». [135, с. 4].

За розумінням І. Стеблянка, який досліджував трансформації структурних типів економічної політики України, за типологією структури економіки господарського комплексу у розрізі областей України в 1986–1991 рр. Сумська область відносилася до областей промислово–аграрного типу [227].

Наприкінці 1980–х рр. промисловість утвердилася провідною галуззю господарства області. Сумщина посідала одне з перших місць в УРСР з видобутку торфу, цим займалися 10 великих підприємств. У 1988 р. у Сумах італійською фірмою «Danieli» збудовано завод з виробництва обважнювальних бурильних та ведучих труб, який став останнім металургійним підприємством, збудованим за часів СРСР [248, с. 24].

Системна криза радянської економіки впливала на всі сфери життя суспільства, найбільше на соціальну. Особливо в занедбаному стані перебувала соціальна сфера села. З 1975 по 1990 р. чисельність сільського населення зменшилася на 3,5 млн. осіб. Сумська область, разом з Чернігівською, Вінницькою, Черкаською та Хмельницькою областями, входила до п'ятірки областей УРСР з найбільшим відсотком зниження сільського населення [206, с. 5]. Незважаючи на зменшення сільського населення, за словами мехізатора колгоспу ім. Фрунзе Сумського району М. Лебедко, у сільському господарстві головним завданням було збільшення кількості виробленої сільсько–господарської продукції [248, с. 25].

Також, на соціально–економічний розвитку Сумщини відбилося те, що показник смертності перевищували показник народжуваності. За цим показником регіон входив до трійки по УРСР, поряд з Кіровоградською та Вінницькою областями [206, с. 15].

На соціально–економічний розвиток Сумщини значний вплив здійснила аварія на Чорнобильській АЕС. Існує версія, що у 1980–х роках у селі Білоусівка Середино–Будського району згідно з Держпланом СРСР існували наміри побудувати Північно–Українську АЕС. Були проведені проектно–підготовчі роботи. Планувалося, що після закінчення введення в експлуатацію Чорнобильської АЕС, будівельники перебазуються на білоусівський будівельний майданчик. Керівників району почали готувати до вирішення питання налагодження харчування та обслуговування майбутнього 50–тисячного міста енергетиків. Але аварія на ЧАЕС у 1986 р., а потім розвал СРСР перекреслили всі плани [253].

Чи не єдиною вдалою спробою реформування економіки на Сумщині стало впровадження та широке пропагування економічного експерименту на Сумському машинобудівному об'єднанні ім. Фрунзе. Економічний експеримент на заводі перебував під тотальним контролем керівників Сумського обласного комітету КПУ Його суть полягала у зростанні самостійності підприємства та наданні йому права розпоряджатись отриманими прибутками після сплати обов'язкових податків. Об'єднання випускало обладнання для нафтової і газової промисловості, комплексне технологічне обладнання для виробництва мінеральних добрив, комплекти споруд газорозподілення для отримання етилену і пропилену, відокремлення природного газу і отримання гелію, автоматичні центрифуги всіх типів, складні поршневі компресори високого тиску, газоперекачувальні агрегати та інше обладнання. Досвід сумського заводу покладено в основу рішень серпневого пленуму ЦК КПРС 1987 р. і закону СРСР «Про державне підприємство» прийнятого у червні 1987 р. [72, с. 2].

У жовтні 1988 р. І.Г. Грінцов обійняв посаду секретаря ЦК КПУ. 22 листопада 1988 р. пленум обласного комітету КПУ обрав В.А. Шевченка першим секретарем Сумського обласного комітету КПУ, який, до цього призначення, з 1982 р. був головою виконавчого комітету Сумської обласної Ради народних депутатів. В.А. Шевченка очолював Сумський обласний комітет КПУ до заборони комуністичної партії у серпні 1991 р. [261].

Зміна керівництва, ніяк не вплинула на хід перебудови. За словами А.А. Стопчака, перший секретар обкому В.А. Шевченко та голова обласного виконкому А.Д. Бондаренко продовжували діяти в дусі застою, дескредитуючи КПРС. В.А. Шевченко у реальних справах не підтримував проголошені принципи демократизації та гласності. Так, на обласній партійній конференції перший секретар обкому самостійно без голосування прибрав з рекомендованого списку кандидатів до ЦК КПУ представників Демократичної платформи, а, згодом, незважаючи на результати загальнопартійного референдуму з питання «скорочення районів», коли 70% проголосувало за скорочення, В.А. Шевченко відхилив це рішення, мотивуючи, що його проводив не обласний комітет. В.Д. Чернадчук зауважив, що силу обласного осередку КПУ перший секретар обкому бачить у розширенні керуючого апарату [108, с. 2]. Тобто, на Сумщині В.А. Шевченко проводив протилежну політику відносно лінії центрального керівництва СРСР.

Сумщина не стала винятком у процесах наростання кризових явищ. Так, дефіцит бюджету у 1990 р. склав 64,7 млн. і зріс у 2,5 рази. Це призвело до зростання еміграції населення у 5 разів [168, с. 2].

Отже, у 1985 р. з приходом до влади в СРСР М. Горбачова почалася перебудова, яка офіційною партійною пропагандою зображувалося як оновлення, модернізація всіх сфер суспільного життя. За своєю суттю перебудова була спробою партійно–державної верхівки СРСР вивести країну з гострої кризи, що охопила всі сфери суспільства і набула всеохоплюючого, системного характеру.

Деякий час вище партійне керівництво в Україні не усвідомлювало ні глибини цієї кризи, ні її розмаху. Досить швидко стала цілком очевидною неспроможність політики «прискорення». Замість очікуваного наростання темпів економічного розвитку тривало неминуче їх зниження. Замість ослаблення продовольчої, житлової і товарної криз відбулося їх подальше загострення. Врешті–решт, у 1990 р. вперше за багато років почалося скорочення обсягів суспільного виробництва.

Сумська область перебувала в середині перебудовчих процесів. Керівництво області формально виконувало всі вказівки центру не проявляючи ніяких ініціатив. Позитивні зрушення в політичній сфері на Сумщині почалися з середини 1987 р., коли намітилось зростання опозиційного неформального руху. У економіці реформи не принесли бажаних результатів, крім вдалого експерименту на заводі ім. Фрунзе. У підсумку, перебудовчі реформи призвели до міграції населення Сумської області.

2.2. Утворення неформальних організацій та консолідація опозиційних сил на Сумщині

У 1985 р. в СРСР оголошується початок політики гласності та перебудови, завдяки чому створюються сприятливі умови для діяльності неформальних товариств. Перебудовчі процеси знаходили підтримку у населення, незважаючи на те, що в УРСР їх стримувала партійна номенклатура, очолювана першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицьким. Початок перебудови активізував процес усвідомлення членами суспільства необхідності захисту власної громадянської та національної гідності. У країні відбувався активний процес створення нових суспільно–політичних об'єднань громадян [269].

Якщо врахувати, що громадські рухи виникають, коли незадоволеність соціальним устроєм сягає певного рівня, друга половина 1980–х рр. в Україні

стала часом бурхливої суспільної активізації, оскільки комплекс проблем у країні наростав. Політичного змісту набувала навіть діяльність екологічних та культурних неурядових організацій створених у другій половині 1980–х рр. [15, арк. 160]

За оцінками істориків, починаючи з середини 1986 р. неформальний рух на теренах СРСР стає масовим. Підґрунтям для формування самодіяльних об'єднань стає широкий спектр інтересів та потреб – музика, політика, екологія, фізичне удосконалення, колекціонування тощо. Вікові рамки учасників коливалися від 14 до 70 років. Неформальні об'єднання виникали стихійно, не мали чіткої регламентації і стабільних лідерів. Більшість з неформальних об'єднань на той час були підконтрольні радянській владі і не несли загрози політичному устрою. Це були клуби художньої самодіяльності, гуртки воїнів–ветеранів, гуртки колекціонерів [18, арк. 16–18].

У 1985 – 1986 рр. КДБ здійснював переслідування лідерів неформальних товариств, а також їхніх друзів та знайомих [66]. До середини 1987 р. якісно нових змін, пов'язаних з демократизацією суспільного життя, свободою слова, скасуванням ідеологічної цензури в Україні, не було помітно. Це відобразилося на розгортанні молодіжного руху, який до середини 1980–х рр. розвивався в культурологічному напрямку, і лише з поживленням суспільно–політичного життя набирає політичного забарвлення [182, с. 154].

О. Бойко виділяє такі характерні риси та особливості неформальних об'єднань:

- стихійний процес формування;
- розбудова неформальних структур «знизу» під впливом народної ініціативи;
- об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків;

- відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності;
- обрання, а не призначення лідера на основі визнання його авторитету та компетентності у відповідному виді діяльності;
- консолідація на основі демократичних засад;
- порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур [182, с. 154–155].

У серпні 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб [191, с. 170]. Серед його членів було чимало політв'язнів та дисидентів. Перше засідання УКК відбулося 6 серпня 1987 р. у київському кафе «Любава» на Оболоні під егідою райкому комсомолу. УКК проводив свої зібрання як правило, щотижня, де розглядалися білі плями в історії України, проблеми захисту історичних пам'яток, наслідки Чорнобильської катастрофи [16, арк. 216]. Перший секретар Київського міського КПУ К. Масик наприкінці 1987 р. звинуватив УКК в соціальній демагогії та екстремізмі. «Керівники УКК, – заявив він, – намагаються використати перебудову і гласність для пропаганди ідей, чужих радянському патріотизму і соціалістичному інтернаціоналізму». Тиск, який здійснювала влада на цю організацію, призвів до її розпуску, проте вслід за УКК виникли інші організації [269, с. 40–41].

У жовтні 1987 р. у Львові заявило про своє існування Товариство Лева. 19 жовтня 1987 року в клубі Львівського лісотехнічного інституту відбулися установчі збори товариства. Члени товариства зосередились на культурологічній роботі: відбудові пам'яток культури, проведенні екологічних та етнографічних експедицій тощо [192, с. 68]. Серед засновників Товариства, слід виділити Львівське відділення Українського фонду культури, Львівський міський комсомолу, Товариство охорони пам'яток історії та культури і Товариство охорони природи. Згодом, після утворення Народного руху України за перебудову, акції товариства стали носити більше політичний характер, ніж культурницький. Товариство Лева

об'єднувало творчу молодь, студентів, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів. Першим головою товариства став О. Шейка, який на той час був секретарем міськкому комсомолу [191, с. 168].

У цей же час члени міжнародного «Пенклубу» І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний виявили ініціативу у створенні Української асоціації незалежної творчої інтелігенції [213, с. 89].

Важливим чинником суспільно–політичного розвитку України стала XIX Всесоюзна конференція КПРС у червні–липні 1988 р, яка започаткувала проведення політичної реформи, що проголошувала курс на створення правової держави та розподіл влади.

Характерною рисою цього етапу розвитку неформальних об'єднань було те, що вони дуже швидко політизувалися. Українська гельсінська група відновила свою роботу влітку 1987 р. за активної участі В. Чорновола, Б. Гориня, М. Гориня, Я. Лесіва, П. Скочка, В. Барладяну та інших. У березні 1988 р. головою УГГ було обрано Л. Лук'яненка, який перебував на той час у засланні. Вже у липні 1988 р. організація отримує нову назву – Українська гельсінська спілка і розробляє «Декларацію принципів Української гельсінської спілки» за активної участі в цьому процесі молодіжних об'єднань Громада, Товариство Лева та УКК [191, с. 171]. У Декларації було заявлено про появу опозиційної режимові політичної сили, яка наголошувала на необхідності перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав. Висувалися вимоги передати владу демократично обраним Радам, надання українській мові статусу державної, створення республіканських військових формувань, звільнення політв'язнів, легалізації Української греко–католицької церкви та Української автокефальної православної церкви.

Зважаючи на зростання неформального руху, починаючи з 1987 р. КДБ УРСР був змушений діяти спільно з прокуратурою та міліцією, здійснюючи комплекс профілактичних та оперативних заходів стосовно осіб, засуджених за статтею 62 (антирадянська агітація та пропаганда), а також за статтею 187 КК УРСР (наклеп на радянський державний і суспільний лад) [192, с. 69].

Діям неформальних товариств, направлених на згуртування однодумців, КДБ протиставив «заходи по документуванню здійснюваних ними антигромадських проявів, внесенню розбіжностей в середовище екстремістів, компрометації їх на побутовій та іншій основі» [13, арк. 4].

Важливу роль у розвінчанні лідерів «негативних» неформальних об'єднань, крім так званих агентів впливу, КДБ УРСР та партійні структури відводили засобам масової інформації. Лише у 1989 р. за матеріалами органів КДБ у республіканській та місцевій пресі було вміщено понад 280 статей, підготовлено 120 радіо– і телепередач, які викривали антисупільну спрямованість самодіяльних об'єднань [1, арк. 233].

Застосування адміністративно–репресивних методів впливу щодо неформальних об'єднань негативно позначалося на авторитеті партії та викликали неприхований спротив широких верств населення республіки.

З березня 1988 р. до липня 1989 р. у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка діяла студентська організація «Громада», до складу якої входили В. Чемерис, В. Дивнич, О. Коваленко, Т. Компаніченко, Д. Корчинський, К. Матвієнко, О. Ульяненко, разом 30 членів і 7 кандидатів. У своїй діяльності громадівці переймалися не тільки питаннями екології, мовно–культурної проблематики, а висували і політичні вимоги, в яких вимагали економічного суверенітету для України, усунення В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ, скасування привілеїв для партійної номенклатури. Їх активна діяльність не залишилась поза увагою керівництва університету і вже на початку 1989 р. товариство змушене було припинити свою діяльність через тиск адміністрації університету [224].

Восени 1988 р. партійний комітет київської організації Спілки письменників України утворив ініціативну групу сприяння перебудові в складі: І. Драча, В. Маняка, Ю. Мушкетика, О. Мусієнка, Б. Олійника, Д. Павличка, Б. Рогози, М. Слабошпицького, С. Тельнюка та В. Терена. Група розпочала утворення масової політичної організації. Було окреслено чотири стратегічні напрямки, по яких мала розгортатися діяльність цієї

організації: проблеми мови, екологічні проблеми, оприлюднення творів забутих і репресованих письменників, а головне – десталінізація [69, с. 29–30]. Саме Спілці письменників України, а особливо її центральному органу – газеті «Літературна Україна», належало лідерство у процесі оновлення суспільної думки.

25 травня 1989 р. у Львові у приміщенні обкому комсомолу відбулась установча конференція Львівського Студентського Братства, на якій були прийняті статут, програма, звернення до студентів України та обрана Координаційна Рада, яку очолив студент історичного факультету Львівського університету Д. Малярчук. Основна мета товариства – забезпечення активної участі студентів в докорінному оновленні суспільства, відстоюванні їхніх конституційних прав і інтересів, формуванні демократичної народної інтелігенції. На момент створення Студентське Братство разом з активними членами товариства і так званими співчуваючими могло налічувати приблизно 1,5 тис. членів [191, с. 169].

На березень 1989 р. в Україні нараховувалось близько 60 тисяч неформальних товариств, які провели 1200 мітингів, на яких висувалися вимоги щодо поглиблення процесу демократичної перебудови суспільства, відродження української мови, реабілітації національної символіки, легалізації заборонених церков – УАПЦ та УГКЦ, економічного і політичного суверенітету республіки. Найбільш численними товариствами були: суспільно–політичного спрямування – 6957, екологічні – 1946, культурно–історичні – 1460 [192, с. 69].

Особливе занепокоєння в партійних чинів викликала діяльність 14 політизованих угруповань – київських: Українського культурологічного клубу, Української народно–демократичної ліги, «Громади», «Спадщини», «Товариства реабілітованих політв'язнів», Комітету за відродження Української автокефальної православної церкви; львівських: Комітету захисту Української католицької церкви, «Товариства Лева»; одеського Народного союзу сприяння перебудові; ялтинської «Доброї волі»;

харківських «Апреля» й «Шани»; івано–франківського Українського християнсько–демократичного фронту, а також Української Гельсінської спілки, яка нараховувала 9 обласних осередків [17, арк. 128–129].

На думку історика О. Гараня, усім неформальним об'єднанням не вистачило сил, політичних лідерів, здатних очолити процес згуртування опозиційних сил у межах всієї республіки, і, головне, їм не вдалося подолати протидію влади [278, с. 34].

Не стала винятком у процесі розгортання неформального руху і Сумщина, де масового характеру самодіяльні об'єднання, спочатку культурного напрямлення, набирають на початку 1987 р., а вже на 1 березня 1988 р. за даними Сумського обкому ЦК КПУ налічувалося 4 тис. об'єднань, в яких було задіяно більше 79 тис. осіб. Вище наведені дані підтверджують масовість неформального руху [26, арк. 22].

Яскравий приклад неформального об'єднання культурного напрямку – мистецько–краєзнавче товариство «Спадщина», яке було створене в квітні 1987 р., лідером товариства став О. Шевченко [49, с. 235]. Гурток був створений з відома члена Сумського міськкому партії П. Кононенка, та займався популяризацією літературних та музикальних творів представників Сумщини [48, с. 209]. Місцем зборів членів товариства був кабінет викладача української мови Сумського будівельного технікуму Н.С. Вірченко. Після свята «Вечорниці», яке було організоване товариством у класі Ніни Степанівни, у вчительки з'явилися великі проблеми на роботі. Збиратися стало ніде, і осередок майже повністю згорнув діяльність. Після того, як О. Шевченка на першому з'їзді Товариства української мови в Києві у лютому 1989 р. обрали членом правління Всеукраїнського Товариства української мови, КДБ припинив блокування його громадської діяльності. О. Шевченко разом з краєзнавцем та істориком М. Маньком, відновив та зареєстрував товариство «Спадщина», зробивши останнього головою товариства [66].

Лідерам неформальних об'єднань йшли на поступки, тільки лише щоб гуртки не виходили за межі, встановлені радянською владою. Зокрема, ініціативні групи гуртків «Спадщина» і «Горожанин» увійшли до активу Сумської обласної організації Українського Фонду культури. Незважаючи на процеси демократизації проголошені М. Горбачовим, на Сумщині було заборонено створення гуртка прихильників «важкого металевого року». Найбільш активною та суспільно значимою частиною неформального руху на Сумщині, як і в цілому в УРСР були суспільно–політичні, культурно–історичні та екологічні громадські формування, які складали п'яту частину неформальних організацій. Оскільки неформали віддзеркалювали у своїй діяльності інтереси та устремління значної частини населення, вони порівняно швидко пройшли етап самоусвідомлення та перейшли від обговорень болючих питань у вузькому колі однодумців до широкої та активної публічної діяльності, від утворення малочисельних неформальних груп до появи впливових організацій. Здебільшого це були крайові організації загальноукраїнських неформальних об'єднань, таких як товариство української мови «Просвіта» або історико–просвітницьке товариство «Меморіал» [32, арк. 2].

Але були й об'єднання, що діяли, виключно, на території Сумщини. За масштабами діяльності, ступенем впливу на суспільство, чисельністю рядів, серед них варто виділити Союз сприяння перебудові лідером був В. Майборода [17, арк. 130]. Приналежність лідера об'єднання до асоціації «Зелений світ» і товариства «Меморіал», зумовила те, що члени організації займалися широким спектром проблем, від ліквідації «білих плям» в історії Сумщини до боротьби за очищення екології, тобто товариство займалося ключовими проблемами, які знаходились у епіцентрі громадської уваги в другій половині 1980–х рр. [106, с. 2–3]. За даними КДБ УРСР Союз сприяння перебудові найбільше виступав за створення Українського народного фронту, по типу тих, які створені в Прибалтиці, і, на думку спецслужб, вів підривну діяльність в суспільстві [23, арк. 101].

Така політизованість організації пояснювалася її складом. До координаційної ради товариства входили відомі за обласними мірками опозиціонери – П.І. Головченко, А.Ф. Бутенко, В.В. Майборода, Є.Є. Мартинов та політично активна молодь. Організація була у жорсткій конфронтації з секретарем сумського обкому В. Шевченком. Обком КПУ відмовлявся реєструвати організацію та надавати будівлю для зборів, а також активно велися переслідування лідерів товариства А.С. Криганової та В.В. Майбороди [25, арк. 78]. Союз сприяння перебудові свою головну мету вбачав в очищенні лав КПРС від бюрократів [19, арк. 129].

Ключовими програмними пунктами Союзу сприяння перебудові щодо трансформації діючого суспільно–політичного устрою були:

- позбавлення від впливу радянської влади громадських організацій, комсомолу, профсоюзів;
- підвищення політичної культури суспільства;
- повернення народовладдя;
- перетворення диктаторської держави на правову [108, с. 2].

Реалізувати свої програмні цілі Союз сприяння перебудові намагався шляхом проведення мітингів, круглих столів; розповсюдження листівок; збору підписів тощо. Неформальне об'єднання майже завжди діяло на межі дозволеного, 7 листопада 1988 р. обласна влада заборонила Союзу сприяння перебудові проводити у Сумах мітинг. Замість мітингу представники владних структур провели зустріч з жителями у будинку культури КРЗ [125, с. 3].

Лідери Союзу сприяння перебудові зробили все можливе, щоб не дискредитувати товариство, але генерал–майор МВС В.С. Сітало, вжив запобіжні заходи «профілактики» проти членів неформального об'єднання. Зокрема, членам товариства надходили попередження та погрози від міліції [125, с. 3]. Важливим об'єктом впливу у діяльності товариства була молодь. У цьому контексті лідерами Союзу сприяння перебудові розроблено

програму сприяння художньо–естетичному вихованню школярів та налагоджено співпрацю з дискоklubом «Уют» при Будинку культури ім. Фрунзе [27, арк. 105].

За словами В. Майбороди, радянська влада шукала компромат на лідерів товариства, проводила обшуки, застосовувала метод публічного засудження дій товариства. Але, члени товариства бачили в цьому лише плюси, так як своїми діями офіційна влада дискредитувала себе та показувала на практиці вади командно–адміністративної системи, яка діяла лише в інтересах самозбереження, нехтуючи інтересами народу [106, с. 4].

У листопаді 1989 р., після відмови Сумського міськкому надати дозвіл на проведення мітингу, В. Майборода та О. Тарасенко влаштували голодування на майдані перед вікнами обкому партії. Ця подія набула великого резонансу, і підірвала авторитет обкому КПУ. Після двотижневого голодування сумських дисидентів 20 лютого 1989 р. на площу перед Сумським обкомом вийшло 10 тис. сумчан [232]. Після цих подій починається активний пошук у суспільстві політичної альтернативи. Це етап зносу пам'ятників вождям, графіті на будівлі КДБ, появи нових газет самвидаву [59].

Отже, роль Союзу сприяння перебудові полягала у тому, що він, з одного боку, збуджував громадську думку гострими оцінками та радикальними діями, а з іншого – практично розширював коло дозволених владою дій.

Діяльність перших політичних неформальних товариств не залишилася поза увагою місцевих правоохоронних органів. Упродовж другої половини 1980–х рр. протидію неформальним організаціям КДБ кваліфікувало, як боротьбу проти українського націоналізму в умовах демократії та гласності. КДБ активно проводили співбесіди, називаючи їх профілактикою [64].

Відмовившись від широкомасштабних та жорстких репресивних заходів, КДБ продовжувала здійснювати моніторинг громадської думки, пильно стежити за особами з опозиційними поглядами. Екстремістськими

організаціями на Сумщині комуністична влада визнала Союз сприяння перебудові, філософський клуб «Мысль» та клуб «Ініціатива» [23, арк. 100].

Оцінюючи протидію влади опозиційним неформальним товариствам, завідувач ідеологічним відділом Сумського обкому КПУ В.Ф. Чирва, зазначив, що поява політично налаштованих організацій отримала запізнілу реакцію від партійних органів міста та області. Партійний функціонер відзначив, що належним чином не діяла створена Сумським міськкомом група для протидії негативним явищам, яку очолював другий секретар обкому Ю.М. Вакуленко. Робився акцент на тому, що партійні комітети міста вчасно не провели профілактичну і роз'яснювальну роботу з лідером Союзу сприяння перебудові В.В. Майбородою. У результаті пасивної діяльності групи по протидії негативним явищам на чолі з Ю.М. Вакуленко під час установчої конференції «Меморіалу» до складу координаційної ради товариства потрапили представники групи В.В. Майбороди [26, арк. 21–24]

У другій половині 1988 р. представники владних структур врешті–решт зрозуміли, що наростання національно–демократичного руху не зупинити, тому вирішили змінити тактику, перейшовши від активної протидії до більш гнучких методів, зокрема, до створення альтернативних неформальних організацій та спрямування вже діючих опозиційних об'єднань у потрібному, безпечному напрямку. У липні 1988 р. КДБ підготував рекомендації по створенню громадських об'єднань по боротьбі за перебудову та намагався у такий спосіб взяти неформальний рух під свій контроль. У ці об'єднання мали входити особи, які могли б на мітингах заволодіти увагою людей та донести народу ідеї КПРС. КДБ намагався у такий спосіб розгорнути ідеологічну боротьбу з опозиційно–налаштованими силами [14, арк. 14].

Саме, після того як КДБ спільно з місцевими органами влади почали боротьбу з опозиційно налаштованими неформальними організаціями, починається другий етап у процесі створення неформальних об'єднань на Сумщині. Він характеризується появою на теренах Сумської області крайових організацій загальноукраїнських неформальних об'єднань, таких як

«Меморіал», Товариство української мови імені Т.Г. Шевченко, згодом перейменоване в «Просвіту».

Діяльність крайових осередків загальноукраїнських об'єднань на Сумщині мала декілька регіональних особливостей. По–перше, на відміну від загальноукраїнських організацій, які почали виникати з перших днів, після проголошення М. Горбачовим курсу на перебудову, на теренах Сумської області крайові осередки загальноукраїнських об'єднань з'являються лише на початку 1989 р. По–друге, на стартовому етапі свого існування неформальні об'єднання в УРСР позиціонували себе неполітичними організаціями, і лише згодом піддалися політизації. Стосовно Сумщини, то вже з перших своїх кроків, гуртки та об'єднання демонстрували свою політичну спрямованість.

Хоча крайові організації «Меморіалу», Товариства української мови імені Т.Г. Шевченко і не відзначалися такою рішучістю, як Союз сприяння перебудові, їх роль в демократизації суспільства важко переоцінити. Адже, вищезгадані товариства змогли стати протиположними КППС на місцях, чим вийшли далеко за межі первісного задуму ініціаторів їх створення.

21 січня 1990 р. члени Сумського осередку Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка взяли участь у «Ланцюгу єднання» присвяченому 71–й річниці злуки УНР та ЗУНР [51, с. 236]. Організатором поїздки сумської делегації на «Ланцюг злуки» у Київ був О. Шевченко. Кошти на оплату автобусів розділи навпіл О. Піскун та О. Шевченко [66].

О. Шевченко згадує, що «у Київ поїхали тоді близько 100 патріотів. Спочатку не було ніяких проблем. Та влада у той час ще намагалася не допускати українських патріотичним подій. Увечері хтось почав тиснути на керівництво автоколони, вимагаючи, щоб вони не надавали автобуси. Рішення виділити автобуси було прийнято лише за годину до поїздки, і, хто у цьому зіграв вирішальну роль, невідомо, напевне, директор автоколони [66].

Пояснення, чому крайові організації загальноукраїнських об'єднань відзначалися політизованістю, можна знайти з огляду на те, хто очолював ці

об'єднання на Сумщині. Лідером сумського осередку Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка був В.П. Казбан, який входив до координаційної ради по створенню Сумської крайової організації НРУ. Співголовами товариства «Меморіал» були І.М. Предборська та, згадуваний нами вище, В.В. Майборода. Тобто, лідери товариств, ще до створення крайових осередків загальноукраїнських організацій, були в напружених стосунках з Сумським обкомом КПУ, що не могло не відкарбуватися на діяльності об'єднань. Ще одним фактором, який сприяв політичній налаштованості об'єднань, було те, що значну частину їхнього складу складала, пробуджена перебудовою, політично активна молодь [33, арк. 10–19].

У партійних документах для службового користування всі вищезгадані самодіяльні об'єднання віднесені до «політизованих угруповань, цілі та дії яких далекі від цілей перебудови, інтересів народу» і названі екстремістськими. Разом з тим, складнощі економічної, суспільно–політичної ситуації в СРСР вміло використовувало у своїй агітаційній роботі радикальне крило неформальних організацій. У таких умовах КПРС вважала необхідним посилювати «протидію проявам деструктивності» в роботі неформальних організацій [14, арк. 15].

Особливе місце серед неформальних організацій Сумщини посідають філософське товариство «Мысль», керівником якого був А.С. Кобиляков, історико–краєзнавче товариство «Спадщина» та клуб «Ініціатива» Л. Коваленка. Члени цих об'єднань не були такими радикальними, як прибічники товариства «Меморіал», але також зробили вагомий внесок у поширення демократичних процесів на Сумщині.

Зокрема, товариству «Мысль» вдалося встановити організаційні зв'язки з філософською спільнотою СРСР. Філософський клуб мав на меті у 1989 р. організувати всесоюзний теоретичний семінар на тему: «Майбутній рух громадських ініціатив. Питання структурності, програми і цілей». Філософське товариство «Мысль» боролось за відновлення прав УПЦ, для

цього було встановлено зв'язки з неформальними товариствами з Москви та Ленінграду [96, с. 1].

Товариство «Спадщина» у своїй діяльності робило акцент на розвитку національної культури, формуванні національної свідомості, подоланні національного нігілізму. Шостинський клуб «Ініціатива» створено у 1989 р., згодом реорганізовано у шостинський осередок НРУ. Влада називала членів цього неформального об'єднання «антиперебудовчою групою». Значною мірою це пояснюється тим, що Л. Коваленко разом з однодумцями вели агітацію проти першого секретаря Сумського обкому КПУ В.А. Шевченка, який не демократичним шляхом висунув свою кандидатуру на вибори до Верховної ради СРСР по 515 округу. Проти членів групи було організовано цькування, а сам Л. Коваленко піддавався переслідуванню. Своєю діяльністю ці неформальні об'єднання суттєво розширили базу демократичного руху, надавши йому національного акценту. Разом з тим, вищезгаданим організаціям у своїй діяльності була притаманна певна поміркованість [20, арк. 137–138].

Наприкінці 1988 р. неформальні товариства об'єдналися в один рух – Народний фронт сприяння перебудові. Народний фронт проводив екологічні мітинги, лекції, семінари, диспути [52, с. 218]. Також, допомагав інвалідам (справа дівчини–інваліда Безсокирної), допомагав поновлюватися на роботі незаконно звільненим працівникам, вів боротьбу з крадіжками у воєнторзі, надавав допомогу будинкам–інтернатам. Було вироблено програму перебудови у Сумській області [53, с. 219].

Реакція центральної влади на появу неформальних організацій в Україні була неоднозначною. На Сумщині до появи перших неформальних об'єднань ставилися насторожено, оскільки організаційна активність новостворених громадських об'єднань, на думку державних функціонерів, на місцях йшла у розріз з офіційно проголошеною політикою демократизації. Саме тому, намагаючись проводити більш гнучку політику ЦК КПУ у січні 1989 р. розробив інформаційну записку для керівників низових партійних

ланок «Про самодіяльні формування». У ній, зокрема, зазначалось: «Не зжиті ще сверблячка заборонництва, намагання підім'яти незручні самодіяльні формування, відмести будь-яку ініціативу з їх сторони. Це політично шкідливо». Рецепт взаємодії з неформалами пропонувався доволі простий, «направити їх діяльність у потрібне русло, підказати гідну справу, можливість для самовиразу», при цьому рекомендувалося не втрачати ініціативи у постановці назрілих суспільних проблем і підтримувати об'єднання з позитивною програмою та «викривати екстремістські налаштованих лідерів» [7, арк. 10–11].

Цей документ змусив партійні органи на місцях розставити нові акценти у роботі з громадськістю. Зокрема, перший секретар обкому КПУ В.А. Шевченко 11 липня 1989 р. підписав постанову «Про посилення ідеологічної та організаторської роботи з протидії антисоціалістичним елементам». У цьому документі вказувалося на необхідність «зосередити зусилля партійних організацій, активу, керівних кадрів на проведення широкого діалогу з різними суспільними силами для того, щоб направити їх ініціативу в потрібне русло», тобто закликав міськкоми і райкоми підвищити контрпропагандистську ефективність політичної та виховної роботи на місцях [29, арк. 71]. У цій же постанові В.А. Шевченко акцентував на посиленні впливу неформальних політично налаштованих об'єднань на жителів Сумщини, і підкреслив що, «дії самодіяльних формувань не отримують потрібної своєчасної відповіді зі сторони міського і районного комітетів партії, Ради народних депутатів обласного центру» [29, арк. 74].

Намагаючись перехопити ініціативу у неформального руху та взяти його під контроль, представники офіційної влади у червні та вересні 1989 р. провели, на центральному майдані міста Суми, мітинги з питань етнічних відносин, культури, релігії, екології. У вересні цього ж року було організовано зустріч з представниками неформальних організацій в міськкомі партії. Представники неформальних організацій брали участь в

роботі сесії міської Ради народних депутатів [24, арк. 57]. 20 жовтня 1989 р. над міськрадою відбулося підняття національного прапора [59].

Ідея налагодження взаємодії партійних структур з неформальними організаціями з метою плавного спрямування їх діяльності у безпечне русло досить швидко знайшла відгук у Сумського обкому і міськкомів. 31 жовтня 1989 р. сумський міськком надав обласному комітету КПУ інформацію про виконану роботу. Так, зазначалося, що у засіданнях «Меморіалу» беруть участь представники партійного керівництва та міської бібліотеки, а засідання історико–краєзнавчого товариства «Спадщина» проходять за участю правління Фонду культури. На зборах інших неформальних організацій також були присутні партійні працівники. Щоб протидіяти неформальним організаціям у місті Суми було створено 14 ідеологічних інформаційних груп, які протягом вересня–жовтня 1989 р. виступали в трудових колективах для розкриття ідей опозиційно налаштованих об'єднань [23, арк. 100–102].

Паралельно з діями влади, що були націлені на посилення ідеологічної роботи, в лютому 1990 р. виникає, ще одна політична неформальна організація Спілка Незалежної Української Молоді «Сумщина», члени якої згодом будуть брати активну участь у боротьбі Народного Руху проти комуністичної влади. Спілка сформувалася з двох осередків. Наприкінці 1989 р. почав діяти осередок у політехнічному інституті, до якого входили: М. Бірюков, В. Міщенко, В. Лук'янихін, М. Наземець, І. Федько, О. Залога. На початку 1990 р. розпочав діяти осередок на базі педагогічного інституту, членами якого стали: В. Рог, О. Медуниця, Р. Дейниченко, Ю. Грамажора, О. Таранишин, В. Лущик. На момент установчого з'їзду у складі організації нараховувалося 30 осіб. Лідерами були Ю. Колієнко, який очолював організацію у 1989–1990 рр., В. Лущик та Ю. Грамажора. Цікавим є той факт, що Ю. Колієнко працював в органах МВС і змушений був покинути СНУМ через проблеми з КДБ [284, с. 113].

Офіційно СНУМ «Сумщина» почала свою діяльність 25 лютого 1990 р. Найбільша чисельність групи була зафіксована восени 1990 р. Спілка виступала за відродження незалежності України [65]. Крайовий провід очолювали молоді студенти – В. Ольшанський та О. Медуниця. Референтами організації були М. Наземець та А. Наталуха. Також, М. Наземець разом з І. Федько та О. Ольшанським відповідали за підготовку проекту Статуту [149, с. 4].

26–27 травня 1990 р. у Івано–Франківську проведено 1–й Великий Збір СУМ–СНУМ. Голосування учасників Збору щодо визначення ідеологічних засад СУМ–СНУМ виявило наявність полярності думок та відсутність єдності у середовищі снумівців. Третина делегатів проголосувала за діяльність на позиціях інтегрального націоналізму, а 2/3 висловилися за принцип демократичного націоналізму. В. Рог згодом згадував про наслідки Великого Збору: «Саме там відбувся розкол, про який не знає більшість людей, мішаючи грішне з праведним. Виникли дві течії, які можна визначити як радикально–націоналістичну та демократично–націоналістичну. Перша створила власну організацію – Українську націоналістичну спілку. Ми відносимо себе до другої течії, на позиціях Всеукраїнського СНУМу. Чому ми не поділяємо поглядів радикальних націоналістів? Бо деколи вони доходять до шовінізму, імперіалізму» [281, с. 79–80].

В середині СНУМ «Сумщина» існувало 2 табори у поглядах на статус організації. Частина виступала проти офіційної легалізації, інша частина були прихильниками такого кроку [65]. Офіційний статус дозволяв СНУМ при поданні заявок на проведення масових заходів і виготовленні інформаційних листівок підписуватися під ними одній особі, а не організації. Маючи статус юридичної особи організація мала змогу винаймати приміщення та укласти угоди. Зрештою було прийнято рішення про подання документів для офіційної реєстрації СНУМ «Сумщина» [28, арк. 1].

СНУМ у червні 1990 р. презентувала друкований орган організації – газету «Козацький вал». У центрі Сум, біля пам'ятника Т.Г. Шевченку,

виставлялися інформаційні стенди, поширювався самвидав та реалізовувалася продукція з національною символікою. На мітингах та зібраннях, що проходили в Сумах на центральній площі біля пам'ятника Леніну, з'явилися синьо-жовті прапори, які тримали члени Спілки Української Молоді [284, с. 15].

На початку серпня 1990 р. у Запоріжжі на всеукраїнському рівні відзначалося 500-річчя українського козацтва. Сумська делегація, чисельністю до 100 чоловік, відправилася до Запоріжжя трьома автобусами, з наметами, харчами, казанами, символікою, атрибутикою, в українських вишиванках, а дехто і в козацьких одностроях [66]. У Капулівці на могилі кошового отамана Сірка 67 чоловік, серед яких і представники Сумщини, присягнули відродити українське козацтво. Церковну службу під час святкувань здійснював митрополит Чернігівський і Сумський УАПЦ владика Роман [110, с. 49].

Саме СНУМівці встановили перші намети на площі Незалежності у Києві, щоб шляхом голодування змусити владу змінити курс на подальшу демократизацію країни [156, с. 6]. «Революція на граніті» холодної осені 1990 р. підняла на боротьбу студентську молодь, яку підтримали засновники СНУМ «Сумщина» – В. Рог, О. Медуниця, А. Наталуха, І. Бортнік та інші. В. Рог так згадує події осені 1990 р.: «Голодували лише Медуниця, я і Володя Мовчан. Кілька людей – в охороні та забезпеченні. Це – Іван Бортник, Андрій Наталуха, Руслан Дейниченко, Михайло Гриценко і Юрій Грамажора... Нам, сумчанам, було дуже важливо показати, що тут є Суми, бо Суми на той час було таке місто, я би сказав, русифіковане та апатичне» [55].

Завдяки своїй рішучості вони змусили тодішнього Голову Ради Міністрів УРСР В. Масола подати у відставку [284, с. 25].

Вже через півроку, коли неформальні об'єднання стали помітним явищем у політичному житті нашого суспільства, починає вимальовуватися диференційований підхід до неформалів, а серед засобів впливу акція викривання «деструктивних дій» дедалі більше поступається заходам

силового тиску. У доповідній записці ЦК КПУ «Про удосконалення роботи з політизованими об'єднаннями» зазначається: «Дискусійні форми роботи з самодіяльними організаціями будуть беззаперечно поєднуватися з заходами правового впливу стосовно тих, чия поведінка виходить за межі закону» [9, арк. 70].

Методи силового впливу почали використовуватися владою ще до липневої постанови секретаря Сумського обкому КПУ В.А. Шевченка. Зокрема, 5 березня 1989 р. сили МВС розігнали мирний мітинг членів сумського товариства «Меморіал», на якому поширювали листівки, в яких порівнювали нинішню владу з роками правління Й. Сталіна. Зміст листівок виглядав наступним чином: «Ми ні в якому разі не повинні вважати, що Сталін помер і сталінщини більше немає. Це занадто продумана, занадто живуча система, щоб вона могла припинити існування в короткий час. І категорії, в яких мислять по сей день багато в верхніх ешелонах влади, вироблені саме цією системою. Злочини сталінщини величезні, вона погубила понад 30 мільйонів невинних людей – громадян СРСР. Ми відповідаємо за майбутнє країни і повинні зробити все, щоб сталінщина не повторилася» [54, с. 222]. Це ще раз підтверджує, думку про те, що декларована владою демократизація діяла тільки на бумазі.

Отже, після квітневого пленуму ЦК КПРС 1985 р. на якому М. Горбачов проголосив курс на перебудову, на ґрунті демократизації та гласності виникла ціла низка неформальних об'єднань, які внесли вагомий вклад у процес національного відродження.

Неформальний рух на Сумщині не виходив за рамки всеукраїнського. Участь у роботі культурно–історичних та філософських неформальних об'єднань на Сумщині, в першу чергу в клубі «Ініціатива», товариствах «Спадщина», «Мысль», СНУМ «Сумщина», стала для багатьох її членів першим кроком активної громадської діяльності. Багато лідерів регіональних об'єднань, згодом вийшли на всеукраїнський рівень, один з них – народний депутат України VII та VIII скликань О.В. Медуниця.

Фактично, неформальні організації створили масову соціальну базу та широке підґрунтя для виникнення потужного національно–демократичного руху. Діяльність неформальних товариств на Сумщині підірвала авторитет КПРС на території області.

Інша, відносно нечисельна, частина неформальних об'єднань віддавала перевагу політичній діяльності. Здебільшого, радикальними були Сумські крайові організації всеукраїнських об'єднань – «Меморіал», товариство української мови ім. Т.Г. Шевченко. Ці самодіяльні утворення мали на меті пробудити у народі національну гідність, апробувати межі дозволених владою дій, організувати масові акції протестів проти пануючого режиму.

Чільне місце серед політичних неформалів на Сумщині належало Союзу сприяння перебудові на чолі з В. Майбородою, який намагався виконати роль лідера народної опозиції у регіоні. Проте влада активно протидіяла «екстремістським» діям політичних неформальних об'єднань, бажаючи їх ізолювати, а народ, зберігаючи інерцію радянських часів, з підозрою спостерігав за діями радикальної молоді. Порівнюючи діяльність Союзу сприяння перебудові з іншими неформальними організаціями можна дійти висновку, що він значно швидше пройшов етап самоусвідомлення, перейшовши від обговорення болючих питань у вузькому колі однодумців до широкої та активної публічної діяльності.

Таким чином, перші громадсько–політичні об'єднання Сумщини можна розглядати як перехідні організації на шляху від культурницького етапу самоусвідомлення до політичного етапу боротьби за незалежність. Протягом 1988–1990 рр. неформальні об'єднання були своєрідною школою зародження та становлення народної опозиції.

За цих обставин необхідна була компромісна формула утворення організованої народної опозиції, яка б органічно поєднала радикалізм політичних неформалів з масовістю культурно–історичних та екологічних неформальних об'єднань, злила в одну політичну еліту досвідчених

політичних борців та лідерів нової хвилі. Цією формулою став Народний Рух України за перебудову.

Слід зазначити, що багато неформальних об'єднань і досі являються або зовсім недослідженими, або дослідженими поверхово, тому що історики та політологи концентрують свою увагу на політичних неформальних об'єднаннях, а культурні та релігійні об'єднання залишаються поза увагою. Феномен неформальних об'єднань вивчається фрагментарно, поверхово. У поле зору дослідників не потрапляє суть цього явища – розбудова структур громадянського суспільства, формування стосунків між людьми, неопосередкованих державою.

2.3. Виникнення Сумського осередку Народного Руху України

На другому етапі перебудови (1987–1988 рр.), в Україні формуються перші просвітницькі українознавчі самодіяльні організації в галузях екології, культури та історії. В цей період у Києві виник Український культурологічний клуб, у Львові – Товариство Лева. На початку 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створюється українознавчий клуб «Спадщина», а в Київському університеті імені Т.Г. Шевченка – студентське об'єднання «Громада» [213, с. 88–90].

Вже влітку 1988 р. ідея створення масової суспільно–політичної організації республіканського масштабу витала у повітрі. З 1 по 23 жовтня відбулись установчі конференції народних фронтів країн Прибалтики. Ці політичні події надали значної динаміки розвитку суспільних подій в СРСР в цілому та в УРСР зокрема. Саме у жовтні на екологічному семінарі, у виступі письменника Ф. Бурлачука прозвучала пропозиція створити Народний фронт України [195, с. 26].

30 жовтня за ініціативою безпартійних письменників П. Мовчана та В. Терена у конференц–залі Спілки письменників України було скликано неформальні збори, у яких взяло участь 150 осіб – членів СПУ та працівників Інституту літератури. Обговорювалося питання про формування ініціативної

групи для створення Народного фронту за перебудову. Наступного дня після зборів секретарі правління СПУ І. Драч, Д. Павличко та секретар партійної організації Б. Олійник були викликані у ЦК КПУ, де мали розмову з секретарем ЦК Ю. Єльченком. Партійне керівництво хотіло тримати під контролем ініціативи СПУ. 1 листопада 1988 р. на звітно-виборчих партійних зборах Київської організації СПУ прийнято рішення про створення «Ініціативної групи Співки письменників сприяння перебудові», це було зроблено через жорстку позицію ЦК КПУ. Про відмову від ідеї створення масової суспільно-політичної організації типу прибалтійських фронтів лідерами СПУ не говорилося, організація чекала більш вдалого часу для такого серйозного політичного кроку [195, с. 26].

Важливе значення для зародження НРУ мав виступ завідувача ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л. Кравчука на зборах активу Співки письменників України 23 листопада 1988 р., основні тези якого за цих обставин розглядалися як офіційна позиція ЦК КПУ у ставленні до Руху. У своєму виступі Л. Кравчук гостро критикував проект програми за те, що в ньому йшлося про рівне партнерство між НРУ та Комуністичною партією, в чому вбачалось порушення статті 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС. Не погоджувався він і з положенням про те, що кожна республіка повинна мати право вето, оскільки це суперечить відомій тезі М. Горбачова «сильні республіки – сильний центр». Він фактично обстоював монополію партії на владу [50, с. 40].

13 листопада 1988 р. в Києві на першому санкціонованому екологічному мітингу, Д. Павличко та Л. Тараненко проголосили ідею створення Народного Руху України. Наприкінці листопада 1988 р. біля приміщення СПУ відбувся ще один мітинг за участю неформальних організацій, рішення якого рекомендували СПУ сформувати Народний фронт України [220, с. 17].

Тобто ідея із теоретичної сфери обговорення поступово почала переходити у практичну площину – було дано сигнал для створення програмних документів та розбудови організаційних структур на місцях.

Протягом грудня 1988 р. – січня 1989 р. над проектом програми та відозвою до українського народу спільно працювали ініціативна група СПУ та група Інституту літератури АН УРСР на чолі з В. Брюховецьким. Прямий вплив на діяльність НРУ та їхні програмні документи мали контакти з народними фронтами Прибалтійських республік. «Проект програми НРУ – документ далеко не оригінальний. Назви розділів і багато програмних документів запозичені із «Загальної програми Народного фронту Естонії», з підготовленого «Саюдісом» «Проекту Конституції Литовської РСР», та інших документів прибалтійських народних фронтів – говорилось в аналітичній записці, підписаній директором інституту історії партії при ЦК КПУ Ф. Рудичем» [238, с. 163].

Програму Народного Руху України було схвалено 30 січня 1989 р. на загальних зборах науковців Інституту літератури АН УРСР, наступного дня проект було схвалено на загальних зборах Київської організації СПУ. 16 лютого 1989 р. проект Програми Народного Руху України був надрукований у газеті СПУ – «Літературна Україна». Основний мотив, яким керувалися партійні функціонери, даючи дозвіл на цю публікацію, полягав у тому, що «...виникла політична необхідність з метою викриття намірів ініціаторів створення НРУ опублікувати проект програми руху», тобто, щоб розпочати викривально–засуджуючу акцію за участю громадських організацій і трудових колективів [201, с. 154]. Однак, акція загальмувалася через втручання М. Горбачова. Перебуваючи у лютому 1989 р. в Україні, він став на бік письменників, оскільки не вбачав у їхніх діях політичної небезпеки [201, с. 155].

Проект програми був менш радикальним порівняно з програмами народних фронтів Прибалтики, мав ознаки компромісного підходу. Але, навіть така лояльна до влади програма була названа В. Щербицьким

«спробою використати демократизацію і гласність на шкоду дружбі народів, а отже, і на шкоду перебудові» [57].

Розпочаті в СРСР економічні реформи та демократизація політичної системи радянського суспільства розбудили ініціативу широких верств населення, сприяли її політизації. Ще до публікації проекту програми Народного Руху України за перебудову, офіційні засоби масової інформації почали компанію проти самої ідеї Руху, спотворювали його цілі та завдання [11, арк. 129].

Невдовзі після публікації проекту програми, НРУ було прийнято рішення про організацію крайових осередків по всій Україні. Важливим кроком на цьому шляху стало створення 18 березня 1989 р., на нараді представників ініціативних груп Руху Києва та Київської області, Координаційної ради на чолі з М. Поповичем. Під керівництвом цієї Ради працювало дві комісії, одна з яких відпрацьовувала проект Статуту, інша – розробляла схему організаційної структури НРУ. В основі організаційної моделі Руху лежала ідея структурної розбудови знизу. Спочатку у трудових колективах в установах, на підприємствах, у колгоспах виникають ініціативні групи. У межах міста і району з представників цих груп створюються координаційні ради. З представників рад міст та районів – координаційні ради областей. За таким же принципом мала бути сформована і республіканська Рада [247].

Отже, процес утворення обласних організацій Руху розпочався, але проходив досить повільно. У регіонах країни партійні осередки КПУ рекомендували своїм структурам виступати проти активізації створення опозиційно налаштованої організації.

Не оминув цей процес і Сумську область. Народний Рух на Сумщині, як і в Україні в цілому, виник на основі гострих соціальних, економічних, політичних проблем. О. Бойко відмічає, що «процес формування та розгортання діяльності обласних рухівських структур у східних та південних регіоні порівняно з західним мав свої особливості. По–перше, він протікав

повільніше. По–друге, у виступах на установчих конференціях, прийнятих деклараціях та практичній діяльності основний акцент у східному та південному регіоні робився не стільки на національних, скільки на соціальних, екологічних, культурних аспектах суспільного життя. По–третє, в організаційному плані обласні осередки Півдня та Сходу України були значно слабшими та порівняно мало чисельними. Зокрема, це ми можемо спостерігати на прикладі Сумської області [195, с. 28].

На спільному засіданні неформальних організацій Сумщини, що відбулось 17 лютого 1989 р., було створено ініціативну групу з 15 чоловік. На 9 підприємствах та на базі політехнічного інституту виникли осередки Руху [149, с. 4].

За спогадами одного з тодішніх членів крайової організації НРУ О. Кузьменка, до Сумського осередку НРУ входили: керівник сумського осередку В. Осадчий; інженер «Дніпрохіму» А. Бутенко; інженер із Шостки Л. Коваленко; журналіст Г. Єлишевич; викладач педагогічного інституту М. Манько; викладач Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту О. Піскун; студент В. Потапов; інженер А. Стопчак; технік «Хімпрому» І. Ткач; викладач політехнічного інституту І. Предбарська; викладач СПТУ №13 В. Коган; педагог А. Криганова; робітник «Сумжитлобуд» О. Шевченко; інженер «Свеми» А. Воловець; вчитель із Шостки М. Рубаник [175, с. 2].

Склад НРУ на Сумщині, як бачимо, складався із вже досвідчених опозиціонерів, які до цього входили до складу неформальних товариств, таких як Союз сприяння перебудові, «Спадщина», «Ініціатива».

Перша Установча конференція Сумської обласної організації Руху відбулась 12 липня 1989 р. Члени Сумської крайової організації Народного Руху збиралися у приміщенні обласної організації Спілки художників УРСР. На першій конференції були присутні 22 делегати (до вищезгаданих приєдналися В. Безкорвайний, Е. Козін, О. Перчаков, А. Хлопов, І. Лихвар,

М. Пігуль). За підсумками конференції співголовами організації обрано В. Осадчого, О. Піскуна та І. Лихвара [247, с. 37].

На конференції делегати виступили за розпуск КПРС, за зміну законодавства на території УРСР в бік зростання прав і свобод та за те, щоб українська мова була державною на території УРСР. Також, було вирішено почати випуск газети «Пробудження». Друкувалася газета на ксероксі обласної організації Спілки письменників України. Газета «Пробудження» друкувалася незаконно, через що члени Сумського осередку НРУ зазнавали травлі з боку КДБ. Так, О. Піскуна органи КДБ називали «вихідцем з Західної України», хоча, насправді, він був родом з Полтавщини [175, с. 2].

У зв'язку з активізацією на Сумщині Народного Руху України за перебудову, відділами Сумського обкому КПУ були вжиті заходи спрямовані на консолідацію членів НРУ з партійними радянськими органами, влада використовувала мітинги, пресу, листівки.

В липні 1989 р. була створена координаційна рада Руху в складі 14 чоловік, до якої увійшли: А. Бутенко, В. Казбан, Л. Коваленко, Е. Козін, О. Кузьменко, А. Криганова, В. Лисачок, І. Лихвар, В. Мокляк, М. Манько, В. Осадчий, О. Пісун, І. Предбарська, А. Стопчак [175, с. 2].

Протягом липня – серпня в первинних осередках та товариствах, що стояли на платформі Руху пройшли вибори до Установчого з'їзду Народного Руху України, відповідно до квоти оргкомітету Сумська область отримала 25 мандатів та 4 запрошення [303].

Делегатів на Установчий з'їзд НРУ 8–10 вересня 1989 р., що мав відбутися у Києві, було обрано на засіданні Сумської Координаційної Ради Руху 2 серпня 1989 р. До складу делегації було включено: 5 робітників, 5 інженерів, 4 викладачі ВУЗів, 4 учителя закладів загальної середньої освіти, а також скульптора, художника, журналіста, бібліотекаря та директора будинку культури. По представництву делегувались: із Сум – 15 делегатів, з Шостки – 6, Ямпіль – 1. Крайова Рада Руху, також, запросила секретаря Сумської міської компартії В.С. Гузенко, співголову Союзу сприяння

перебудові В.В. Майбороду та співголову клубу «Виборець – 89» М.М. Федорка [30, арк. 2–3].

В. Піпаш у своїй монографії підкреслює, що при формуванні делегацій, у деяких областях виникали проблеми, позаяк, комітети КПУ намагалися організувати провокації. Так, наприклад, Сумський обком КПУ організував свою конференцію, сформувавши власну делегацію, яка була відправлена на з'їзд. Це було зроблено з метою організації на з'їзді провокацій [250, с. 60].

Від Сумщини обком КПУ відправив до Києва групу у складі: голови колгоспу «Мир», народного депутата СРСР Царенка, бригадира токарів СНВО «Насосенергомаш» Плавича, слюсара–ремонтника Охтирського нафтогазодобувного управління Цехмістрова, інженера Конотопського заводу «Червоний металіст» Петенка, інженера Облагробуду Казанцева, начальника метрологічної лабораторії Сумського виробничого об'єднання «Хімпром» Мантая, апаратника Шостинського заводу хімреактивів Афонченка, робітника Шостинського виробничого об'єднання «Десна» Таратайла [181, с. 2]. Прибувши до Київського політехнічного інституту, де проходив Установчий з'їзд НРУ, членам делегації від сумського обкому КПУ відмовили в реєстрації. Згодом, О. Царенка пропустили на з'їзд. На цьому пригоди сумчан не закінчилися, 9 вересня 1989 р. відбулася сутичка з Народним Рухом за державний прапор УРСР, сумчани вимагали не паплюжити червоно–блакитний прапор УРСР [181, с. 2].

Повернувшись з Києва, О. Царенко розкритикував діяльність Народного Руху України: «Рух сіє ворожість у суспільстві, національну різність, і служить антиперебудовчим силам» [178, с. 1].

У роботі Установчого з'їзд НРУ 8–10 вересня 1989 р. взяли участь 1109 делегатів та близько 300 запрошених, в тому числі 33 народні депутати СРСР, 228 членів і кандидатів у члени партії. Серед запрошених – представники народних фронтів та інших політизованих неформальних об'єднань РРФСР, Білорусії, Молдови, Прибалтики, Закавказзя, гості з–за

кордону – з Польщі, Чехословаччини, Франції, Канади, США, Великобританії [278, с. 15].

На з'їзді 5 членів Сумської делегації обрано в керівні органи Народного Руху України: В. Осадчий, Л. Коваленко в Раду представників: Е. Козін, О. Піскун, А. Хлопов – у Раду колегії [124, с. 4].

Організаційним структурам Сумського крайового осередку Руху зразка 1989 р. була притаманна значна соціальна незбалансованість [205, с. 137]. Статистика свідчить про абсолютне переважання інтелігенції у соціальному складі цієї організації, адже основну її масу складали інженерно–технічні працівники промисловості – 22,3%, представники творчої інтелігенції – 14,9%, викладачі – 13,4%, наукові співробітники – 12%, по 9% – робітники та службовці, керівники середньої ланки – 3,6%. Також, особливістю було те, що, на відміну від західних областей і центральної України, на Сумщині у складі Руху переважали особи віком 35–50 років, тобто структурний склад крайової організації на Сумщині був старшим [124, с. 4].

Характерною рисою національного складу НРУ було переважання українців, втім на Сумщині був доволі високим відсоток росіян, через географічну близькість області з Росією.

Основна робота крайового осередку НРУ в той час була спрямована на роз'яснення громадянам необхідності мати незалежну державу – Україну, розкриття злочинів більшовиків–комуністів проти українського та інших народів СРСР, правозахисну діяльність, здійснення українського національно–культурного відродження, сприяння зростанню статусу української мови, дослідження та оприлюднення «білих плям» історії, здійснення демократизації та руйнування авторитаризму, зниження впливу КПРС–КПУ, розбудова районних рухівських структур, створення молодіжних громадських організацій національно–демократичного спрямування, національно–культурних товариств меншин [256].

Вирішальну роль у своїй діяльності рухівці віддавали агітації та пропаганді, основними засобами діяльності були масові акції, передусім

мітинги, демонстрації, використання друкованих органів, у т.ч. «неформальних» газет, листівок тощо.

Однією з цілей Народного Руху у боротьбі з КПРС були позачергові вибори до Рад народних депутатів усіх рівнів на демократичній, багатопартійній основі [50, с. 178].

Члени Сумського осередку НРУ прийняли активну участь у виборах народних депутатів Верховної та місцевих Рад. Народний Рух України 4 березня 1990 р. взяв участь у виборах депутатів Сумської обласної Ради. Незважаючи на те, що 83,5% з обраних були членами КПРС, вибори були свого роду перемогою Руху. За рік існування представники Руху домоглися свого представництва в Сумській обласній Раді народних депутатів, увійшовши до складу опозиційної групи депутатів «Вибір». Опозиційними депутатами в обласній раді було створено депутатську групу «Суверенітет», до якої увійшли представники НРУ [193, с. 91–93].

За проханням В. Осадчого, О. Шевченко, В. Артюх та В. Казбан почали збирати підписи на підтримку створення Народного руху за перебудову. Після того як підписні листи здали В. Осадчому майже зразу, за словами О. Шевченка, людей, які підписалися почав переслідувати КДБ [66].

Незважаючи на переслідування КДБ, офіційно зареєстрована Сумська крайова організація Народного Руху України була 7 березня 1990 р. На той час вона вже налічувала 300 осіб [149, с. 4]. Ю. Севастьянов вважає, що всі обласні організації НРУ відрізняються одна від одної. Якщо порівняти з крайовими осередками в західних областях УРСР, то в них кількість членів була значно більшою в порівнянні з Сумщиною [104, с. 3].

30 червня – 1 липня 1990 р. в Сумах відбулася Установча крайова конференція Народного Руху. Головою був обраний В.Б. Осадчий. На конференції було зареєстровано 223 члени і 150 гостей, з промовами виступили 30 делегатів. Серед них: В.Б. Осадчий, О.І. Піскун, Г.П. Коваленко, М.О. Манько, В.П. Казбан [169, с. 3].

Головною метою конференції було обговорення перспективного розвитку України в умовах перебудовчих процесів. Висувалися пропозиції щодо подолання економічної кризи і скорочення в Радянському Союзі непродуктивних витрат. Акценти були зосереджені на обговоренні питань про відродження української мови та досягненні суверенітету. Також, на Установчій конференції обрали представників до крайової ради і другого з'їзду НРУ, який мав би відбутися 25–28 жовтня 1990 р. [165, с. 3].

На початку жовтня 1990 р. ЦК Компартії України повідомив своїм структурам про дестабілізуючу ситуацію й політичну напруженість у республіці у зв'язку з діяльністю новостворених громадсько–політичних структур (НРУ, УРП та ін.), які об'єдналися в антикомуністичну платформу та запланували зірвати роботу Другої сесії Верховної Ради УРСР [37, арк. 212].

В цей час члени сумського крайового осередку НРУ прийняли участь разом з тисячами громадян України у пікетуванні Верховної Ради УРСР з вимогою відставки уряду, деполітизації армії, виступили проти підписання Союзного договору [55].

На других Всеукраїнських зборах Народного Руху, лідери НРУ заявили, що в гострій суспільно–політичній ситуації трагедія всіх українських людей, полягає в тому, що Україна стала невід'ємною частиною СРСР – унітарної держави з єдиним центром і єдиною правлячою партією, яка запровадила тоталітарну систему й довела народи до межі економічної, екологічної й духовної катастрофи. Рух переконаний: загальнонаціональній катастрофі неможливо без зміни політичної системи, усунення мирним шляхом монополії Комуністичної партії на владу і утвердження політичного й економічного плюралізму, без об'єднання зусиль усіх патріотичних і перейнятих почуттям історичної відповідальності сил України, незалежно від місця проживання, національної й релігійної приналежності, партійності, соціального стану [2, арк. 178].

В своїй співдоповіді на других Всеукраїнських зборах Народного Руху України відповідальний секретар Руху М. Поровський відмітив: «Основним недоліком нашої організаційної роботи було те, що, покладаючись на ефект масових заходів, публікацій у пресі, листівок, ми не допрацьовували на заводах і колгоспах, безпосередньо серед робітників і селян» [164, с. 2].

Оцінюючи місце і роль НРУ на Сумщині, актор Ю.М. Попович акцентував, що Рух «стає ядром опозиції та противагою КПУ, яка повинна об'єднувати і партії, і людей заради перебудови» [165, с. 3].

У жовтні 1990 р. сумським крайовим осередком НРУ було випущено звернення до народу України. В якому вони виступали за:

- організацію громадянської непокори діям КПУ, яка у всіх прорахунках звинувачувала опозиційні деструктивні сили;
- відмову служити центру, який нехтує інтересами населення області;
- припинення економічних диверсій на шкоду перебудові;
- департизацію міліції, КДБ, армії, освіти, сфери виробництва та культури [91, с. 1].

Для подолання кризових явищ, внаслідок діяльності КПУ, Сумський осередок НРУ пропонував провести ряд заходів, зокрема:

- залишити політичних діячів КПРС без громадської та матеріальної підтримки;
- підтримати підприємців, які розвивають економіку нового типу;
- відроджувати українську культуру та традиції;
- створити у містах та селах осередки Руху, демократичних партій та організацій, профспілки та страйкоми, підтримувати масові заходи демократичних сил [91, с. 1].

Впродовж 1990–1991 рр. на Сумщині було організовано 4 великих мітинги, розповсюджено десятки тисяч агітаційних листівок. У 1991 р. кількість членів крайової організації Народного Руху України зростає до 1000 осіб [256].

В той час, як робилися деякі політичні кроки вперед, ефективність публікацій у періодичній пресі залишалася вкрай низькою. Представники крайової організації Народного Руху займалися соціальною допомогою, громадськими справами. Зокрема, у журналі «Перець» була надрукована стаття «Кого різати будемо», стосовно викачки м'ясних ресурсів із Сумської області. Також, рухівці займалися справою несправедливо звільненої продавщиці військторгу Кліценко, справа набула широкого резонансу в межах області [85, с. 1].

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., Сумська крайова організація Руху запланувала збори Крайової ради на вересень.

Досягнувши головної мети – політичної незалежності України національні демократи на певний час заспокоїлись, політична напруга почала спадати. Вони випустили ініціативу з рук, не вирішивши важливого питання – кадрового. Від керівництва суспільним життям не була усунута компартійна номенклатура [97, с. 4].

Отже, з початком розбудови Народного Руху України розпочалась нова хвиля політичного життя, нова сторінка історії. Народний Рух на Сумщині, як і в Україні в цілому, виник під впливом загострення соціальних, економічних, політичних проблем. Розпочаті в країні економічні реформи та демократизація політичної системи радянського суспільства розбудили ініціативу широких верств населення, сприяли їх політизації. Ще до публікації проекту програми Народного Руху України за перебудову, офіційні засоби масової інформації почали компанію проти самої ідеї Руху, спотворювали його цілі та завдання. На тлі цієї компанії повсюди виникали осередки підтримки Руху. Не оминув цей процес і Сумщину.

За відносно короткий час (лютий 1989 – березень 1990 рр.) Народний Рух на Сумщині оформився в потужну, масову політичну силу опозиційну до КПРС. Становлення Народного Руху України на Сумщині відбувалося за масової підтримки краян в умовах повної монополії партійних комітетів на

засоби масової інформації. Часто члени Руху зазнавали переслідувань з боку КДБ.

З появою Сумського осередку НРУ та проведенням установчого з'їзду Рух перетворився на альтернативну, зростаючу політичну силу, що дедалі активніше та впевненіше опонувала державно-політичній номенклатурі. Сумська крайова організація НРУ виступила консолідуючою силою у боротьбі проти КПРС. Члени Сумського осередку НРУ всілякими способами протистояли утискам з боку місцевої влади: організовували мітинги, демонстрації, розповсюджували неформальну пресу, спрямовуючи свої дії на відродження української мови, культури та історичного минулого на теренах регіону. Рух на Сумщині являв собою широку народну ініціативу, що базувалась на прагненні до демократії, національного відродження та незалежності України.

Крайова організація продовжувала розширювати свою структуру, засновуючи районні, міські та селищні відділення. Окрім цього, виникали складності в питаннях пропаганди. Причини такого становища полягали, насамперед, у відсутності досвіду та організаційних здібностей у членів секретаріату сумського Руху, а також у низькій активності, якщо не сказати пасивності деяких активістів.

2.4. Вибори до Верховної Ради СРСР 1989 р. на Сумщині: новий етап у виборчій практиці

Своєрідним каталізатором у процесі підготовки та проведення виборів до Верховної Ради СРСР стали рішення XIX Всесоюзної партійної конференції 1988 р., яка прийняла п'ять резолюцій: «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи», «Про боротьбу з бюрократизмом», «Про міжнаціональні відносини», «Про гласність» і «Про правову реформу». Найважливішим в резолюції «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи» був пункт про

створення нового найвищого органу законодавчої влади – З'їзду народних депутатів СРСР [73, с. 2].

У листопаді 1988 р. Пленумом ЦК КПРС і XX позачерговою сесією Верховної Ради СРСР був прийнятий Закон СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР» [41], відповідно до якого створювалися умови для висування на одне місце необмеженої кількості кандидатів. Разом з тим, вказаний закон мав низку особливостей, що не дали змогу кваліфікувати його як по-справжньому демократичний:

- одна третина народних депутатів СРСР обиралася від громадських організацій – КПРС, профспілок, кооперативів, комсомолу, жіночих рад, об'єднань ветеранів війни і праці, наукових працівників та інших організацій;
- могли проводитися окружні передвиборні збори, які приймали остаточне рішення про представлення кандидатів у депутати для реєстрації;
- передбачалася дворівнева парламентська система у вигляді З'їзду народних депутатів СРСР і сформованої з його складу таємним голосуванням постійно діючої Верховної Ради СРСР [215, с. 113].

Згідно нового виборчого закону, найвищим органом влади став З'їзд народних депутатів СРСР, який обирався на 5 років. Передбачалося, що у повному складі З'їзд збиратиметься один раз на рік, а в період між його сесіями діятиме Верховна Рада, обрана з його складу. До виключних повноважень З'їзду належали прийняття Конституції СРСР та внесення змін до неї, визначення основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики СРСР, обрання Верховної Ради СРСР та її голови, затвердження Ради Міністрів СРСР, голови Верховного Суду, Генерального прокурора, голови Вищого арбітражного суду, обрання Комітету конституційного нагляду СРСР [41].

У 1989 р., згідно норм нового виборчого закону, в Радянському Союзі були проведені вибори до Верховної Ради СРСР. Вони відіграли помітну

роль у суспільно–політичному житті як УРСР загалом, так і окремих її областей, стали одним із факторів, що сприяли радикалізації настроїв населення, розгортанню демократичного руху та консолідації опозиції. Вибори були переважно альтернативними, конкурентними, було забезпечено таємне голосування.

Отримавши свободу вибору, громадяни країни найчастіше відмовляли в довірі правлячій партії. Водночас монопольна влада в руках КПРС зберігалася. Із 2250 народних депутатів Верховної Ради СРСР, 750 депутатів, тобто третина депутатів з'їзду обирали від КПРС та підконтрольних їй громадських організацій (100 – представляли КПРС, 100 – державні профспілки, 75 – ВЛКСМ), також, передбачалося поєднання посад голів рад всіх рівнів та відповідних партійних керівників за умови обрання їх до цих рад [120, с. 2].

Згодом таку складну виборчу систему проаналізував та прокоментував А. Собчак: «Значно пізніше я зрозумів, чому Горбачов пішов на таку складну і абсолютно недемократичну систему виборів. Добре і надійно налагоджений поколіннями партійної селекції апарат при прямих, рівних і таємних виборах не залишив би демократам ні шансу на перемогу. ... Відомі всій країні люди – Андрій Сахаров, Дмитро Лихачов, Олесь Адамович, Єгор Яковлев, Гавриїл Попов і багато інших потрапили в парламент лише завдяки такій недемократичності виборчої системи» [295].

Голосування у громадських організаціях тривало з 3 по 23 березня 1989 р. Для УРСР квота у вищому союзному законодавчому органі становила 175 депутатів. З них 143 обиралися від територіальних виборчих округів, 32 – від національно–територіальних. Вибори до З'їзду народних депутатів СРСР відбувалися в кілька етапів: 26 березня – загальні вибори, 9 квітня – повторне голосування, 14 травня – повторні вибори, 18–21 травня – повторне голосування на повторних виборах [194, с. 31].

Особливістю виборів 1989 р. було те, що право висунення кандидатів мали не лише партійні організації, а й профспілки, комсомол, кооперативні,

культурно–мистецькі, журналістські, письменницькі організації. На зборах у трудових колективах створено необхідні умови для висунення необмеженої кількості кандидатів в народні депутати. Кожен учасник зборів мав право вносити пропозиції щодо кандидатів. Учасники зборів самі вирішували яким чином будуть обирати кандидатів: відкритим чи закритим шляхом. Громадянам надавалося право агітації за кандидатів. Кандидати в депутати під час зустрічей з виборцями повинні оголошувати свої передвиборчі програми [93, с. 2].

Ще однією особливістю було те, що на виборах вперше у бюлетенях писали посаду кандидата в депутати. Також відрізнялися кольором бюлетені, на територіальних виборчих округах бюлетені були білого кольору, а на національно–територіальних ВО – блакитного. За Законом СРСР «Про вибори» обраним у народні депутати кандидат буде за наявності більше 50% голосів. Результати виборів мають бути оприлюднені протягом трьох днів [120, с. 1].

Велика роль покладалася на виборчі комісії. На Сумщині утворено 4 територіальних і 1 національно–територіальний округ:

- Шостинський територіальний ВО №515;
- Конотопський територіальний ВО №514;
- Охтирський територіальний ВО №513;
- Сумський територіальний ВО №512;
- Сумський національно–територіальний ВО №56 [95, с. 1].

Відповідно до статті 25 Закону «Про вибори народних депутатів СРСР» окружні виборчі комісії наділені широкими повноваженнями. Передусім, вони слідкують за дотриманням Закону «Про вибори народних депутатів СРСР» на території округу, роз’яснюють положення закону виборцям [41].

Висунення кандидатів у депутати тривало до 24 січня 1989 р. [112, с. 1]. Після цього окружна виборча комісія повинна розпочати реєстрацію кандидатів у народні депутати, яка тривала до 23 лютого 1989 р. [83, с. 1].

Основним елементом у виборчій системі для відсіювання небажаних кандидатів стали окружні передвиборчі збори, які подавали кандидатів до реєстрації. Рішення про проведення окружних передвиборчих зборів ухвалювала окружна виборча комісія, яку утворювала відповідна крайова, міська або ж обласна рада народних депутатів. Окружна комісія, також, встановлювала норми представництва для трудових колективів. КПУ зберегла важелі управління над виборчим процесом.

Нові виборчі правила суттєво змінили хід виборчої кампанії, дали змогу висувати по справжньому альтернативних кандидатів. Зокрема, по Шостинському територіальному ВО №515, Сумському національно–територіальному ВО №56, Охтирському територіальному ВО №513, де було висунуто по 2 кандидати на один мандат в народні депутати СРСР, згідно з законом про вибори зареєстровано усіх кандидатів. По Сумському територіальному ВО №512 трудовими колективами висунуто 5 кандидатів, а по Конотопському територіальному ВО №514, де висунуто 4 кандидати, згідно зі статтею 38 закону про вибори окружні виборчі комісії ухвалили рішення про проведення окружних передвиборчих зборів. У проведенні окружних зборів мають право брати участь трудові колективи, які висували кандидатів та жителі, які зареєстровані по цьому територіально–виборчому округу [83, с. 1].

По Сумському національно–територіальному виборчому округу №56 головою було обрано І.Д. Голуба. Кандидатами в депутати зареєстровано голову правління колгоспу імені Шевченка Лебединського району І.М. Остапенка та голову правління колгоспу «Мир» Путивльського району О.М. Царенка [120, с. 1].

По Охтирському територіальному ВО №515, до якого входили Охтирський, Великописарівський, Лебединський, Липоводолинський, Краснопільський та Тростянецький райони, головою окружної виборчої комісії обраний І.В. Ступінцев. Кандидатом в народні депутати зареєстровано члена Політбюро, секретаря КПУ І.Г. Грінцова, якого було

висунуто в кандидати трудовим колективом Охтирської взуттєвої фабрики, зборами трудових колективів колгоспів імені ХХІІ з'їзду КПРС Великописарівського району, імені Шевченка Липоводолинського району, імені Леніна Краснопільського району. По Конотопському територіальному ВО №514, до якого входили Конотопський, Роменський, Буринський та Недригайлівський райони, головою окружної виборчої комісії обраний А.Ф. Ямковий. За результатами протоколів передвиборних окружних зборів кандидатами в народні депутати зареєстровано майстра бригади головного підприємства Роменського виробничого швейного об'єднання Н.Г. Охріменка та організатора позакласної та позашкільної роботи Попівської середньої школи Конотопського району М.О. Чебурну [120, с. 1]. По Сумському територіальному ВО №512, до якого входили місто Суми, Сумський та Білопільський райони. За результатами протоколів передвиборних окружних зборів кандидатами в народні депутати зареєстровано безпартійного, токаря сумського виробничого об'єднання «Електрон» В.В. Бурлаку та апаратника сумського виробничого об'єднання «Хімпром» В.О. Третьяка [103, с. 3]. По Шостинському територіальному ВО №515, в який входили Шосткинський, Глухівський, Середино–Будський, Путивльський, Ямпільський райони кандидатом в народні депутати зареєстровано першого секретаря Сумського обкому КПУ В.А. Шевченка [120, с. 1]. Як бачимо, лише на двох територіальних ВО кандидати від КПРС висувалися на безальтернативній основі.

Кожен кандидат мав право мати 10 довірених осіб, яких реєструвала окружна виборча дільниця. Довірені особи мали право агітувати за кандидата в депутати у трудових колективах, пресі, по телебаченню та радіо [83, с. 1].

Також 3 представники Сумщини висунуті кандидатами в народні депутати від громадських організацій, це:

- від Комітету радянських жінок – завідуюча свинофермою колгоспу «Маяк» Сумського району Г.А. Шуст;

- від споживчої кооперації – голова Великочернечинського споживчого товариства Сумського району К.С. Приходько;
- від ВЛКСМ – вчителька Шевченківської середньої школи Конотопського району С.Ю. Карпенко [172, с. 1].

Під час виборів у Сумах виник неформальний клуб «Виборець–89», головою якого був М.М. Федорко. Клуб об'єднав навколо себе тих, кому не була байдужа доля України і демократії. У цей час ще переважала думка перетворення політичної системи на більш демократичну та надання УРСР суттєвішої автономії [125, с. 1].

26 березня 1989 р. відбулися вибори народних депутатів до Верховної Ради СРСР. За підсумками виборів по Сумському національно-територіальному виборчому округу №56 за І.М. Остапенка проголосувало 164004 (15,4%) виборців, проти – 874118 (82,2%); за О.М. Царенка – 831577 (78,2%), проти – 206545 (19,4%); 25500 бюлетенів визнано недійсними. Депутатом було обрано О.М. Царенка. По Сумському ВО №512 за Б.Б. Бурлаку було подано 142424 (42,3%) голоси, проти – 177599 (53,8%); за В.О. Третьяка – 128759 (39%), проти – 191264 (58%). Недійсними визнано 984 бюлетеня. Жоден з кандидатів не набрав більшості голосів, і згідно статті 64 Закону СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР», протягом двох місяців мали відбутися повторні вибори [138, с. 1].

По Охтирському ВО №513 за єдиного кандидата І.Г. Грінцова проголосувало 123559 (55,1%), проти – 100642 (44,8%). 18 бюлетенів визнано недійсними. Отже, народним депутатом СРСР було обрано І.Г. Грінцова.

По Конотопському ВО №514 за Н.Г. Охріменко подано 70380 (27,9%) голосів, проти – 179157 (71,1%); за М.О. Чепурну – 175957 (69,8%), проти – 7380 (29,2%). 2567 бюлетенів визнано недійсними. За результатами голосування депутатом обрано М.О. Чепурну.

По Шосткинському ВО №515 на безальтернативній основі за В.А. Шевченка віддали свій голос 141144 (54,2%) виборці, проти – 161153

(45,1%). Недійсних бюлетенів не виявлено. Народним депутатом Верховної Ради СРСР обрано В.А. Шевченка [138, с. 1].

На 14 травня 1989 р. були заплановані повторні вибори по Сумському територіальному ВО №512. Якщо проаналізувати причини того, чому жоден з кандидатів не здобув більшості на даному виборчому окрузі, то треба зауважити, що обидва кандидати висувалися великими трудовими колективами, і їхні програми були дуже схожі між собою. Член Сумської міської ради ветеранів війни та праці так висловився про кандидатів у депутати: «... вибір між обома кандидатами зробити було дуже важко, представлені ними платформи по суті нічим не різнилися одна від одної. В них мало простежувалося нових нестандартних підходів». Також, ще однією з причин, які не привели до перемоги одного з кандидатів можна вважати появу групи «сприяння демократичним виборам», яка в обласному центрі вела активну агітацію, і закликала голосувати проти обох кандидатів випускаючи листівки з текстом: «Голосуючи проти обох, ти проголосуєш за демократію. Пам'ятай: доля країни в твоїх руках» [172, с. 1].

Після оголошення результатів виборів почалося висунення кандидатів по Сумському територіальному виборчому округу №512, яке закінчилося 13 квітня 1989 р. Було висунуто 11 кандидатур в народні депутати СРСР. Серед них: О.О. Білокоз, Б.А. Березовський, О.О. Горбачов, А.О. Єпіфанов, Е.Г. Козін, І.Я. Лисянський, В.М. Неустроєв, О.П. Самардак, М.Г. Сердюк, М.М. Шматченко, В.І. Яцков. 19 квітня 1989 р. проведено окружні виборчі збори. За результатами зборів до виборчого бюлетеня на повторних виборах було внесено 8 прізвищ: О.О. Білокоза, Е.Г. Козіна, І.Я. Лисянського, В.М. Неустроєва, О.П. Самардака, М.Г. Сердюка, М.М. Шматченка, В.І. Яцкова [134, с. 2]. 14 травня 1989 р. відбулися повторні вибори до Верховної Ради СРСР. [129, с. 2].

За результатами виборів Е.Г. Козін отримав 41,1% голосів виборців, О.О. Білокоз – 12,9%, І.Я. Лисянський – 1,2%, В.М. Неустроєв – 10,4%, О.П. Самардак – 8,3%, М.Г. Сердюк – 3,4%, М.М. Шматченко – 3,7%,

В.І. Яцков – 13,3%. Знову повторилася ситуація першого туру, коли жоден з кандидатів на виборчому окрузі не здобув більшості голосів виборців. Тому, згідно статті 60 Закону СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР», окружна виборча комісія винесла рішення провести повторні вибори 21 травня 1989 р., в яких візьмуть участь Е.Г. Козін та В.І. Яцков, тобто кандидати, які під час повторних виборів набрали найбільшу кількість голосів [139, с. 1]. Перемогу у повторному голосуванні здобув Е.Г. Козін [140, с. 1].

За результатами виборів до Верховної Ради СРСР одне з п'яти депутатських місць отримав кандидат від опозиційних демократичних сил. Для неформального руху, який тільки зароджувався на Сумщині це було значною перемогою, для КПУ навпаки ж це було тривожним сигналом та свідченням втрати довіри виборців до деяких представників партійної номенклатури. Стало помітно, що КПУ не змогла адекватно оцінити політичну ситуацію і поступово почала втрачати домінуючу роль у суспільстві. Як вказував О. Д. Бойко, «виборча кампанія засвідчила певну дезорієнтацію, інертність та стереотипність мислення партійного апарату» [273, с. 98].

На думку В.С. Небоженка, головною рисою виборів народних депутатів 1989 р. було те, що «вперше за багато років радянські люди брали участь не в імітації виборів, не в демонстрації показної соціально–політичної єдності, а здійснювали певний вплив на хід подій» [129, с. 33].

Характеризуючи виборчу кампанію 1989 р., американський історик М. Маля справедливо вказував, що вона ознаменувала «вирішальний і поворотний момент доби Горбачова, момент переходу від реструктуризації комунізму до його активного розпаду» [289, с. 477]. Але, водночас, учений зазначав, що «вибори проводилися не на основі загального виборчого права, а на основі складної системи, що нагадувала старий режим і мала на меті зменшити ефект демократії» [289, с. 478].

Загалом, на нашу думку, виборча кампанія 1989 р. мала такі визначальні характерні риси та особливості, які були притаманні як для УРСР, так і для Сумщини:

- Висунення претендентів у народні депутати в більшості випадків проходило на альтернативній основі, при цьому кандидатури обговорювалися виборцями. Але часом траплялися випадки «зайвої заорганізованості й формалізму», особливо на першому етапі проведення даної кампанії.
- Порівняно з попередніми виборами, які відбувалися в СРСР збільшилася кількість кандидатів.
- Громадськість мала змогу ознайомитися не лише з анкетними даними того чи іншого претендента, але й безпосередньо поспілкуватися з ним, обговорити передвиборчу програму.
- З'явилася законна можливість висловлювати погляди, відмінні від офіційно схвалених Комуністичною партією, що сприяло політизації народних мас, які побачили, що можуть впливати на суспільні процеси.
- Під час виборчого процесу 1989 р. КПУ практично вперше зіткнулася з опозицією.
- Вибори виявили багато нових політичних лідерів, у тому числі з представників КПУ. В той же час виборці підтримали деяких кандидатів у народні депутати від опозиційних сил.

Незважаючи на обмеженість закону про вибори, який був не досить демократичним, та опір влади, народними депутатами, від України, було обрано багатьох прихильників радикальних реформ. Водночас вибори на нових засадах спричинили певну нестійкість радянської політичної системи.

Отже, можна зробити такі висновки: по-перше, Закон СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР» мав ознаки, які свідчили про його не цілком демократичний характер та сприяли збереженню влади в руках КПРС,

зокрема, недемократичним проявом було те, що третина депутатів обиралася від громадських організацій. По-друге, під час виборчої кампанії активізувалася діяльність демократичних сил Сумської області, організовувалися зустрічі кандидатів у народні депутати з виборцями, на яких відбувалося обговорення передвиборчих програм. Хоча впевнену перемогу здобула КПРС, але було помітно, що вона поступово втрачала домінуючу роль у радянському суспільстві.

2.5. Релігійний ренесанс. Боротьба за легалізацію УПЦ і протестантських організацій на Сумщині.

Національне відродження в Україні мало ще одну площину свого розгортання – релігійну. Процеси демократизації радянського суспільства, руйнування старих ідеологічних засад, становлення нової системи ціннісних орієнтацій вимагали і нових державницьких підходів до релігійно–церковної проблематики.

Напередодні перебудови в УРСР офіційно діяло близько 4000 православних громад, 9 з 16 монастирів РПЦ, понад 1100 громад Євангеліських християн–баптистів (ЄХБ), Християн віри Євангеліє (ХВЕ) (п'ятидесятників), Адвентистів сьомого дня (АСД), близько 100 – римо–католиків, 80 – реформатів, 14 – іудеїв. У республіці було офіційно зареєстровано майже 7 тисяч священнослужителів (38,8% від загального числа в СРСР) [275, с. 36].

Однак цієї кількості було кричуще недостатньо для задоволення елементарних релігійних потреб населення. Віруючі постійно, іноді десятки років, домагалися права зареєструвати свою громаду. У 1985 р. такі клопотання надійшли з 73 населених пунктів лише від православних. Але жодне з них не було задоволено. Таким чином, наведена статистика офіційних релігійних інституцій ні в якому разі не може бути надійним індикатором рівня релігійності. Так само як і статистика стосовно головних

релігійних обрядів, про кількість яких релігійні центри зобов'язані були повідомляти державні органи. У статистичному звіті Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР за 1984 р. вказувалось, що впродовж року в Україні було здійснено майже 178 тисяч хрещень, з них 1392 особи були школярами, а в 2525 випадках хрестилися дорослі, причому остання цифра постійно зростала навіть за офіційними повідомленнями. Цифри ці було дуже істотно занижено як через прагнення місцевих партійних комітетів та органів влади «прикрасити» реальний стан речей і зробити його більш відповідним очікуванням ідеологічного апарату, так і через поширення неофіційних, навіть таємних, релігійних обрядів [211, с. 1].

Процесу еволюції політики держави у релігійній сфері в добу перебудови на різних етапах були притаманні різні тенденції:

- 1985–1987 рр. – відчувається сильний вплив атеїстичних політичних урядових структур;
- 1988–1991 рр. – під впливом гласності та лібералізації відбувається поступове відродження релігійного життя на Сумщині [301, с. 89–91].

Початок реформ, запропонованих М. Горбачовим, не приніс помітних змін у державній політиці. Нова редакція Програми КПРС, ухвалена на XXVII партійному з'їзді у 1986 р., містила установку на «подолання релігії» [46, с. 52].

У другій половині 1980-х рр. розпочався особливий період у духовному житті українців, що супроводжувався відродженням релігійного життя, виникненням нових релігійних общин, реставрацією та відновленням старих храмів, спорудженням нових. Перелічені процеси були зумовлені зняттям заборон на релігійне життя, забезпеченням державою реальних гарантій свободи совісті; загостренням суспільних проблем; частковою втратою старих ідеологічних орієнтирів та цінностей; різновекторними пошуками духовної опори в житті; поверненням до споконвічних духовних цінностей.

За умов лібералізації державно–церковних взаємин стрімко зростає релігійна активність населення в УРСР. Церква, серед суспільних інституцій, користується найбільшим авторитетом і довірою українців. В цілому, період перебудови позитивно вплинув на відродження релігійного життя, але, водночас, був неоднорідним.

У 1973–1989 рр. Сумську єпархію очолював чернігівський владика Антоній. З 6 липня 1989 р. релігійними справами на Сумщині фактично завідував єпископ Охтирський і Сумський Никонор (Юхим'юк), який до цього з 1982 року був Преосвященним Оломоутським і Бренеським в юрисдикції Чехословацької Православної Церкви [300, с. 51]. Уповноваженим Ради у справах релігії у 1982–1991 рр. був В.М. Анацький [304, с. 92].

У 1986 р. на Сумщині пролунала хвиля вибухів релігійних споруд. Найбільше постраждав Конотопський район. Фахівцями «Харківвибухпрому» було знищено храми в селах Хижки, Сахни, Козацьке в Конотопському районі, а також церкву в селі Кулешівка на Лебединщині [219, с. 16]. Всі ці правопорушення відбувалися за погодженням з Москвою, з дозволу Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР. ЦК КПУ ще у 1981 р. ухвалив таємну постанову, яка вимагала від місцевої влади зайняти невикористовувані культові будівлі під різноманітні суспільні потреби, а аварійні – зруйнувати.

Про це свідчить лист уповноваженого Ради в справах релігії при Раді Міністрів УРСР по Сумській області В.М. Анацького № 15/225 від 5 травня 1986 р., адресований голові виконкому Конотопської районної Ради народних депутатів В.І. Лепі: «Надсилаю Вам виписку з протоколу № 3 засідання Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР від 19 березня 1986 р. про зняття з реєстрації релігійного товариства Руської православної церкви в селі Хижки Конотопського району і знесення недіючого культурного приміщення. Знесення недіючої культурної споруди рекомендуємо вам здійснити в першому півріччі 1986 року». Схожі

протоколи раніше були прийнятті стосовно знесення церков у селах Козацьке (протокол № 9 засідання Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР №15/159 від 29 листопада 1971 р. за пропозицією Сумського облвиконкому) та Сахни (протокол № 7 засідання Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР від 24 липня 1975 р. за пропозицією Ради в справах релігії при Раді Міністрів УРСР). У 1986 р. всі накази були виконані. У 1987 р. зруйновано Троїцьку церкву в Лебедині [219, с. 17].

Подібна доля мала спіткати церкву в селі Вирівка Конотопського району, але її вдалося врятувати [167, с. 2]. Згодом секретар Конотопського райвиконкому Л.Ф. Охонько прокоментувала, як відбувся порятунок церкви: «Ще в грудні 1987 року обласне керівництво вимагало прискорити оформлення паперів на її знищення, погрожуючи мені партійним стягненням за зволікання. Але той храм ми таки відстояли, а в лютому 1988 року підхід до культових споруд різко змінився — наближалось тисячоліття хрещення Русі. Так і вціліла Вирівська церква — чудової архітектури й збереженості, нині вона діюча. 1988 року почали правити і в старій церкві в селі Дептівка. Розглядаємо ще кілька заяв про відкриття кількох колись закритих церков у районі, реєструємо нові релігійні громади» [219, с. 18].

Щодо протестантських організацій, то у середині 1980–х рр. в Сумській області існувало декілька незареєстрованих релігійних громад. У 1981 р. на Сумщині утворився протестантський союз – АСД. До цього часу в Сумській області вже існував інший протестантський союз – ЄХБ. Третім великим протестантським союзом були ХВС, найбільшими його центрами стали Суми, села Могриця і Волошнівка. Протестанти були позбавлені права богослужіння. До протестантських релігійних громад відносилися: 4 громади ХВС, з центрами у Сумах, в селі Могриця Сумського району, селі Клишки Шостинського району; 2 громади ЄХБ, з центрами в Лебедині та Сумах. Керівниками громад були М.М. Шовкун, М.І. Коплик, А.О. Іващенко, В.Л. Шилін [298, с. 68–69]. Громади віруючих цих течій діяли без реєстрації, їхні молитовні збори розганялися органами КДБ, МВС та виконкомом

місцевої влади, часто відбувалися адміністративні арешти на 10–15 діб, а організатори зібрань штрафувалися, згідно з Указом ВР УРСР від 26 березня 1966 р. «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури». Більшість керівників протестантських громад перебували на обліку КДБ [256].

Восени скрізь забороняли «свята жнив», щоб віруючі ЄХБ не збиралися на урочисті богослужіння. Найчастіше діяльність віруючих–прибічників СЦ ЄХБ органи влади трактували крізь призму адміністративних правопорушень [256]. В. Єленський слушно зауважує, що «бунтівні церкви» полегшували долю віруючих, які входили в офіційно визнані громади і функціонування самих легальних структур» [212].

В атеїстичному дусі була складена і прийнята у лютому 1986 р. на XXVII партійному з'їзді Програма КПРС. В ній наголошувалось: «Партія надалі використовує засоби ідейного впливу для всемірного поширення науково–матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобонів, не допускаючи образи почуттів віруючих» [46].

До найважливішої складової атеїстичного виховання входило поширення нових радянських обрядів і звичаїв поряд з підвищенням рівня освіти, трудової і громадської активності.

По Сумській області, як і по всій території УРСР, проводилася атеїстична робота. Одним із видів ідеологічної роботи була атеїстична пропаганда. В сумському районному будинку культури систематично проводилися тематичні семінари для завідуючих клубами і бібліотеками, атеїстичні лекції проводили інструктор районного комітету КПУ П.І. Федірко та лектор райкому КПУ В.Г. Поліщук. На лекціях розглядали питання, що стосувалися стану та заходів пропаганди атеїстичних знань у культурно–освітніх закладах [99, с. 4].

Роль головного осередку атеїстичної роботи партійними ідеологами відводилася трудовому колективу. Найяскравішими прикладами були атеїстична робота на Шостинському виробничому об'єднанні «Свема»,

Сумському фарфоровому заводі, колгоспі ім. Володимира Ілліча у Тростянецькому районі [126, с. 1].

В Сумській області на базі педагогічного училища С.В. Руднева існував Клуб войовничого атеїста. У клубі діяло 4 секції: наукова, лекторська, художньої самодіяльності, масової роботи. Мета КВАТу полягала у навчанні атеїстичній пропагандистській роботі. КВАТ займався аналізом діяльності релігійних організацій [159, с. 3].

Згідно даних Ради у справах релігії при РМ СРСР віруючі в СРСР на середину 1980-х рр. склали близько 10–20 % від всього населення. Схожими були цифри, що називалися окремими релігійними діячами. Так, ієромонах Інокентій (С. Павлов) викладач Ленінградської духовної академії зазначав, що кількість прибічників православ'я становить від 12 до 20 % населення [199, с. 298].

Антирелігійна боротьба активно продовжувалася до середини 1988 р. Показово, що до цього часу майже всі монастирі та храми на Сумщині припинили свою діяльність. Протистояння владних структур і віруючих відбувалося і на побутовому рівні. Зокрема, у січні 1988 р. до уповноваженого у справах релігії по Сумській області В.М. Анацького звернувся пресвітер Краснопільської громади ЄХБ М.О. Зінченко, столяр на НВО ім. Фрунзе, з скаргою на те, що його фотографію не вішають на дошку кращих працівників через те, що він віруючий [298, с. 71]. Місцеві органи влади звинуватили отця Серафима і релігійні громади Свято-Михайлівської церкви в селі Рябина і Архангело-Михайлівського молитовного будинку села Кириківка Великописарівського району у порушенні соціалістичного громадського порядку, через те, що парафіяни забажали на День Перемоги покласти квіти до могили загиблих земляків [297, с. 44].

Паралельно з цими подіями в селі Шалигиному Глухівського району місцева влада відмовлялася повертати приміщення церкви, яке використовувалося як магазин. Реакція В.М. Анацького на цю подію була досить стриманою: «...кажуть, що через це у районі підвищиться рівень

релігійності. Але ж від того, що ми не дозволимо відкрити церкву, віруючих не поменшає». Факти підтверджують, що до середини 1988 р. на Сумщині продовжувала порушуватися свобода совісті [299, с. 89].

Усе докорінно змінилося у середині 1988 р. Секретар Конотопського райвиконкому Л.Ф. Охонько так пояснювала кардинальні перетворення в релігійній сфері: «... в лютому 1988 р. підхід до культових споруд різко змінився – наближалось тисячоліття хрещення Русі» [219, с. 17]. Дійсно, святкування хрещення Русі стало переломним моментом у релігійному житті УРСР. Керівництво СРСР на чолі з М. Горбачовим в умовах кризи радянського суспільства, потребуючи підтримки інтелігенції, змушене було йти на поступки, в тому числі і в релігійних питаннях. Не останній момент відіграло і ставлення Заходу [199, с. 309–310]. Під час візиту М. Горбачова до Польщі у 1988 р. проблеми державно–церковних відносин і ставлення до релігії були поставлені перед радянським лідером польськими інтелектуалами. М. Горбачов чи не вперше визнав, що у царині державно–церковних відносин «мы наломали немало дров» [294, с. 86]

Серйозним кроком у зміні радянської церковної політики стала зустріч М. Горбачова з патріархом Пименом і членами Священного Синоду РПЦ напередодні 1000–річного ювілею запровадження християнства на Русі [80].

Дослідники бачили різні причини збереження релігійності в умовах атеїстичної державної політики. Так, англійський дослідник Т. Бісон відзначав, що важливим фактором збереження релігійності була віра віруючих, що Церква виживе в оточенні безбожників [265, с. 135]. Інший західний дослідник Г. Зімон зазначав, проведені широкі релігійно–соціологічні дослідження сприяли усвідомленню, що релігія має силу привабливості, проти якої комуністична ідеологія нічого не може запропонувати [268, с. 94].

Починаючи з 1988 р. фахівці з атеїзму почали наголошувати на позитивних функціях релігії в суспільстві, особливо в сфері морального виховання. Релігія перестає обвинувачуватися у формуванні соціальної

пасивності. Натомість поступово в бік релігії все частіше робляться реверанси [266, с. 12].

Основними причинами початку релігійного відродження в УРСР були:

- певне пом'якшення в умовах демократизації позиції держави у релігійній сфері;
- різке загострення всього спектра суспільних проблем (політичних, економічних, соціальних, міжнаціональних, екологічних);
- часткова втрата населенням старих ідеологічних орієнтирів та шкали цінностей;
- різновекторний пошук народом духовної опори в житті;
- повернення на хвилі духовного відродження традиційних цінностей.

В дослідженнях часто ці процеси називають «релігійним ренесансом».

В. Єленський, зауважує, що варто вести мову не стільки про відродження, скільки про постання релігійно–церковної інфраструктури в її природних потребах [211, с. 18].

Наведемо лише кілька переконливих фактів, які свідчать про позитивні зрушення в релігійному житті на Сумщині. По–перше, у 1988–1990 рр. – в області виникло 39 нових громад УПЦ. По–друге, за період 1988–1991 рр. на Сумщині УПЦ повернуто 31 культову споруду [304, с. 92]. По–третє, у 1990 р. з 19000 новонароджених, 14000 хрещені. По–четверте, в 3 рази зросла кількість вінчань [298, с. 70]. По–п'яте, у 1989–1991 рр. за рішенням прокуратури було переглянуто справи релігійних репресій 1930–40–х рр. З 89 чоловік знято клеймо «контрреволюціонер» [240, с. 60]. Ще одним фактом, який свідчить про зростання ролі церкви в 2 половині 1980–х рр. було те, що 64,8% померлих у Сумській області відспівувалися церквою. Це були дані обкому КПУ, насправді, реальні статистичні показники у цій сфері були ще вищими, тому що місцеві органи влади приховували дійсний стан речей, щоб не порушувати ідеологічні плани центру [212, с. 2]. Також, протягом 1989–1991 рр. прокуратурою Сумської області реабілітовано 64 раніше

репресованих священнослужителів, мирян, церковного активу Православної Церкви на Сумщині [304, с. 49–73]. У січні 1988 р. було скасовано одіозну інструкцію «Про застосування законодавства про релігійні культи» від 26 березня 1961 р., яка, зокрема, прямо забороняла реєстрацію протестантських союзів [25]. Це позитивно вплинуло на розвиток та діяльність протестантських союзів на Сумщині.

З 1988 р. релігійні організації почали брати участь у громадських заходах. Особлива роль у проведенні релігійних заходів відводилася секретарю Сумської єпархії В. Сазонову. Він мав вплив на місцеві органи влади і залучав їх до участі [297, с. 114]. Віруючі УПЦ Сумщини кожного року перераховували у Фонд миру 100 тисяч карбованців. Громади ЄХБ перераховували до Фонду близько 1000 карбованців. Ці гроші йшли на допомогу вірменським дітям постраждалим під час землетрусу, у дитячі будинки та лікарні [160, с. 3]

У вересні 1988 р. ювілейні святкування хрещення Русі відбулися у Глухові. 29 вересня 1988 р. владика Антоній відправив божественну літургію, пройшов хресний хід. Також, Антоній взяв участь у святкових торжествах у Шостці [298, с. 114]. Протестантами, також, були проведені святкові заходи, приурочені до тисячоліття хрещення Русі, в Сумах, Глухові, Ромнах, Лебедині, Шостці. Старшим пресвітером в Сумській області у 1977–1995 рр. був В.Л. Кібенко [298, с. 70–71].

Складними залишалися стосунки радянської влади з Радою церков ЄХБ. Віруючі відмовлялися реєструвати свої релігійні громади, посилаючись на Декрет про свободу совісті, в якому не сказано що релігійні об'єднання мають реєструвати свою діяльність [42]. Але, як наголошував В.М. Анацький: «всі церковні й релігійні громади підпорядковуються загальному положенню про приватні громади і спілки». А вони, згідно законів СРСР, мали реєструвати свою діяльність, як громадські організації. Влада, незважаючи на труднощі у стосунках, йшла на певні кроки у примиренні. У Шостці місцеві органи влади надали громаді ЄХБ для

святкувань тисячоліття хрещення будинок культури. В Сумах для громад ЄХБ, ХВЄ, АСД влада надала приміщення усіх кінотеатрів та театру імені Щепкіна [298, с. 72].

У всіх документах ЄХБ періоду перебудови постійно наголошувалося на тому, що потрібно продовжувати взаємодію з владою, нести до них, так звані «Братские листки», «Сообщения», журнали духовно–настановчого характеру, Євангелія, надруковані підпільним видавництвом «Християнин» збірки духовних пісень, молитися за них тощо [97, с. 24].

Тема порушення релігійних свобод в УРСР наполегливо обговорювалася представниками західних держав в ООН, особливо активно на Комісії з прав людини, що працювала протягом лютого–березня 1989 р. у Женеві.

Паралельно з відновленням діяльності УПЦ зароджується рух за відродження УАПЦ [8, арк. 6]. У лютому 1989 р. група активістів утворила Комітет по відродженню УАПЦ. У 1990 р. відновлено діяльність УАПЦ на Сумщині. 25 травня 1990 р. було висвячено єпископа Сумського та Чернігівського Романа [198, с. 16]. На Сумщині прибічники ідеї автокефалії на кінець 1980–х рр. ще не мали реальної підтримки. Це проілюстрували виступи самих ієрархів, які засвідчили, що на Закарпатті, в Сумській, Чернігівській та Чернівецькій областях, куди вони призначені, рух за автокефалію знаходиться в ембріональному стані й зустрічає чималий опір з боку руського православ'я [277].

У червні 1989 р. сталася знакова подія в релігійному житті Сумщини – відновлено єпархіальне управління. Спочатку єпархію очолив владика Никонор, згодом єпископ Варфоломій [300, с. 51]. У цьому ж 1989 р. стався розкол у союзі ЄХБ, вийшли п'ятидесятники, та утворили власний союз ХВЄ (П), який очолив М.А. Мельник [298, с. 70].

В цілому, релігійне життя на Сумщині вийшло на новий рівень, почала дотримуватися свобода совісті. При Сумському кафедральному Спасо–Преображенському соборі у 1990 р. відкрито недільну школу, яку очолив

отець Петро (П.І. Киричевський). На навчання в школі подано 30 заявок. Навчання відбувалося впродовж 6 років, вивчали катихізацію і церковний спів. За словами секретаря Сумського єпархіального управління Архімандрита Нікодима: «Головне завдання школи – донести до людей просвітницькі ідеї» [77, с. 9]. Існувала також ідея створити недільну школу при Іллінській церкві. За клопотанням батьківського комітету проведено освячення у Глухові нової школи №6. Також, було відкрито недільну школу №4 [236, с. 57].

В червні 1990 р. Сумська обласна адміністрація вперше провела прес-конференцію з керівниками релігійних організацій Сумщини. Питання, які звучали на конференції стосувалися різних аспектів релігійного життя [300, с. 116].

З листопада 1990 р. газета Спілки письменників Сумщини «Панорама Сумщини» започаткувала рубрику на релігійну тематику – «Дзвони віків», у якій розповідалося про становище релігійних споруд на Сумщині [177].

Станом на 1990 р. у Сумській області діяло 117 храмів УПЦ та 155 релігійних громад чотирьох конфесій:

- УПЦ – 102 громади;
- ЄХБ – 49 громад;
- АСД – 1 громада;
- ХВС (П) – 3 громади [301, с. 92].

Найбільше храмів УПЦ діяло у Роменському районі – 17 храмів та Глухівському районі – 16 [177, с. 4].

Попри всі позитивні зрушення, що відбулися у релігійній сфері, наприкінці 1990 р. в Сумській області не за призначенням використовувалося 36 храмів. Під комори колгоспів використовувалися 10 храмів, 8 – приміщення сільських клубів, також релігійні споруди використовували як приміщення магазинів, спортзали, музеї. Воскресенська церква в місті Суми,

яка була збудована ще в XVII столітті, використовувалася, як приміщення художнього музею, а Троїцький собор став залом органної музики [177, с. 4].

У жовтні 1990 р. було ухвалено закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» [42], а вже у листопаді цього ж року пленум ЦК КПУ ухвалює резолюцію «Про ставлення ЦК Компартії України до релігії, церкви, віруючих, до використання міжцерковних конфліктів у політичних цілях», де здійснюється спроба переглянути найбільш одіозні елементи партійно-державної політики в релігійній сфері й навіть засуджується «тоталітаристська практика адміністративного втручання у внутрішні справи релігійних організацій, обмеження прав віруючих, переслідування за релігійні переконання» [212].

До 1991 р. було відмінено практично всі адміністративні перепони у релігійній сфері. Кінцевим акордом релігійного відродження було прийняття 23 квітня 1991 р. Закону «Про свободу совісті і релігійних організацій». На відміну від чинного на той час «Положення про релігійні організації в УРСР», у проекті нового закону передбачалися права громадян не лише поділяти, але й поширювати релігійні погляди; навчатися релігії у релігійних громадах, школах тощо, у тому числі й за кордоном; претендувати на альтернативну службу; встановлювати й підтримувати зв'язки з одновірцями інших країн; здійснювати паломницькі подорожі; одержувати й перевозити релігійну літературу та ін. Пропонувалося зняти численні бар'єри та обмеження прав; загалом у 32 статтях проекту було вміщено 58 положень, відсутніх у союзному законі [43].

Закон «Про свободу совісті і релігійних організацій» зрівнював священнослужителів та осіб, що працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, з робітниками і службовцями державних установ та підприємств. Істотно розширювалися права релігійних організацій. Вони отримали статус юридичної особи. Закон дозволяв поширювати релігійну

літературу, богослужіння в лікарнях, на цвинтарях, в місцях ув'язнення. Релігійні працівники почали забезпечуватися соціальним страхуванням [43].

Також, держава почала співпрацю з Радою церков Євангельських християн–баптистів. Проводилися круглі столи з релігійними діячами для внесення змін до закону. Проте, державну політику щодо релігії й церкви Україна змогла здійснювати лише після остаточного здобуття незалежності [102, с. 11].

Отже, в роки перебудови, за умов лібералізації державно–церковних взаємин, в Україні стрімко зросла релігійна активність населення: збільшився відсоток населення, яке позитивно ставилось до релігії; різко зросла роль релігійного фактору у суспільно–політичному житті України; помітно збільшився вплив церков на соціальні та культурні процеси. Новостворені політичні партії почали не лише враховувати релігійний фактор у своїй роботі, а й активно його використовувати у боротьбі за владу. За цих обставин аналітики КПУ дедалі частіше приходили до висновку про те, що недооцінка релігійного фактору буде врешті–решт вести до значних політичних прорахунків.

РОЗДІЛ 3. СУМЩИНА В РОКИ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ (БЕРЕЗЕНЬ 1990 – СЕРПЕНЬ 1991 РР.)

3.1. Зародження багатопартійності та загострення політичної конфронтації в Сумській області

Ключовим елементом демократичної політичної системи є багатопартійність, яка надає партіям рівні можливості у змаганні за державну владу. Березневі вибори 1990 р. активізували діяльність політичних сил. Появі нових політичних партій значною мірою сприяла відміна 24 жовтня 1990 р. статті 6 Конституції СРСР, в якій були сформульовані положення про «керівну і спрямовуючу роль КПРС» та прийняття 7 жовтня 1990 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про політичні партії та громадські організації в УРСР» [46]. Після цього процес створення нових партій в Україні набув швидких темпів, починається формування багатопартійної системи. Комуністична партія позбавлялася політичної монополії в суспільстві, втрачала функції управління державою. Всього протягом 1990–1991 рр. в УРСР почало діяти майже 20 політичних партій [262].

Виникнення в Україні багатопартійності свідчило про зростання політичної активності населення, про його ідейне розшарування. Однопартійна система та ідеологічний монополізм в Україні стали зникати легітимним шляхом, без силових сутичок і небезпечних конфліктів. Переважна більшість новостворених партій виступила за демократію, суверенітет і незалежність України, засвідчивши цим зацікавленість у тому, щоб республіка прилучилася до світової цивілізації, сповідувала загальнолюдські цінності.

Наприкінці 1980–х рр. початку 1990–х рр. в Україні склалася багатопартійна система. Найважливішими передумовами, які сприяли її утворенню були, насамперед:

- демократизація суспільства в умовах перебудови;

- розвиток політичного плюралізму та «гласності»;
- ліквідація монополії КПРС на інформацію;
- зростання національної самосвідомості [287].

В роки перебудови відбувалось розшарування суспільства за рівнем доходів і життя, диференціація економічних і політичних інтересів, що також стимулювало і прискорювало процес утворення нових партій.

Процес формування багатопартійності умовно можна поділити на 2 етапи. Першим етапом став 1988 р. – початок виникнення опозиційних до КПРС неформальних рухів. На другому етапі (1989–1990 рр.) утворилось багато політичних партій правого, лівого і центристського спрямування. До правих партій належать партії націонал–демократичного спрямування, які відстоюють ідею демократичного націоналізму. Центристськими вважаються партії соціал–демократичної орієнтації, в основі ідеології яких лежить лібералізм. До лівих партій належать комуністичні та соціалістичні партії, які сповідують марксистсько–ленінську ідеологію [278, с. 35].

У 1989 р. виникла Українська християнсько–демократична партія (УХДП), що була заснована 13 січня 1989 р. на Установчому з'їзді у Львові, як український Християнсько–демократичний фронт, а 21–22 квітня 1990 р. перейменована в УКХДП [280].

11–12 лютого 1989 р. на Установчій конференції в Києві, було започатковано Товариство української мови імені Т.Г. Шевченка. Товариство створювалося як всеукраїнська громадська спілка, що об'єднувала регіональні організації та гуртки з метою відродження і утвердження української мови у державному, громадському та культурному житті країни та популяризації її серед українців за кордоном та серед інших народів. На початку березня 1989 р. в «Літературній Україні» було опубліковано звернення і проект Статуту Української селянської демократичної партії, серед засновників якої був відомий діяч НРУ І. Юхновський [213, с. 89].

Влітку 1989 р., як правонаступниця Української демократичної спілки (УДС), в Ризі була створена Українська народно–демократична ліга (УНДЛ). [280].

8 березня 1990 р., у проміжку між першим та другим турами виборів до Верховної Ради УРСР, у «Літературній Україні» з'явилася заява «До членів Руху та до всіх громадян України». Автори звернення закликали негайно провести позачерговий з'їзд НРУ, на якому необхідно було виробити концепцію діяльності Руху як політичної партії. Однак, вже наприкінці березня IV сесія Великої Ради Руху, що відбулася у Хусті, відхилила ідею перетворення НРУ у партію. У відповідь І. Драч та Д. Павличко заявили про намір створити Демократичну партію України [82].

На Установчому з'їзді в Києві 29–30 квітня 1990 р. було створено Українську республіканську партію (УРП) на чолі з Л. Лук'яненком (була зареєстрована Міністерством юстиції УРСР 5 листопада 1990 р.), основу партії склали члени УГС. На той час УРП налічувала у своїх лавах 2,3 тис. членів. Одним із своїх головних завдань українські республіканці вважали здобуття Україною незалежності [201, с. 157].

Практично паралельно з оформленням УРП відбувалася організація партії, основу якої склали рухівці. 14 травня 1990 р. в Києві відбулося засідання ініціативної групи зі створення ДемПУ, де було схвалено, доповнено і допрацьовано текст «Маніфесту Демократичної партії України», який був написаний Ю. Бадзьо, і під яким підписалося 86 осіб (з них 31 народний депутат Верховних Рад УРСР і СРСР). 31 травня 1990 р. «Маніфест Демократичної партії України» з'явився в «Літературній Україні», майже одночасно він був надрукований в еміграційній пресі. У документі детально обґрунтовувалася необхідність незалежності України. [69].

22 вересня 1990 р. на спільному засіданні підготовчого комітету і уповноважених від областей у Тербовлі було ухвалено проект Статуту партії, а цю дату оголошено днем заснування ДемПУ. Один з тогочасних лідерів ДемПУ Д. Павличко визначав мету та завдання новоствореної партії

так: «Ми хочемо поставити за ідеологічну основу нової партії бажання Тараса Шевченка та його колег створити партію в формі Кирило–Мефодіївського братства, ми хочемо взяти на озброєння радикалізм Івана Франка і соціал–демократизм Лесі Українки. Ми хочемо взяти у свою програму і своє національне мислення, державні програми Михайла Драгоманова і Михайла Павлика, Володимира Винниченка і Михайла Грушевського... Ми будемо шукати в діяльності кожної партії, у тому числі і Комуністичної партії України, добрих намірів і добрих мотивів» [68].

Установчий з'їзд українських демократів відбувся у Києві 15–16 грудня 1990 р. На той час в партії налічувалося 2,7 тис. членів, у Верховній Раді УРСР вона мала 25 народних депутатів. З'їзд затвердив Програмні принципи і Статут партії, обрав керівні органи. В статуті зазначалося, що у своїй діяльності партія виходить з пріоритету прав людини, виступає за необхідність формування правової держави, поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Ідеологією було проголошено «соціальну демократію»: «Побудову економіки вільного підприємництва партія пов'язує з проблемами соціального становища та національно–державного самоутвердження українського народу, тому вона виступає за соціальну ринкову економіку й ґрунтує свою економічну політику на теоретичних засадах сучасної соціальної демократії, яка намагається узгодити інтереси праці та капіталу й у низці країн утворила систему, що успішно поєднує стимулюючу роль приватної власності й підприємництва з доцільним державним регулюванням розподілу результатів виробництва та з соціальною захищеністю населення від негативних проявів вільного ринку» [68]. ДепПУ також прагнула домогтися відродження і вільного розвитку культури українського народу, всіх національностей та етнічних груп, які мешкають на території України. Партія виступила за повну незалежність України й висловилася категорично проти підписання нового Союзного договору, він оцінювався як крок назад навіть порівняно з договором 1922 р. [201].

Паралельно з виникненням опозиційних до КПРС партій на Пленумі ЦК КПУ у травні 1989 р. було розглянуто питання про завдання партійних організацій щодо посилення партійно–політичної роботи й дано вказівку звернути увагу на необхідність давати відсіч екстремістам і демагогам, викривати справжню мету угруповань антирадянського та націоналістичного спрямування [293].

Навесні 1990 р. виникають Українська національна партія (УНП) на чолі з Г. Приходьком, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна Самостійність України» (ДСУ) на чолі з І. Кандибою, Українська християнсько–демократична партія (УХДП), голова – В. Січко, Українська народно–демократична партія (УНДП) на чолі з Є. Чернишовим та А. Киреєвим [280].

30 червня 1990 р. Ю. Шухевичем було створено добровільне об'єднання партій і громадських організацій націоналістичного спрямування під назвою Українська міжпартійна асамблея (УМА) [280].

30 вересня 1990 р. з ініціативи групи активістів Всеукраїнської екологічної асоціації «Зелений світ» на Установчому з'їзді у Києві було засновано Партію зелених України (ПЗУ) [267].

Членами об'єднання ліберально налаштованих комуністів «Демплатформа в КПРС» 1 грудня 1990 р. була створена Партія демократичного відродження України (ПДВУ), до лав якої відразу вступило кілька народних депутатів Верховної Ради УРСР (В. Гриньов, О. Ємець, В. Мещеряков, Т. Стецьків та В. Філенко, якого було обрано головою ПДВУ) [267].

Також, у 1990 р. утворилися Українська ліберально–демократична спілка (УЛДС) і Ліберально–демократична партія України (ЛДПУ). Згодом, УЛДС приєдналась до Партії демократичного відродження України. У вересні 1990 р. у Дніпропетровську відбувся перший з'їзд Народної партії України (НПУ), а у Донецьку з'явилася Ліберальна партія України (ЛПУ), голова – І. Маркулов [199, с. 154].

Протягом 1990–1991 рр. Міністерство юстиції України зареєструвало 8 нових політичних партій, зокрема, Українську республіканську, демократичну, ліберальну, селянсько–демократичну партію, Партію зелених.

Формування центристського табору, у багатопартійному спектрі України, розпочалось з появи соціал–демократичних партій. 25–27 травня 1990 р. у Києві відбувся з'їзд соціал–демократів України. Планувалось створення Об'єднаної соціал–демократичної партії України. На установчому з'їзді утворилося одразу дві партії – Соціал–демократична партія України (СДПУ), що консолідувала праве крило – фактично дві третини делегатів, та Об'єднана соціал–демократична партія (ОСДПУ) [107, с. 2].

Оцінюючи тенденції розвитку Руху на цьому етапі та створення на його базі інших політичних партій, дослідник Г.І. Гончарук зазначає, що – це був процес розбазарювання цієї організації, який перш за все супроводжувався виходом з рядів КПУ його лідерів. Ці дії отримали неминучі наслідки, на які, напевно, не розраховували ініціатори розвалу. Це передусім стимулювало КПУ до рішучої роботи на послаблення Руху, як головного противника партії, про що засвідчили підсумки останніх виборів у органи влади [247, с. 88].

Народний Рух України мав залишитись у своєму статусі, хоча було зрозуміло, що всередині організації відтепер будуть створюватися, щонайменше, дві партії (Українська республіканська партія, Демократична партія України). У таких важких політичних умовах керівництво НРУ зверталось до своїх членів із закликом демонтувати командно–адміністративну систему, для цього було необхідно не просто демократизувати єдину партію, а реалізувати багатопартійність. Виходячи з цього, керівники НРУ поставили завдання перед крайовими та районними відділами посприяти розвитку багатопартійності та допомогти заснуванню нових політичних партій.

Виникнення на території Сумщини політичних партій – процес не винятковий, адже являє собою складову частину загальнодержавної тенденції

зародження політичної багатопартійності. На території області не існувало жодної партії, яка б відбивала суто регіональні інтереси, яка б не була регіональним відділенням відповідної всеукраїнської організації.

Умови для створення партій були не найкращі. Це було пов'язано з традиційно сильним впливом у цьому регіоні КПУ. База для самостійного виникнення політичних партій на Сумщині була досить слабкою, тому народження національних партій проходило під впливом західних українців та колишніх учасників дисидентського руху.

Сумський обласний осередок УРП утворився 21 грудня 1990 р. і налічував у своїх рядах 75 чоловік, ще 150 числилися як співчуваючі. Головою Сумської обласної УРП обрано члена НРУ А. Бутенка. Головою сумської міської УРП став М. Бельківський [150, с. 5].

15 червня 1991 року відбулася установча конференція Сумської регіональної організації Соціал–демократичної партії України. На цьому етапі організація налічувала приблизно 50 осіб. На конференції прийняли статут, декларацію програмних принципів, звернення до трудящих Сумської області [137, с. 6].

Головним завданням партійного осередку проголошено формування демократичних традицій на Сумщині, підвищення політичної культури населення, боротьба за представництво у Радах. Співголовами партії стали депутат Сумської міської Ради Г. Александрова та депутат обласної ради В. Веселов [166, с. 2].

Характерною рисою лівих сил вітчизняної багатопартійності було домінування КПУ. За цих обставин за словами О. Бойка: «феноменом у таборі «лівих» стала «Демократична платформа»» [246]. 20–21 січня 1990 р. відбулась Всесоюзна конференція партійних клубів та парторганізацій, що базували свою діяльність на принципових засадах проекту Демократичної платформи. Після проведення 24–25 березня 1990 р. у Харкові конференції партійних клубів діяльність демплатформівців активізувалась [201, с. 156]. Демократична платформа була поширена у північно–східному регіоні країни,

не оминув цей процес і Сумщину, де, також, сформувався центр Демократичної платформи.

У 1990 році в Сумах діяла Координаційна Рада демократичних сил, куди увійшли Соціал-демократична партія України, НРУ, Республіканська партія України [176, с. 5]. 1–2 грудня 1990 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Партії демократичного відродження України. Згодом, осередок ПДВУ виник на Сумщині [201, с. 155].

У Сумській області, на початку 1991 р., створюється Асоціація демократичних сил – «Демократична Сумщина» [153, с. 5]. 15–20 січня 1991 р. відбулися збори Асоціації демократичних сил Сумщини. Опозиційні сили вирішили об'єднатися, бо навіть у кризовому стані КПУ не мала конкурентів з боку поодиноких демократичних партій. До асоціації увійшли: НРУ, УРП, Демократична партія, Спілка незалежної української молоді, Соціал-демократична партія, партія демократичного відродження України, Спадщина, Меморіал, Товариство української мови, комітет солдатських матерів, Союз сприяння перебудові, деякі члени КПРС. [92, с. 1].

Характерними рисами та особливостями процесу формування багатопартійності на Сумщині були:

- відсутність власних оригінальних політичних концепцій;
- помітний національний акцент у програмах та діяльності більшості новостворених партійних осередків;
- відсутність або ж нечисленність конструктивних пропозицій;
- фактична неопрацьованість реальних механізмів реалізації позитивних положень партійних програм;
- значна роль у партійній пропаганді та політичній практиці неприкритого популізму, який видавався за врахування і захист інтересів народу;
- гострий дефіцит кваліфікованих кадрів для розгортання розбудови партійних структур;

- нечисленність партійних рядів;
- невизначеність соціальної бази новостворених партій;
- переважання центристів та партій лівої орієнтації на території Сумщини.

Процес створення партій добре охарактеризував В. Литвин: «...Фактично в Україні склалася мультипартійна система з наголосом на вкрай поляризовану, іншими словами – справжня багато-партійність доведена до абсурду: в наявності чимало партій різної політичної орієнтації, в тому числі й антисистемних. Попри всю показову активність, спроби виступати від імені народу й видавати свої інтереси за загальнонаціональні, абсолютна більшість з них приблизно однакова за впливом у його незначному вимірі... Майже всі вони й досі не в змозі визначити свою соціальну базу, свій електорат. Орієнтація значної частини партій на середні верстви не враховує теперішньої структури суспільства й придатна хіба що на перспективу... Наше соціально не диференційоване суспільство для партійної розбудови ще не готове...» [287].

Паралельно з зародженням багатопартійності на Сумщині загострюється конфронтація між демократичними силами та КПУ.

Як вказував О.Д. Бойко: «після липневого шахтарського страйку 1989 р. протистояння опозиції та влади вступило у нову фазу свого розвитку, характерними рисами якої були гостра та інтенсивна конфронтація у боротьбі за реальну владу на місцях; швидке переростання опозиційних настроїв суспільства у масштабну демонстрацію відкритого активного протесту (мітинги, страйки, демонстрації, пікетування, голодування тощо); прогресуюча політизація та масовість цих акцій. Найбільш поширеними та дієвими формами впливу опозиції на офіційну владу у цей час були демонстрації та мітинги» [197, с. 3].

Великого політичного резонансу в Україні набули події, організовані демократичними силами і пов'язані з вимогою пікетувальників відставки

голови Сумської обласної Ради народних депутатів (він же перший секретар обкому КПУ) В. Шевченка [263].

Мітинг під гаслом: «Демократичним перетворенням – радикальні рішення» відбувся 18 лютого 1990 р. на центральній площі міста Суми. У пікетуванні за різними підрахунками взяло участь 5–6 тисяч осіб. Проведення заходу було погоджено з Сумським міськвиконкомом. На мітингу виступили голова виконкому обласної Ради А.Д. Бондаренко та перший секретар обкому КПУ В.А. Шевченко. Керували зібранням народний депутат СРСР Е.Г. Козін, голова сумського осередку НРУ В.Б. Осадчий та В.Ю. Соболевський. Разом з ними мітинг вести запросили голову Сумського міськвиконкому А. Єпіфанова, це було зроблено для того щоб показати, що зібрання проводиться не проти місцевої влади, а проти КПРС загалом. На мітингу також був присутній представник Білоруського Народного Фронту О. Лукашов, який закликав «швидше показати на двері усім партійним працівникам» [161, с. 3].

Чітко позицію мітингуючих висловив В. Осадчий: «Які ж радикальні рішення? Що гальмує демократичні процеси? На мій погляд, сьогодні у нас в області, на жаль – це наш обком і міськком партії. Тому я підтримую ту вимогу, яка вже тут прозвучала: обком і міськком партії – у відставку. І хочу трошки проаргументувати... країна, республіка, область – в кризі. Прилавки пусті, тіньова економіка, корупція... Це і на «Хімпромі», і «Военторг», це і ряд інших прикладів: дачі, блат. А обком і міськком нічого не бачать». Мітингуючи виступали за розпуск депутатів міського та обласного рівнів [161, с. 3].

На мітингу Е.Г. Козін висловив думку, що другий З'їзд народних депутатів СРСР показав неспроможність вирішувати проблеми суспільства. Керівник НРУ в Шостці Л.О. Коваленко наголосив, що не бажає бути в одній партії з керівником області та міста. П.Т. Карпенко закликав: «рішуче боротися проти партбюрократів, проти наглядців і катів України...».

О.Ф. Тарасенко запропонував провести Установчі збори «всієї Російської землі» [161, с. 3].

Наприкінці мітингу голова товариства «Меморіал» В.В. Майборода висловив недовіру керівникам міської і обласної партійних організацій. За консолідацію з КПУ виступили А.П. Трубчак, Ю.В. Добровольський, В.Д. Якименко, Б.Т. Фролов, О.С. Прядна, В.О. Шкурат, В.О. Дунаєв, В.І. Мовчан, В.М. Северин, В.Я. Плавич [161, с. 3].

За підсумками мітингу було прийнято резолюцію, яку озвучив керівник Сумського крайового осередку НРУ В. Осадчий: «Вимоги резолюції вважати наказом для депутатів з «блоку демократичних сил» [152, с. 1]. Доручити новоствореним Радам спільно з оргкомітетом мітингу створити незалежну комісію з представників громадсько–політичних та громадських організацій, робітників, юристів, інших компетентних осіб для контролю за виконанням вимог даної резолюції. У разі невиконання – комісії надати право страйкового комітету». Основними пунктами резолюції були:

- розмежування виконавчої, законодавчої та судової влади;
- деполітизація збройних сил СРСР, органів МВС та КДБ, судових органів;
- передача усієї влади Радам в особі новообраних на альтернативній основі народних депутатів;
- відставка секретаря ЦК КПУ Грінцова, першого секретаря обкому КПУ В.А. Шевченка, бюро Сумського міському партії;
- виступ проти термінового введення президентського правління на З'їзді Рад;
- відставка керівників газети сумського обласного комітету «Ленінська правда» – Сіряченка та Гриценка;
- прийняття нової конституції СРСР та союзних республік;
- створення фонду депутатських ініціатив [152, с. 1].

На 25 лютого 1990 р. планувалося проведення чергового мітингу під стінами Сумської обласної Ради.

У відповідь на мітинг 20 лютого 1990 р. відбувся розширений пленум обкому КПУ [143, с. 2]. На пленумі прийнято Постанову «Про політичну ситуацію у зв'язку з мітингом в м. Сумах, та заходи по її стабілізації і про ставлення до бюро обкому партії». Головними пунктами Постанови були:

- висловлення довіри членам бюро компартії;
- засудження мітингової форми протесту;
- клопотання про передачу Будинку профспілок для медичного діагностичного центру;
- забезпечення стабільної роботи кожного колективу;
- скорочення партійного апарату;
- організація зустрічей з трудовими колективами [71, с. 3].

Як бачимо, пленум обкому КПУ не відреагував на резолюцію пікетувальників.

1 травня 1990 р. демократичні сили Сумщини на параді приуроченому до Міжнародного дня солідарності трудящих вирішили показати свої опозиційні настрої стосовно комуністичної партії і на противагу колоні від підприємств та організацій з червоними прапорами, на параді мала з'явитися колона, що складалася з членів НРУ, СУМ, «Меморіалу» та «Спадщини» з жовто–блакитними. Колона пройшла повз трибуну з партійним керівництвом Сумської області та гучно скандувала гасла: «Ганьба» та «Геть КПРС». Колоні дорогу перекривала міліція, але кордон вдалося прорвати [279, с. 18].

5 липня 1990 р. у Сумах відбувся ще один мітинг демократичних сил. Організаторами мітингу виступили В.І. Веселов, В.К. Леонідов, С.М. Дубровська. У мітингу взяло участь приблизно 4 тисячі жителів. За підсумками мітингу прийнято резолюцію, за якою демократичні сили вимагали:

- націоналізувати майно КПРС;

- позбавити КДБ функцій політичного нагляду;
- ліквідувати партійні організації у збройних силах, МВС, КДБ, органах суду та прокуратури [151, с. 1].

Паралельно з липневим мітингом, на противагу КПУ, в Сумській обласній Раді створюють опозиційну депутатську групу «Вибір», яку очолив О.П. Самардак [163, с. 1].

16 жовтня 1990 р. на сесії Сумської міської ради депутати ухвалили рішення про використання української національної символіки: «На території міста Суми поряд з прапором Української РСР та гербом Української РСР, вважати офіційно прийнятою національною символікою синьо–жовтий прапор як національний, тризуб – як український національний герб», – говорилося в рішенні [81, с. 1].

Виникли протиріччя між депутатськими групами «Більшовик» та «Вибір» за Закони «Про використання української національної символіки в місті Сумах» і «Про демократизацію, департизацію підприємств, організацій і установ міста Суми і діяльність політичних партій в місті Суми». Погоджувальна комісія Сумської міськради дійшла компромісу, але депутатська група «Більшовик» проголосувала за відміну законів [86, с. 5].

Депутати усіх рівнів обрані від національно–демократичних організацій, послідовно проводили політику департизації та деідеологізації державних органів влади – відстоювання незалежності України на основі Декларації про державний суверенітет України.

У жовтні 1990 р. на будівлі Сумського міськвиконкому було вивішено синьо–жовтий прапор. Спроба зняти стяг завершилася невдачею – прапор знову з'явився на тому ж місці, через деякий час, на виконання рішення Сумської міської ради, встановили національний прапор біля пам'ятника Т.Г. Шевченку [284, с. 25].

Під час першого підняття в Сумах та на Лівобережній Україні Українського Національного Прапора у жовтні 1990 р., учасниками творчого колективу «Козацький ансамбль», вперше на Сумщині привселюдно

виконано Гімн України. Ансамбль організував О. Шевченко. Художнім керівником була – Л. Ромен. Головними солістами ансамблю тоді були: Л. Ромен, А. Скрипняк, Ю. Скрипник, Г. Кавунник, О. Мислівченко, О. Шевченко, О. Реута [66].

На початку 1991 р. до Сумського СІЗО, розташованого неподалік Сумського педагогічного інституту, перевели заарештованого народного депутата С. Хмару. Ця подія спричинила рух опозиційних сил по боротьбі за звільнення С. Хмари. Члени НРУ, СНУМ та інших неформальних організацій влаштували масштабну акцію протесту, що завершилася ходою до Сумського СІЗО. До маршу були залучені робітники СМНВО ім. Фрунзе, які в центрі міста проводили свій мітинг. Міліція зупинила колону в районі спуску до р. Стрілки біля міської лікарні [284, с. 26].

Асоціацією демократичних сил Сумщини було проголошено курс на усунення КПРС від влади. У відповідь сумські комуністи скаржилися центральним партійним органам на «Демократичний конгрес» стверджуючи, що останніх фінансують американці, які виділили на політичну діяльність конгресу близько 400 тисяч доларів [162, с. 2].

Асоціація демократичних сил намагалася знайти компроміс з сумськими комуністами. Для поліпшення політичної співпраці Демократичний конгрес вніс ряд пропозицій на розгляд КПУ:

- політичні питання вирішуються не насильницькими методами;
- створити узгоджувальну комісію;
- розробка і підготовка спільних пропозицій, програм для депутатських груп місцевих Рад;
- висунення кандидатур на виборні керівні посади після спільного обговорення;
- проведення спільних «круглих столів»;
- всі ЗМІ мають висвітлювати декілька точок зору на одну й ту ж ситуацію;

- створити будинок громадських організацій;
- ввести проведення пленумів і конференцій партій;
- проводити спільні зустрічі в трудових колективах;
- всі політичні партії, організації, рухи діють відповідно до своїх програмних документів та статутів, не змушуючи один одного до їх змін [75, с. 7].

Незважаючи на запропоновані пропозиції, КПУ в особі депутатської групи «Більшовик» продовжила паралізувати діяльність Сумської обласної Ради, зокрема:

- заблоковано пропозицію депутатської групи «Вибір» транслювати засідання і надати громадянам вільний доступ до засідань;
- відхилено пропозицію про створення узгоджувальної комісії;
- відкинуто програму насичення споживацького ринку товарами;
- план соціально–економічного розвитку Сумської області на 1991 р., який запропонувала депутатська група «Вибір» взагалі не розглядався представниками сумського осередку КПУ;
- не створено депутатської комісії на принципах персональної відповідальності за показники життєвого рівня [111, с. 3].

16 квітня 1991 р. в місті Суми пройшов черговий мітинг опозиційних сил. Лідерами мітингу були народний депутат СРСР Е. Козін та народні депутати УРСР О. Воробйов та О. Піскун. Учасники мітингу вимагали відставки першого секретаря Сумського обкому КПУ В. Шевченка, виділення будівлі під Український Дім, в якому б розмістилися національно–патріотичні громадські організації. Діалогу з владою під час мітингу не вийшло, протестувальники не захотіли слухати першого секретаря міському КПУ Акименка [115, с. 1].

За своїми вимогами мітинг був схожий на так звані «ковбасні революції», що прокотилися Україною в 1990–1991 рр. [214]. Цю думку підтверджує депутат Сумської міськради В. Пилипенко: «... організатори

мітингу акцент у своїх виступах зробили на суто «ковбасних» вимогах, зокрема підвищити зарплату у 3 рази, знизити вдвічі вартість проїзду в міському транспорті, втричі – дитячих товарів і т.д. Хоча прозвучали і політичні вимоги – відставка Горбачова, Павлова, розпуск Верховної Ради СРСР, з'їзду народних депутатів СРСР...» [174, с. 6].

2–3 липня 1991 р. на VI сесії Сумської обласної Ради депутатська група «Більшовик» звинуватила депутатську групу «Вибір» у розмежуванні і непокорі виконавчій владі. Остання зазнала утисків під час роботи сесії, так наприклад:

- були відкинуті пропозиції депутатської групи «Вибір» про розгляд звіту В.А. Шевченка та антикризових законів;
- питання депутата В. Тищенка про довибори у виконком не включено до порядку денного;
- під час звіту виконкому від депутатської групи «Вибір» дозволили виступити лише В. Борзунову;
- відхилена пропозиція круглого столу;
- відхилено пропозиції В. Тищенко, О. Левицького, В. Казбана, В. Борзунова, В. Веселова та Г. Єлишевича по екологічним питанням та по регламенту діяльності Ради [74, с. 7].

Протистояння між депутатськими групами не сприяли продуктивній роботі Сумської обласної Ради, КПУ продемонструвала свою нездатність йти на компроміс і співпрацю з опозиційними демократичними силами у облраді, чим ще більше підривала свій авторитет на Сумщині [136, с. 6].

На річницю Декларації про державний суверенітет, 16 липня 1991 р. група депутатів з демократичного блоку на чолі з О. Воробйовим домоглася дозволу на підняття поблизу пам'ятника Т.Г. Шевченку жовто–блакитного прапора, який О. Воробйов привіз від українських емігрантів з Канади [284, с. 29]. В ніч з 19 на 20 липня 1991 р. зламано щоглу і знято український прапор, також пошкоджено пам'ятник Т.Г. Шевченку [173, с. 2].

Стосовно вищезгаданих подій не було порушено жодної кримінальної справи, тому що у кримінальному кодексі СРСР не існувало статті за наругу над національним прапором України. За словами заступника прокурора міста Суми А.С. Луцка: «У Кримінальному кодексі є стаття 187, яка передбачає покарання за глушення над прапором. Але у ній іде мова про державний прапор... Рішення міськради не може бути юридичною основою використання національної символіки, тим більше, що рішення це обласною Радою було відмінене, а Рада Міністрів стосовно цього своїх рішень не прийняла. То ж виходить, що прапор піднято незаконно» [89, с. 6].

19 серпня 1991 р. у Сумах виникла ситуація, коли партійне керівництво намагалося виконувати розпорядження ДКНС, отримавши натомість спротив міськвиконкому, депутатів міської ради та активістів. 19 серпня 1991 р. СНУМівці звернулися до мешканців Сум із закликом не підтримувати заколотників та готуватися до всеукраїнського політичного страйку. Останні домоглися скликання надзвичайної позачергової сесії 21 серпня 1991 р., щоб висловити свою позицію щодо ситуації у Москві. Сесія, що тривала п'ять годин, прийняла рішення із засудженням дій ДКНС, які прямо загрожували незалежності України. 22 серпня на площі Леніна перед адміністративною будівлею Сумського обкому КПУ зібрався невеликий мітинг. Головний заклик, який лунав на мітингу: «Притягнути до відповідальності московську хунту та місцеву компартійну номенклатуру» [284, с. 30].

Отже, поява на політичній арені Сумщини значної кількості партій мала надзвичайно важливі позитивні наслідки: вона ослабила монополію КПРС; активізувала громадсько-політичне життя; прискорила процес формування національної свідомості; зумовила появу цілої когорти політичних лідерів нової хвилі.

Основною причиною загострення конфронтації між Компартією України та опозиційними силами на Сумщині було небажання місцевої партійної номенклатури поступатися реальними важелями влади на місцях представникам нових законно обраних рад, яке постійно підігрівалося

підтримкою центральних партійних органів. Втім, депутати–демократи не залишалися у боргу, і в більшості випадків у стосунках з компартійними структурами обирали шлях не співпраці та компромісу, а боротьби та протистояння.

3.2. Вибори до Верховної ради УРСР та до Сумської обласної ради народних депутатів 1990 р. і їх наслідки для Сумщини

У 1989 р. в СРСР було проведено перші альтернативні конкурентні вибори до Верховної Ради СРСР. Вибори сприяли розгортанню демократичного руху та консолідації опозиції в єдину платформу. У березні 1990 р. за схожим сценарієм відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. Якщо раніше вибори проходили на безальтернативній основі, то цього разу у представників КПУ вперше з'явилися цілком реальні конкуренти з опозиції.

Підготовлений Президією Верховної Ради УРСР проект нового виборчого Закону «Про вибори народних депутатів Української РСР» було оприлюднено 6 серпня 1989 р. Положення законопроекту не влаштовували представників національно–демократичних сил.

На противагу Республіканський депутатський клуб виборців 1 вересня 1989 р. оприлюднив власний проект Закону «Про вибори органів народовладдя в Українській РСР», який підготували народні депутати СРСР В. Грищук, О. Назаренко, Ю. Сорочик, В. Черняк, В. Яворівський, А. Ярошинська, О. Коцюба. Ключові позиції Закону:

- організація виборів на альтернативній основі;
- не допуск впливу виборчих комісій на формування депутатського корпусу;
- проведення прямих, пропорційних виборів народних депутатів до Верховної Ради УРСР [216, с. 36].

Після врахування запропонованих зауважень, на думку депутатів, створювалися передумови проведення демократичної виборчої кампанії. В обговоренні проектів закону, згідно з офіційною статистикою, прийняло

участь понад 15 млн осіб. Від трудових колективів та громадських організацій надійшло 235 тис. відгуків, понад 150 тис. конкретних пропозицій. Така активність населення УРСР на фоні зростання впливу НРУ та інших демократичних неформальних формувань змусила партійну владу республіки врахувати громадську думку з цього питання. На пленумі ЦК КПУ 18 жовтня 1989 р. новий перший секретар ЦК Компартії України В. Івашко заявив про недоцільність виборів З'їзду народних депутатів України та виборів від громадських організацій [63].

Засідання сесії Верховної Ради УРСР у листопаді 1989 р., на якому обговорювався проект Закону про вибори, вперше транслювалось в прямому ефірі українським радіо, а потім демонструвалось по телебаченню. Все це призвело до того, що в офіційний законопроект було внесено багато суттєвих поправок та доповнень, які сприяли більшій демократичності виборів. Зокрема, сесія проголосувала, щоб вищим органом влади був не З'їзд, як пропонувалося з Москви, а Верховна Рада, обрана прямим, таємним голосуванням всім народом. Це наближало політичну систему України до парламентської форми. Також, відмовилися від практики окружних зборів, від виборів через громадські організації, від безальтернативності вибору тощо. Розширювалась гласність при підготовці та проведенні виборів, надавалося право громадським організаціям надсилати спостерігачів на вибори та дозволялася їх присутність під час підрахунків результатів голосування, що могло попередити можливі фальсифікації та маніпуляції з бюлетенями. Таким чином, демократичними силами УРСР було здобуто перемогу, яка дозволила представникам опозиційних сил боротися за політичну владу в Україні законними цивілізованими методами [228].

Після ухвалення виборчого закону почалася консолідація в середовищі національно-демократичних сил, яка закінчилася 18 листопада 1989 р. утворенням «Демократичного блоку України». До блоку увійшли 43 формування. На місцях під егідою крайових організацій НРУ формувалися обласні демократичні блоки, до яких входила більшість опозиційних до

компартії організацій. Вони узгоджували виборчі списки кандидатів на депутатські місця, а хід виборчої боротьби широко висвітлювали на сторінках неформальних газет. В умовах партійно–апаратного контролю офіційних ЗМІ різко зросла роль самвидавної преси [157, с. 2].

На початку грудня 1989 р. відбувся пленум ЦК КПУ, на якому обговорено передвиборчу платформу компартії. Перший секретар ЦК КПУ В. Івашко відзначив, що комуністична партія вступала в передвиборчу кампанію в надзвичайно складних суспільно–політичних умовах.

18 лютого 1990 р. голова ЦВК УРСР В. Бойко підбив підсумки висунення кандидатів у народні депутати в республіці. На 450 депутатських мандатів претендувало 3091 особа (близько 7 претендентів на місце у Верховній Раді). Вибори до рад всіх рівнів повинні були відбутися у два етапи – 4 та 18 березня [113, с. 1].

Березневі вибори 1990 р. стали першими виборами, які пройшли на альтернативній основі. Фактично, ці вибори стали новим етапом у виборчій практиці для СРСР. Вибори в УРСР проходили в умовах, коли з Конституції ще не було вилучено положення про керівну роль компартії, коли багатопартійність ще не була юридично узаконена, а цензура скасована. Крім того, продовжувалась практика соціальної альтернативної рознарядки партійних органів.

Вибори 1990 р. вперше наочно продемонстрували ціннісні відмінності між виборцями Сходу й Заходу України. Як говорить соціолог зі Львова В. Подгорнов: «Для мешканців Сходу це були чергові радянські вибори. Натомість на Заході відчувалося справжнє піднесення. Вручну робили агітаційну продукцію. Мали величезні очікування, але також і відчуття ризику, бо не знали, як на результати відреагує Москва. Соціологи передбачали перемогу демократичних сил. Колишній перший секретар обкому намагався перешкоджати опитуванням, дослідженню громадської думки. Але серйозних переслідувань ми не зазнали» [258].

Важливою особливістю виборів 1990 р., порівняно з кампанією по виборах народних депутатів СРСР 1989 р., стала поява організованих блоків кандидатів, які, з одного боку, представляли КПРС, а з іншого, опозиційні суспільно–політичні організації та рухи (НРУ, УГС, «Просвіта», «Меморіал» тощо) [276, с. 83–84].

Також, певною особливістю виборів був помітний розрив між ступенем політичної свідомості та демократичних настроїв міських і сільських жителів. Політичні події літа–осені 1989 р. значною мірою сприяли піднесенню громадської активності міського населення, його згуртованості навколо все більш популярних у народі національно–демократичних лозунгів. Суспільні настрої села здебільшого ще визначалися поведінкою та характером конкретних персоналій місцевого й районного керівництва, тому тут загальнодемократичні ідеї мали менший вплив і переважали конкретніші, соціальні критерії мотивації. Тож не дивно, що саме цей аспект у рамках передвиборних обіцянок експлуатувався компартійними агітаторами в спілкуванні з виборцями.

Відповідно до статті 20 Закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів УРСР» [44], Виконавчий комітет Сумської обласної Ради 3 листопада 1989 р. утворив обласну виборчу комісію по виборах депутатів до Верховної Ради УРСР та до Сумської обласної Ради у кількості 19 чоловік. До складу комісії увійшли: О.Ф. Бойко, Л.І. Бурлака, С.Д. Говорун, І.П. Доленко, В.І. Крамаренко, М.І. Лисенко, В.Є. Мельник, Т.В. Окунь, О.М. Разбейко, В.М. Рубанець, Л.С. Самофалова, Л.О. Сорокопуд, В.П. Спаський, З.А. Стеценко, О.О. Федотова, Л.В. Філіпова, В.Ф. Хоменко, К.С. Чумаченко, О.І. Шимко. Перше засідання обласної виборчої комісії відбулося 10 листопада 1989 р. Головою комісії було призначено К.С. Чумаченка, заступником – З.А. Стеценко, секретарем О.І. Шимко, також було розділено обов’язки між членами комісії [131, с. 1].

Обласна виборча комісія, за словами секретаря виконкому Сумської обласної Ради народних депутатів І.В. Бакуми, мала:

- здійснювати контроль за дотриманням Закону про вибори;
- забезпечувати виготовлення бюлетенів для голосування;
- публікувати повідомлення про склад зареєстрованих кандидатів у депутати;
- публікувати повідомлення про підсумки виборів та список обраних депутатів;
- організувати за необхідністю повторні вибори [114, с. 1].

Реєстрація кандидатів у народні депутати розпочалася 4 січня 1990 р. Ввечері 6 січня виборчі комісії завершили прийняття протоколів від висуванців у народні депутати. За даними обласної виборчої комісії на 11 мандатів до Верховної Ради УРСР претендували 82 особи [116, с. 1]. За даними секретаря виконкому Сумської обласної Ради народних депутатів І.В. Бакуми: у середньому по виборчому округу на один депутатський мандат до Верховної Ради УРСР – 8 претендентів, що було співставно даним по УРСР [114, с. 1].

КПУ створювала передумови для того, щоб хоча б частина комуністичного апарату зі стовідсотковою гарантією отримала депутатські мандати. Для цього, в багатьох округах, кандидати реєструвалися тільки від представників КПУ. А процесу реєстрації незалежних кандидатів, в цих же округах, чинилися перешкоди [12, арк. 2].

Агітаційна робота з народом була на досить низькому рівні. Виборцям не вистачало інформації про кандидатів. На інформаційних вітринах вивішували лише списки кандидатів у депутати. Бракувало агітаційної різноманітності. Кандидати в депутати не охоче займалися агітаційними справами. Як зазначав О. Бойко, опозиційні кандидати та їх команди, маючи обмежений ресурс, використовували диференційований підхід до виборців, роблячи ставку на окремі вікові, професійні чи національні групи. Частина партпрацівників виявилася просто неготовою до участі у відкритих

дискусіях, тож компенсувалися ці навики відповідним адміністративним ресурсом [246].

Під час березневих виборів активно працював неформальний клуб виборців, який кожні вихідні вивішував свої стенди у сквері Т.Г. Шевченка, що знаходиться на центральній вулиці міста Суми. Використання в рамках агітації багатотиражних газет, гучномовців, розмножувальної техніки, агітаційних машин, іншої техніки – можливе лише за умови, що інші кандидати даного виборчого округу мають подібні можливості. Також, використання агітаційного комплексу засобів треба було погодити з окружною виборчою комісією. Кандидати могли передати техніку виборчій комісії для використання всіма претендентами на депутатський мандат на виборчому окрузі [114, с. 1]. Виборча комісія випускала листівки з біографіями кандидатів [118, с. 1].

Аналіз передвиборчих програм кандидатів у народні депутати Верховної Ради УРСР продемонстрував їхню однотипність. Акцент робився на поглиблення перебудовчих процесів, покращення екологічної ситуації, прискорення темпів будівництва житла, вирішення соціально–економічних проблем регіону. Протистояння опозиції і представників КПУ на виборчих округах майже не спостерігалось.

Кандидати в депутати вдавалися до різного роду обіцянок виборцям та різних методів політичної боротьби. Зустрічалися випадки, коли виборцям обіцяли негайну телефонізацію та газифікацію будинків, будівництво соціально–культурних споруд в населених пунктах, ремонт тротуарів. На одному з округів виборців обіцяли завалити м'ясом, на іншому пропонували комбікорм. Зустрічалися випадки, коли вчителі якоїсь школи сиділи у виборчій комісії, депутати починали планувати ремонт в тій школі у якій працюють дані вчителі. Тобто, кандидати у депутати не цуралися у передвиборчій боротьбі спекуляцій та ігор з виборцями. Така боротьба на дільницях перш за все пов'язана з тим, що вибори вперше проходили на альтернативній основі, і кандидати будь–що хотіли здобути прихильність

виборців. Утворилася сприятлива ситуація для честолюбців, демагогів, кар'єристів [180, с. 2].

У Сумах склалися два центри агітації за кандидатів у депутати до Верховної Ради УРСР. Інженер «СМНВО ім. Фрунзе» О. Воробйов, який балотувався по Ковпаківському виборчому округу, спирався на підтримку клубу «Виборець–89», а викладача Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту, кандидата історичних наук О. Піскуна, який балотувався по Зарічному виборчому округу, підтримували НРУ та Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка [88, с. 2].

Вибори до Верховної Ради УРСР відбулися 4 березня 1990 р. Для голосування на території Сумщини було утворено 13 територіальних виборчих округів. Результати першого туру дозволили дізнатися імена лише двох народних депутатів від Сумщини. Зокрема, по Тростянецькому ВО № 353 депутатом обрано військовослужбовця І.М. Плосконоса, а по Білопільському ВО № 349 – голову «Укragробуду» В.І. Черепа. Ще на 11 округах на 18 березня назначено повторні вибори [147, с. 2]. Явка виборців склала 90% (953004 з числа зареєстрованих виборців) [133, с. 2]. Результати явки на виборах свідчили про втрату КПУ впливу у суспільстві.

На 11 виборчих округах 18 березня 1990 р. відбувся 2 тур виборів народних депутатів до Верховної Ради УРСР. Явка виборців помітно знизилася, лише 77,6% (441426 з числа зареєстрованих виборців) [157, с. 1]. Низька явка пояснювалася незадовільною соціально–економічною ситуацією в Сумській області. Опозиційні до КПУ сили закликали бойкотувати виборчий процес.

За результатами повторних виборів народними депутатами УРСР стали:

- Зарічний ВО №342 – О.І. Піскун, старший викладач кафедри політичної історії Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту імені В.І. Леніна.

- Ковпаківський ВО №343 – О.М. Воробйов, інженер Сумського машинобудівного НВО імені Фрунзе.
- Глухівський ВО №344 – В.В. Грабін, другий секретар Сумського обкому КПУ.
- Конотопський ВО №345 – М.Г. Хоменко, секретар Президії Верховної Ради УРСР.
- Охтирський ВО №346 – Р.К. Рапій, начальник Охтирського нафтогазодобувного управління.
- Роменський ВО №347 – В.Р. Марченко, начальник відділу механізації та автоматизації Роменського заводу автоматичних телефонних станцій.
- Шостинський ВО №348 – Ю.С. Сербін, керуючий трестом «Шостхімбуд».
- Кролевецький ВО №350 – І.М. Грищенко, секретар Кролевецького райкому КПУ.
- Лебединський ВО №351 – А.Д. Бондаренко, голова виконкому Сумської обласної Ради народних депутатів.
- Сумський ВО №352 – О.П. Чернявський, голова ради агропромислових формувань Сумської області.
- Ямпільський ВО №354 – В.І. Ананьєв, заступник голови Держплану УРСР [123, с. 2].

Особливістю виборів до Верховної Ради СРСР на Сумщині стало те, що з 13 територіальних виборчих округів комуністи отримали перемогу на 8, представники від демократичного блоку здобули перемогу на 5 округах [101, с. 1]. Якщо в цілому вибори засвідчили переконливу перемогу комуністів, в загальному по УРСР у Верховній Раді комуністи становили 85% особистого складу, то результати виборів по Сумській області засвідчили локальний успіх блоку демократичних сил, від Сумщини лише 62% депутатів – комуністи [148, с. 1].

Другий тур виборів проходив в умовах самопливу. Не було ні зустрічей з виборцями, ні дискусій, все відбувалося при повній індиферентності ЗМІ [147, с. 2].

Проаналізувавши весняну виборчу кампанію 1990 р. до Верховної Ради УРСР по Сумській області, можна виділити такі характерні риси та особливості:

- всі претенденти в народні депутати мали приблизно рівні умови в своїй агітаційній діяльності;
- завдяки неформальному клубу виборців, населення Сумщини мало змогу ознайомитися з політичними програмами кандидатів;
- висунення кандидатів на більшості виборчих округів відбувалося на альтернативній основі;
- порівняно з попередніми виборами збільшилася кількість кандидатів у депутати.

Паралельно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися вибори до Сумської обласної ради народних депутатів та до міських та районних рад Сумщини. Відповідно Закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» на виборах народних депутатів 4 березня 1990 р. до Сумської обласної ради діяло 175 виборчих округів [133, с. 2]. Останній строк реєстрації кандидатів у народні депутати до Сумської обласної ради – 3 лютого 1990 р. [116, с. 1]. Всього на 175 мандатів у народні депутати до Сумської обласної ради претендував 781 кандидат, 8 з них висунуто органами самоорганізації за місцем їхнього проживання. 642 особи зареєстровано кандидатами у народні депутати обласного рівня [114, с. 1].

За даними секретаря виконкому обласної ради народних депутатів І.В. Бакуми у середньому про виборчому округу на один депутатський мандат до Сумської обласної ради претендували 4 кандидати [70, с. 1]. Зі 175 виборчих округів лише на 18 було зареєстровано по 1 кандидату. По Шостинському виборчому округу № 64 зареєстровано 14 кандидатів у

депутати, ще по 27 округах від 6 до 10 кандидатів, на 83 округах від 3 до 5 кандидатів у депутати, на 46 округах – по 2 кандидати [113, с. 1].

Показово, що на цих виборах суттєво змінився якісний склад претендентів, зокрема, серед кандидатів 84,6% (543 чол.) раніше не були депутатами. Члени КПРС – 75,2% (483 чол.), комсомольці – 28, жінки – 77 [114, с. 1].

Також, відбулися зміни у соціальному зрізі потенційних кандидатів у депутати. За оцінкою О.Д. Бойка: «Перебудова значно підвищила роль, статус та активність інтелігенції у громадському житті, а нові юридичні норми функціонування національного парламенту різко підвищили вимоги до професіоналізму народних обранців. За цих обставин відсоток інженерно-технічної інтелігенції, працівників науки, освіти, охорони здоров'я у депутатському корпусі помітно зріс, а от робітників та колгоспників – зменшився» [273, с. 234].

В цілому по Україні, в обласних радах робітників було – 14,5%, рядових колгоспників – 5%. Ця тенденція не так чітко, але прослідковується на Сумщині. Показник робітників у Сумській облраді був трохи вищий за загальноукраїнські показники – 20,9% [114, с. 1].

Протистояння опозиції та представників КПУ на виборчих округах майже не спостерігалось. Лише в Шостці перший секретар Шостинського міському партії С.Д. Кушнірова відкрито виступила проти одного з лідерів Сумської крайової організації НРУ Л.О. Коваленка [163, с. 1].

Для забезпечення рівних можливостей усіх кандидатів обласна виборча комісія відкрила рахунок № 142647 в обласній конторі Житлосоцбанку СРСР. Згідно Закону УРСР « Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР», трудові колективи області надсилали гроші на цей рахунок для проведення передвиборчої агітаційної роботи [130, с. 1]. Також, як і у виборах до Верховної Ради УРСР, використання в рамках агітації багатотиражних газет, гучномовців, розмножувальної техніки,

агітаційних машин, іншої техніки – можливе лише за умови, що інші кандидати даного виборчого округу мають схожі можливості [114, с. 1].

Існували випадки порушення кандидатами до Сумської обласної ради умов передвиборчої боротьби. Обласна виборча комісія отримала 17 листів та звернень з питань порушень організації та проведення виборів до органів місцевої влади Сумської області.

КПУ використовувала адміністративний ресурс для підтримки своїх кандидатів. Наприклад, у Тростянці для піару директора шоколадної фабрики Г.В. Приваленка, який займав прокомуністичні позиції, у газеті «Ленінський шлях» друкують статтю «Його сувора дорога» на 2/3 сторінки, а про його суперника І.М. Плосконоса публікують лише замітку у кутку сторінки, в якій навіть не згадують, що він є кандидатом в депутати. У селі Лукашенково Середино–Будського району по округу, де балотувався у депутати перший секретар Сумського обкому КПУ В.А. Шевченко, члени виборчої комісії ходили разом з виборцями до кабінок і показували за кого голосувати. По Сумському виборчому округу, щоб здобути перемогу над кандидатами від демократичного блоку В.В. Майбородою та В.К. Леонідовим, КПРС висунула кандидатуру владика Никонора, цим самим зігравши на релігійності виборців [201, с. 1].

На виборчій дільниці №127 у місті Суми відбувся ряд правопорушень Закону про вибори. Причиною стало те, що кандидат від компартії Батюк набрав на виборах 175 голосів, в той час як кандидат від демократичного блоку – 287 голосів. Щоб врятувати ситуацію, наглядач від Ковпаківського райкому О.Г. Мязіна підміняла голоси, заміняла членів виборчої комісії, відкривала скрині для голосування, хоча за законом не мала такого права. Сім'ї Лопатенко, Демченко, Гриценко прийшовши на дільницю, навпроти своїх прізвищ побачили позначки, що вони вже проголосували. При відкритті скринь для голосування, довірені особи кандидата в депутати Батюка – Леонідов і Горбань, помітили великі пачки бюлетенів. Сам же Батюк, будучи керівником Головного відділення пошти, використав своє службове

становище та розпорядився видати пенсії жителям свого виборчого округу на 5 днів раніше [201, с. 1].

У першому турі було обрано депутатів на 75 виборчих округах [117, с. 1]. Явка виборців склала 90% (953004 з числа зареєстрованих виборців). Недійсними виявилися 4,4% бюлетенів [133, с. 1]. На 88 виборчих округах, де було зареєстровано від 3-х і більше кандидатів на 18 березня було заплановано другий тур. Ще на 12 виборчих округах, де балотувалося 1–2 кандидати, через відсутність необхідної кількості голосів, призначено повторні вибори на 22 квітня 1990 р. По виборчому округу № 5, через зняття претендентом на депутатське крісло кандидатури, вибори визнано недійсними [165, с. 1].

За результатами першого туру, на виборах до Сумської обласної ради було обрано лише 4 безпартійних депутатів, всі інші були представниками КПРС. Результати свідчать, про відсутність у опозиційних сил великого авторитету серед населення на Сумщині [78, с. 1].

На 88 виборчих округах 18 березня 1990 р. відбувся другий тур виборів депутатів до Сумської обласної ради [145, с. 1]. По виборчому округу №21 явка виборців склала лише 55% від зареєстрованої кількості виборців. Схожі цифри зафіксовано по виборчих округах №24 та №62 – 57,6% та 61,4% відповідно.

Реєстрація кандидатів на повторні вибори проходила до 24 березня. Повторні вибори народних депутатів до Сумської облради відбулися 22 квітня 1989 р. Вакантними залишалися 12 депутатських мандатів [90, с. 2].

За підсумками виборів 85,6% (138 депутатів) – обрані депутатами вперше; 83,5% (136 депутатів) – члени КПРС; 1,71% – входили до ВЛКСМ; 23,3% – працівники АПК; 22,1% – промисловості і транспорту, 13,5% – представники освіти, 9,2% – працівники медицини, 42,9% – представники сільського господарства (керівники колгоспів, радгоспів, спеціалісти народного господарства). Вищу освіту мали 87,7% обраних депутатів, 9 – кандидати наук. Серед 175 обраних депутатів, лише 12 жінок. У

національному складі серед обранців переважали українці – 139 депутатів, 19 росіян, 1 білорус, 1 вірмен, 3 євреї. За віком – лише 8 депутатів не досягли 30 років [148, с. 1].

Результати виборів засвідчили, що Сумщина відставала від західних областей України у плані політичної активності та національної самосвідомості. Незважаючи на поразку, представники демократичного блоку залишилися задоволені результатами виборів. Найбільшу підтримку демократичний блок отримав у Сумах та Шостці, де активно діяли неформальні товариства. Вибори виявили багато нових політичних лідерів, здебільшого представників від опозиції, зокрема, Л. Коваленка, В. Осадчого, В. Казбана.

В умовах демократизації радянського суспільства та поширення гласності, в Сумській обласній раді народних депутатів утворилася опозиційна депутатська група «Вибір», що сформувалася із представників різних політичних сил. Група «Вибір» об'єднувала в своєму складі членів Народного Руху України, соціал-демократичної партії України, і в цілому налічувала 42 народних депутати (24% від загальної кількості народних депутатів). Депутатську групу «Вибір» очолив О.П. Самардак. На підставі взаємної згоди депутатами було вирішено утворити групу «Суверенітет», з числа прогресивно налаштованих народних депутатів [193, с. 93].

5–6 квітня 1990 р. відкрилася перша сесія оновленої Сумської обласної ради, у якій взяли участь 163 депутати, 22 депутати від демократичного блоку, ще 35 депутатів – «співчуваючі», тобто ті, кому були близькі погляди демократичного блоку, решта представники КПУ [119, с. 1].

На сесії обрали керуючий апарат Сумської облради. Головою було обрано В.А. Шевченка, за якого проголосувало 103 депутати, проти – 57. Обрання головою облради першого секретаря області входило в плани КПУ по зміцненню свого впливу на місцях. Вибори голови облради проходили фактично на безальтернативній основі. Претендентами на посаду були: головний фахівець ВО «Хімпром» В.І. Борзунов, а також заступник

директора сумського науково–виробничого об'єднання «Насосенергомаш» та перший секретар Сумської обласної організації КПУ В.А. Шевченко [193, с. 94]. Заступником призначений В.М. Москаленко, також створено президію обласної ради. Головою виконкому облради на безальтернативній основі обрано А.Д. Бондаренка. Заступниками призначені О.Ф. Лаврик та А.К. Петрусенко. До виконавчого комітету Сумської обласної ради народних депутатів було обрано 15 осіб [121, с. 1].

Керуючись Законом «Про обласну Раду народних депутатів Української РСР», Сумська обласна Рада народних депутатів вирішила утворити постійні комісії: мандатну у складі 5 членів; планово–бюджетну та з питань удосконалення управління економікою області – 5 членів; з промисловості, по товарам народного споживання, транспорту та зв'язку – 13 членів; з будівництва, архітектури і промисловості будівельних матеріалів – 11 членів; з АПК та продовольчого забезпечення – 12 членів; з науки, народної освіти й культури – 11 членів; у справах молоді – 8 членів; з охорони здоров'я, праці жінок, материнства і дитинства, фізичної культури та соціального забезпечення – 11 членів; з торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування населення – 8 членів; з економіки та раціонального використання природних ресурсів – 11 членів; з соціальної законності та охорони громадського порядку – 6 членів. Постійні комісії обиралися у складі секретаря, голови комісії, заступника голови комісії і членів комісії. До роботи в постійних комісіях залучено 101 депутата, що складало 70% депутатського корпусу [193, с. 94].

Отже, березневі вибори мали не цілком демократичний характер, КПРС продовжувала використовувати адміністративний ресурс у передвиборчій кампанії. Вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад народних депутатів відкрили новий етап суспільно–політичних трансформацій в Україні. Безпосередніми наслідками були: кардинальне оновлення депутатського корпусу; прихід до влади політичних лідерів нової хвилі; перемога демократів у ряді місцевих рад республіки; отримання окремими

представниками Демократичного блоку статусу народних депутатів; консолідація та активізація діяльності регіональних еліт.

Хоча вибори і закінчилися перемогою представників КПРС, але засвідчили перехід на новий рівень у виборчій практиці. Було помітно, що КПРС на Сумщині поступово втрачала свою домінуючу роль у суспільстві. Особливістю виборів до Верховної Ради УРСР та до Сумської облради було те, що висунення кандидатів в депутати відбувалося на альтернативній основі, кандидати в депутати від КПРС на більшості виборчих округів отримали реальну конкуренцію від представників опозиції. На деяких виборчих округах перемогу здобули представники від опозиційних сил. Під час виборчої кампанії в середовищі опозиційних сил було виявлено нових політичних лідерів. Представники КПРС, що потрапили до облради були налаштовані здебільшого прогресивно до змін в суспільстві.

Вибори показали недосконалість виборчої системи, коли заради депутатського мандата окремі кандидати йшли на свідомий обман виборців. Виникла необхідність у Законі про вибори народних депутатів чітко сформулювати пункт про недопустимість матеріально-фінансових обіцянок та заохочень, пільг. А якщо, такі випадки будуть зустрічатися, то кваліфікувати їх як адміністративно-правове правопорушення.

3.3. Кризові явища в Сумському осередку КПУ

У 1989 р. в СРСР було проведено перші альтернативні конкурентні вибори до Верховної Ради СРСР., які сприяли розгортанню демократичного руху, консолідації опозиції в єдину платформу. У березні 1990 р., за схожим сценарієм, відбулися вибори до Сумської обласної Ради народних депутатів. КПУ в умовах перебудови й багатопартійності, що почала формуватися, втрачала свою монолітність. Розпад КПУ був обумовлений тим, що між правлячою партією та суспільством виникли глибокі протиріччя. Плюралізм думок, розпочата демократизація суспільно-політичного життя принципово

змінювали ситуацію в країні, а КПРС, сповідуючи консервативні погляди, продовжувала захищати підвалини старої політичної системи, що перебувала в глибокій кризі. ЦК КПУ практично не був політичним органом, а, ймовірно, був органом управління народним господарством республіки, що виконував накази і рішення центрального партійно–державного керівництва.

Березневі вибори 1990 р. та економічна криза у країні сприяли підризу авторитету Комуністичної партії. Дефіцит і спекуляція товарами першої необхідності, невчасна виплата заробітної плати призвели до зниження добробуту населення, що позначилося на показниках прийому в партію, її кількісному та якісному складі. Також на авторитеті партії позначилися гласність, лібералізація, повернення народів правди про його минуле. У республіці стали поширюватися газети і журнали самвидаву. На сторінках газет поступово стала відкриватися правда про такі сторінки української історії ХХ ст., як Центральна Рада, голод 1921–1922 рр., голодомор 1932–1933 рр., насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність ОУН–УПА, розгорнулася дискусія про національну символіку [255].

За висновками партійних чиновників, особливість ситуації в УРСР полягала в тому, що навколо тих, хто здав партійні квитки, створювався ореол чесних, порядних людей, вони протиставлялися комуністам, котрі залишалися в партії. Втрата комуністичною партією монополії на владу, після рішення лютого пленуму ЦК КПРС 1989 р. про усунення з Конституції СРСР 6–ї статті, призвела до посилення відцентрових сил у партійних структурах. За оцінками партійних експертів, на червень 1990 р. у лавах КПРС нараховувалося, «як мінімум, 25% нетвердих партійців, які, очевидно, залишать партію найближчим часом» [3, арк. 19].

У червні 1990 р. ідеологічний відділ ЦК КПУ провів соціологічне дослідження «КПУ на етапі оновлення» та змушений був констатувати: «Продовжує поглиблюватись процес втрати довір'я до партії та її органів...» [5, арк. 18]. Соціологічне дослідження вказувало не лише на падіння у

суспільстві авторитету комуністичної партії, а й на серйозні симптоми глибокої кризи всередині самої партії. Достатньо сказати, що однозначно її підтримували лише 62% комуністів, крім того, лише 37,7% членів партії вбачали у КПУ реальну силу, здатну вивести Українську РСР з кризової ситуації. Водночас, 20,4% опитаних комуністів віддавали перевагу представникам «Демократичної платформи» [6, арк. 40].

На XXVIII з'їзд КПРС, 2–13 липня 1990 р., було прийнято новий Статут, який закріпив право добровільного виходу з комуністичної партії. Існувало декілька причин, які спонукали до прийняття такого рішення: по–перше, з лав КПРС вибуватимуть пристосуванці, тобто робітники та селяни, яких силоміць змушували вступати в ряди комуністичної партії; по–друге, невдоволення в республіках діями центральної влади; по–третє, зростаючий вплив демократичних сил [127, с. 1].

Займаючи протягом десятиліть монопольну позицію в українському суспільстві, компартія України не була готова до діяльності в умовах політичної конкуренції, яку почали створювати їй демократичні сили, зокрема, Народний Рух, Українська Гельсінська спілка, Асоціація «Зелений світ» та ін. Керівна партійна еліта не бажала прислухатися до голосу критично мислячих комуністів, які в умовах перебудови пропонували, щоб компартія України вийшла зі складу КПРС, проголосила свою самостійність й проводила політику в інтересах українського народу. Керівництво КПУ відхилило пропозиції та дотримувалось традиційного курсу, що формувався в Москві, не враховуючи національні особливості та злободенні потреби республіки.

Вище партійно–державне керівництво України, згідно вказівок з Москви, приховало від населення дійсні масштаби аварії на Чорнобильській АЕС, яка сталася 26 квітня 1986 р. Це була екологічна катастрофа світового масштабу, яка призвела до небаченого забруднення біосфери, опромінювання та смерті тисяч людей. Керівництво УРСР, яке не вжило заходів для захисту людей від радіації, вже в 1989–1990 рр., коли широкій

громадськості стали відомі численні факти його бездіяльності в цей трагічний час, остаточно втратило залишки авторитету в республіці. На початку 1990–х рр., партійні структури вже не мали колишнього впливу на розвиток ситуації в республіці. Політична ініціатива перейшла від ЦК КПУ до Верховної Ради УРСР [260].

Іншим джерелом кризи стали протиріччя в середині КПРС. Група комуністів–реформаторів оголосила про створення Демократичної платформи. Своєю головною метою вони проголосили перетворення КПРС у демократичну партію парламентського типу. Інша група комуністів утворила Марксистську платформу, що завзято продовжувала сповідати ідеологію неосталінізму. Прихильники цієї платформи були переконані, що «Марксистська платформа може стати силою, що консолідує найбільш активних комуністів, ядром партії, яка відродиться, і буде стояти на позиціях соціалістичного вибору та комуністичної перспективи» [246]. Третьою платформою у середовищі КПРС була Більшовицька. Соціальну базу політичного утворення склали ветерани партії, комсомолу, війни та праці. Спочатку існували групи підтримки, а невдовзі відбулась організаційна та політична консолідація, внаслідок чого утворилось Всесоюзне товариство «Єдність – за ленінізм і комуністичні ідеали» [246].

Негативним чином на політичному становищі КПУ позначилися зміни в економічному секторі країни. Пропоновані центром шляхи розвитку економіки були половинчасті, у них переважали традиційні адміністративні підходи, вони не торкалися власності, існуючої політичної системи. Управління економікою залишалось централізованим, строго лімітувався розподіл між республіками і регіонами фінансових, трудових і матеріально–технічних ресурсів. Розпочате впровадження економічних методів керування господарством було обмеженим: такі механізми економічного піднесення виробництва, як податок, кредит, фінанси, використовувалися поверхово і непослідовно. Обмежувалися права підприємств у використанні фондів, передбачених для розвитку виробництва, соціально–культурної сфери тощо.

Господарська криза завдала відчутного удару по КПУ. У 1990 р. валовий національний продукт був на 2,4% менше, ніж у попередньому році; національний дохід зменшився на 3,6%. Економіка України орієнтувалася не на людей і їхні потреби, а на виробництво заради виробництва [4, арк. 63].

У роки перебудови КПУ за інерцією ще зростала. Зокрема, якщо у 1985 р у своїх лавах вона нараховувала 3 142 995 осіб, то в 1990 р. – 3 294 038 осіб [4, арк. 66]. Проте вже в цей період досить помітною була і ціла низка негативних процесів та явищ:

- суттєво впали темпи зростання партійних лав: у 1986 р. було прийнято в члени КПРС 94 983 особи, а в 1989 р. – лише 65 265;
- помітно зменшилась кількість бажаючих стати кандидатами у члени партії – у 1986 р. їх було 104 572, а у 1990 р. – 6 450 осіб;
- частка молоді віком до 30 років у складі прийнятих кандидатами у члени КПРС у республіці, протягом 1985–1989 рр., впала фактично на 13% [10, арк. 9];
- упродовж 1986–1989 рр., в республіці партійні квитки здали 5 794 члени та кандидати у члени КПРС. У 1986 р. їх нараховувалося 234, у 1988 р. – 1862, за перші шість місяців 1989 р. – 3 318 [182, с. 350].
- частково зменшилась у добу перебудови кількість відмов у прийомі кандидатами у члени партії, що свідчило про певне зниження вимог до майбутніх комуністів, що в перспективі вело до ослаблення боєздатності компартії [10, арк. 9].

Динаміка прийому в КПУ та вибуття з лав партії свідчила про глибокі кризові тенденції в організаційній сфері. Пересічні комуністи почали розчаровуватися в комуністичній ідеології, добровільно виходити з партії, не довіряти керівним партійним органам. Основними причинами здачі квитків стали: похилий вік, незадовільний стан здоров'я, незгода з політичною лінією партії. Протягом 1990 р. заяви про вихід з КПУ подали 220 тис. осіб [182, с. 351].

Сумський осередок перебував у авангарді кризових процесів КПУ, звісно по Сумщині осіб, які покинули партію не було в такій кількості як в Західних областях України, але дані також були показовими. Так, у 1990 р. з КПРС по Сумській області вийшли 4991 особа, що склало 5,5% від усього складу комуністичної партії Сумської області, а вступили до партії лише 1381 особа [127, с. 1].

З сумського міського осередку КПУ у 1990 р. вийшли 2614 осіб (11%). Кандидатами в члени партії стали 144 особи, переважній більшості кандидатів було за 30 років [176, с. 2]. Це свідчило, про падіння авторитету КПУ серед молоді Сумщини, якій вже не потрібно було мати партійний квиток, щоб побудувати успішну кар'єру.

Соціологічні дослідження проведені у червні 1990 р. показали, що майже четверта частина комуністів практично не могла впливати на роботу власних первинних парторганізацій; лише 2,5% пропозицій рядових комуністів щодо оновлення стилю, форм і методів партійної роботи протягом двох останніх років були цілком реалізовані, 24,2% – реалізовані частково, 21,5% пропозицій підтримані лише на словах. За цих обставин зросла недовіра рядових комуністів до керівних органів, посилювався розрив між первинними організаціями і вищим партійним ешеленом [155, с. 1].

Досить об'єктивну оцінку процесові відцентрових тенденцій у партії дав політичний діяч Б. Олійник. Вважаючи закономірним вихід з партії кар'єристів, пристосуванців, кон'юнктуристів, які свого часу прийшли у її ряди «не в ім'я ідеї, а заради користі, розглядаючи партбилет як хлібну картку чи ханський ярлик на отримання уділу», він разом з тим зазначав, що серед тих, хто вийшов із КПРС, «були і порядні люди, які навіть не поділяючи «правил» системи, але намагаючись принести користь суспільству, змушені були вступити в партію. Таких випадків безліч, і чи вина тих людей, хто таким чином опинився у «керівній». Ні, скоріше біда. І засуджувати за вихід із лав не повертається язик» [210, с. 3].

Основними причинами наростаючої кризи в КПУ були:

- відставання перебудови в середині КПРС від перебудовчих процесів у суспільстві, які вона ініціювала;
- низький рівень вивчення та врахування у своїй діяльності інтересів та настроїв народу;
- тривале блокування вільнодумства;
- продовження практики перетасовування кадрів;
- збереження домінуючої ролі виконавчих партійних органів за рахунок виборних;
- опозиційна діяльність альтернативних політичних партій та рухів.

Також ситуацію ускладнювала проблема обміну інформацією між центром та низовими партійними ланками. Якщо секретарі міськкомів та райкомів партії часто висловлювали зауваження, що чимало рішень вищих органів великі за обсягом, страждають декларативністю, поверховістю суджень з місцевої конкретики, важкодоступні для розуміння комуністів, то вище партійне керівництво тривожив вкрай низький рівень інформації, що надходила з місць. Члени ЦК КПУ у січні 1990 р. давали їй таку характеристику: «Повідомлення з областей мають неглибокий характер, так як і по сей день у 9 обкомах їх готують та передають технічні секретарі, а не відповідальні працівники обкомів партії. Саме тому часто зводяться до інформації типу: «все в порядку», «без пригод»». [10, арк. 9]. Серед «9 обкомів» фігурує і Сумський обласний комітет КПУ

Секретарям Сумських міськкомів та райкомів надзвичайно не подобалось, що оцінка їх праці, як правило, здійснювалася за формулою «розумний центр і ні на що не здатні місцеві органи» [10, арк. 9].

На Сумщині склалася досить складна політична ситуація, коли більшість депутатів в Сумській обласній Раді були новачками в радах, і відчували гострий брак політичного досвіду та організаційних навиків. Такий стан справ призвів до фактичного паралічу виконавчої влади; правового

нігілізму; зростання всездозволеності у лавах сумської регіональної ланки КПУ [100, с. 2].

Атмосфера, що склалася в депутатському корпусі Сумської обласної Ради народних депутатів, не сприяла поліпшенню становища КПУ в суспільстві. У Сумській облраді точилося протистояння двох політичних угруповань – депутатських груп «Вибір» та «Більшовик». Депутат міської ради і лідер депутатської групи «Вибір» О. Самардак зазначив: «Всі проблеми, всі недоліки, кризовий стан суспільства вішають на демократів. А реальна влада – в руках старих структур» [92, с. 2]. Сумський крайовий осередок КПУ не визнавав власних політичних помилок, блокував всі рішення обласної ради, що стосувалися національних інтересів.

На конгресі демократичних сил Сумщини співголова крайової організації НРУ В. Осадчий в промові зазначив: «Нас привів не страх за себе особисто... А страх за долю демократії. Наступ на неї може бути кривавим». Цими словами він наголосив на думці, що КПУ діє лише у власних інтересах, незважаючи на інтереси суспільства. Незважаючи на зростаючий вплив опозиційних демократичних організацій, КПУ відмовлялася від співпраці з ним за для покращення добробуту населення [162, с. 2].

Лідер КПУ на Сумщині В.А. Шевченко порушував Закон УРСР «Про місцеве самоврядування», паралельно обіймаючи посади першого секретаря обласного комітету КПУ та голови обласної ради, а прокурор області М.Г. Кравченко ніяк не протидіяв цьому.

Про кризу в КПУ свідчив розгляд на сесії Сумської міськради подання прокурора області М. Кравченка «Про усунення порушень законності в діяльності Сумської міської Ради народних депутатів». Рішення Ради відмінили і визнали незаконними [88, с. 5]. Тобто, КПУ майже паралізувала діяльність Сумської обласної Ради, тим самим, ще більше понижуючи свій авторитет серед населення.

Як наголошують соціологи, з середини 1990 р. результати соціологічних опитувань дають підставу говорити про катастрофічне

розчарування серед жителів Сумщини політикою СРСР в цілому, і М. Горбачова зокрема. У 1991 р. було проведено соціологічне опитування по Сумській області. На запитання «Кому з політичних діячів країни, республіки, області ви довіряєте найбільше?» – 57% респондентів відповіли, що в СРСР довіряють Єльцину. На запитання «Діяльність кого у вас викликала розчарування?» – 48% опитаних зазначили у відповіді прізвище Горбачова. На запитання «Чи бажаєте взяти особисту участь у політичному житті?», відповідь «так» дали 73% опитаних, тоді як ще півроку тому, на аналогічне питання позитивну відповідь дали 90% опитаних громадян [146, с. 5]. Це свідчило про стрімку зневіру народу в тому, що вони щось вирішують. Соціологічне дослідження вказувало як на падіння у суспільстві авторитету КПРС на Сумщині, так і на серйозні симптоми глибокої кризи всередині самої комуністичної партії.

Аналіз політичної практики КПРС на початку 1990–х рр. дозволяє дійти висновку, що суть партійної кризи, яка охопила всі сфери діяльності – від теоретичної до організаційної, полягала у її нездатності відповісти на виклик часу і повноцінно та якісно забезпечити реалізацію назрілої системної модернізації суспільства. КПРС так і не змогла, перебудовуючи країну, органічно змінитися сама. СРСР не вдалося перетворитися на демократичну організацію лівих сил, здатну до ефективної діяльності в умовах плюралізму.

Наслідками глибокої кризи внутрішньопартійного життя Сумського осередку Комуністичної партії України були:

- масова здача партійних квитків;
- утворення опозиційних демократичних фракцій та платформ;
- відсутність тісного контакту регіонального керівництва з центром;
- обмеження доступу компартії до реальних важелів впливу на розвиток трансформаційних процесів;
- втрата контролю за ходом реформ;

- зростання тенденцій стихійності, хаотичності, неконтрольованості у розвитку радянського суспільства.

Разом з тим наростаючі на фоні кризи зміни ідеологічного змісту та організаційної структури партії свідчили про суттєву трансформацію всієї радянської системи, стрижнем якої була КПРС.

Криза КПУ на зламі 1980–1990-х рр. ХХ ст. виявилася цілком прогнозованою. Політика гласності та демократизації розкрила очі суспільству на сутність комуністичного режиму, викрила його злочини проти українського народу. Авторитет КПУ підривали новостворені неформальні організації та політичні партії, діяльність яких призвела до порушення монополії КПУ та формування багатопартійної системи. Кризи не вдалося уникнути передусім через незадовільну роботу партійних чиновників із первинними організаціями, відсутність якісного поповнення низових осередків.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз вивчення проблеми суспільно-політичних трансформаційних процесів на Сумщині в 1985–1991 рр. дозволив виокремити основні тенденції історіографії досліджуваного питання. Встановлено, що здебільшого суспільно-політичні модернізаційні процеси у Сумській області за років перебудови висвітлювалися переважно в узагальнюючих працях українських істориків та політологів.

Зняття значної частини заборон і обмежень, відкриття засекречених архівних фондів Державного архіву Сумської області та архіву КДБ створили сприятливу ситуацію для поглибленого дослідження суспільно-політичних процесів 1985–1991 рр. Головними напрямки дослідження стали діяльність неформальних товариств та їх протистояння з Сумським обласним комітетом КПУ, релігійний ренесанс кінця 1980-х рр. Поступово розширився спектр досліджуваних сюжетів, урізноманітнено методи вивчення, певною мірою заповнено фактологічні прогалини.

Грунтуючись на критеріях походження, специфіки викладу та характеру подачі матеріалу, джерельну базу дослідження систематизовано та класифіковано на шість основних груп: матеріали періодичної преси (складають найбільш масову групу джерел, на яких ґрунтується дослідження); джерела особового походження; архівні матеріали; документи органів КПРС, КПУ, неформальних громадських об'єднань республіканського та обласного рівня; джерела соціологічної інформації; довідкові видання.

В основу дослідження покладено матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Державного архіву Сумської області. Переважну більшість матеріалів запроваджено до наукового обігу вперше.

2. Перебудовчі процеси на Сумщині не виходили за рамки загальноукраїнських. Їм були притаманні уповільнений перебіг

декларативність у процесі здійснення реформ, значне відставання від загальнореспубліканського рівня розгортання демократизації та гласності у структурах Сумського обкому КПУ. Втім, попри зазначені вади, гласність і демократизація перетворилися у потужний каталізатор розвитку та формування громадської думки, активізації широких верств громадськості та ефективний засіб тиску на консервативні сили.

3. В умовах комуністичного тоталітарного режиму неформальний опозиційний рух на Сумщині на початку перебудови офіційно не існував. Ситуація кардинально змінилася в період демократичних перетворень, пов'язаних з проголошенням політики гласності та демократизації. Завдяки кращій орієнтації в суспільно-політичній ситуації, розумінні потреб, неформальні товариства перехоплюють ініціативу, що поступово призвело до кризи в комуністичній партії. Свого апогею протистояння влади та опозиції досягло у 1989–1991 рр., коли опозиція власними силами, шляхом мітингів та голодування здійснила спробу докорінного оновлення суспільства.

Перебудова створила передумови для національного відродження, проявами якого були релігійний ренесанс, боротьба за відновлення діяльності конфесій, церков та монастирів у Сумській області, відновлення в правах протестантських конфесій, ліквідація «білих плям» в історії, реабілітація політв'язнів, зростання громадської активності.

Саме неформальний рух став стрижнем у процесах національного відродження. На Сумщині найбільш впливовими неформальними товариствами були Союз сприяння перебудові, Спадщина, філософський клуб «Мысль», осередки загальноукраїнських об'єднань «Меморіалу» та Товариства української мови. Товариства сприяли розширенню бази демократичного руху та становленню громадянського суспільства.

4. Поява народної опозиції була реакцією суб'єктів політичного життя на дії офіційної влади, яка не враховувала їх інтересів. Симптомами її виникнення та формами прояву на Сумщині були діяльність політичних неформальних товариств, що невдовзі зумовили виникнення Народного руху

України; релігійний ренесанс; пробудження до активного політичного життя національних меншин; активна, самостійна позиція національно-демократичних сил у Сумській обласній та місцевих радах.

Народна опозиція заявила про себе у ході лютневого та липневого страйків 1990 р. Характерними рисами та особливостями подальшого протистояння були динамічна ескалація боротьби за реальну владу на місцях; трансформування опозиційних настроїв громадськості у численні протести у формі мітингів, страйків, демонстрацій, тощо; прогресуюча політизація та масовість цих дій; регіональна нерівномірність політичної активності народної опозиції; домінування на Сумщині соціальних ідей; прогресуюча самоорганізація опозиційних структур; різновекторні за напрямом та різноманітні за формою намагання офіційної влади заблокувати діяльність опозиції.

Початковим етапом утворення сучасних партійних структур на Сумщині вважається період формування у суспільстві неформальних груп та об'єднань протопартійного типу. Процес трансформації суспільно-політичних неформальних об'єднань в легальні політичні структури на Сумщині можна умовно розподілити на два етапи, кожному з яких відповідала особлива форма протопартійних структур. Перший етап (1986–1988 рр.) характеризується створенням економічних, соціальних, політичних та ідеологічних передумов для появи неформальних об'єднань. На цьому етапі сформувалися ідеологічні засади, виробленні методи та засоби політичної боротьби. Головним змістом другого етапу (1989–1990 рр.) стало формування подібних утворень, що було викликано поєднанням багатьох суб'єктивних факторів, у першу чергу поглибленням економічної кризи та подальшим зростанням суспільно-політичної активності населення на Сумщині. Протопартійні утворення виникали, як правило, на основі неформальних угруповань і зводилися до масових політизованих громадських рухів різних напрямів діяльності, які формувалися в основному

шляхом об'єднання неформальних груп близької ідейної орієнтації в масштабах великого міста чи регіону на основі спільних політичних цілей.

Кінець 1980-х – початок 1990-х рр. став періодом активного формування інституту багатопартійності, про що свідчать численні установчі з'їзди. Першими на Сумщині оформилися Соціал-демократична партія України та Українська республіканська партія.

Надзвичайно актуальний для сьогодення досвід практичного здійснення масштабних суспільно-політичних трансформацій доби перебудови переконливо свідчить, що зміст, характер, механізм та динаміку реформаційного процесу визначали два взаємопов'язані ключові фактори – конкуренція правлячої та опозиційної еліт. За цих обставин налагодження цивілізованого діалогу між елітою та суспільством, забезпечення оптимального балансу між конкуренцією еліт та політичною активністю основної маси населення є основною умовою успіху суспільного реформування.

5. Закон СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР» від 1 грудня 1988 р. та Закон УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» 1989 р. дозволили під час виборчих кампаній 1989 р. та 1990 р. активізуватися демократичним силам Сумщини. Попри перемогу КПРС було помітно, що вона поступово втрачала домінуючу роль у радянському суспільстві. За результатами виборів до Верховної Ради СРСР 1989 р. одне з п'яти депутатських місць отримав кандидат від опозиційних демократичних сил Е. Козін.

Динаміка розвитку релігійного життя на Сумщині в роки перебудови характеризується наявністю двох періодів. У 1985–1987 рр. релігійні громади зазнавали утисків з боку місцевої і центральної влади, в Сумській області знищувалися релігійні споруди.

З 1988 р. починається другий період у релігійному житті області, який збігається в часі зі святкуванням тисячоліття хрещення Русі. Цей період характеризується збільшенням кількості релігійних громад, побудовою нових

храмів, відновленням свободи совісті. Після святкування ювілею значно послабився контроль влади над церквою. Протягом 1988–1991 рр. між органами влади і релігійними громадами Сумської області склалися досить нормальні стосунки.

6. Доба перебудови залишила непросту спадщину у різних сферах суспільного життя, яка й донині накладає свій відбиток на суспільні процеси. У період перебудови на Сумщині відбулася низка кардинальних зрушень, які розчистили майданчик для вітчизняного державотворення, дозволили мобілізувати сили та ресурси, відкрили нові перспективи та шляхи суспільного розвитку. Йдеться передусім про руйнацію політичної монополії КПРС, появу на політичній арені цілої плеяди демократичних лідерів, розбудову громадянського суспільства, утвердження політичного плюралізму, різке зростання ступеня реального включення у політичне життя широких народних мас, поглиблення процесу національного відродження. У свою чергу, перебудова стала своєрідним каталізатором цілої низки взаємопов'язаних та взаємообумовлених криз політичного розвитку, що складають суть та зміст згаданого синдрому.

Багатоплановість проблеми суспільно-політичних трансформаційних процесів на Сумщині в 1985–1991 рр. зумовлює потребу подальшого опрацювання таких її аспектів: особливостей впровадження модернізації на Сумщині; динаміки розвитку неформальних організацій на Сумщині; взаємодії обласних партійних структур з республіканською комуністичною верхівкою; комплексного аналізу релігійного ренесансу на Сумщині; подальшого з'ясування особливостей виборчих кампаній до Верховних Рад СРСР та УРСР; дослідження еволюції поглядів місцевої партійної номенклатури. Поза увагою дослідницького загалу залишилися важливі грані історії Сумщини, зокрема регіональний аспект виникнення неформальних об'єднань у 1985–1991 рр.; причини кризи одержавлених громадських організацій; взаємодія громадських організацій та новостворених політичних партій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1.1. Архівні матеріали

Центральний державний архів громадських об'єднань України

1. Довідки, листи ЦК КПУ до ЦК КПРС, відділів ЦК КПУ, партійних органів, КДБ і МВС УРСР про роботу партійних організацій у зв'язку з діяльністю неформальних об'єднань, проведення установчих з'їздів і конференцій Народного Руху України за перебудову, Українського товариства «Меморіал» і зборів у окремих містах республіки, протидію іноземним дипломатам і журналістам у спробах збирання негативної інформації про життя в УРСР, антирадянська діяльність емігрантських центрів та інші питання ідеологічної і масово–політичної роботи. 3 лютого – 20 грудня 1989 р. Ф. 1. Оп. 32 Спр. 2658. Арк. 233.
2. Довідки, телеграми ЦК КПРС, Секретаріату і відділів ЦК КПУ, партійних і радянських органів про розвиток політичної ситуації у республіці, третю нараду представників страйкових і робітничих комітетів України. Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України, Всесоюзну конференцію прихильників демократичних рухів у КПРС, установчі з'їзди і конференції ЛДПУ, СДПУ, партії демократичного відродження України, Народної партії України, Партії зелених, Союзу трудових колективів СРСР, інші питання діяльності неформальних організацій. 1 вересня – 21 грудня 1990 р. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2768. Арк. 218.
3. Доповідна записка «Про негативні тенденції у Компартії України, які заслуговують першочергової уваги» від 28 червня 1990 р. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2860. Арк. 19.
4. Доповідна записка «Про негативні тенденції у Компартії України, які заслуговують першочергової уваги» від 28 червня 1990 р. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2860. Арк. 63–66.

5. Доповідна записка «Про негативні тенденції у Компартії України, які заслуговують першочергової уваги» від 28 червня 1990 р. Ф. 1. Спр. 32. Арк. 18.
6. Доповідна записка «Про негативні тенденції у Компартії України, які заслуговують першочергової уваги» від 28 червня 1990 р. Ф. 1. Спр. 32. Арк. 40.
7. Доповідна записка «Про самодіяльні формування» від 21 січня 1989 р. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2555. Арк. 10–11.
8. Доповідна записка Державного комітету Української РСР по телебаченню та радіомовленню «Огляд основних напрямків зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою за січень–березень 1989 р.». Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2659. Арк. 4.
9. Доповідна записка Л. Кравчука «Про удосконалення роботи з політизованими об'єднаннями» від 3 червня 1989 р. Ф.1 Оп. 32. Спр. 2658. Арк. 69–70.
10. Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 4 січня 1990 р. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2873. Арк. 9–10.
11. Інформація ЦК КПУ «Про протидію Народному Руху України за перебудову» від 15 квітня 1989 р. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2557. Арк. 129–130.
12. Орієнтовка «Про першочергові заходи партійних комітетів республіки в зв'язку з проведенням установчого з'їзду Народного руху за перебудову» від 14 вересня 1989 р. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2658.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

13. Довідка про підривні устремління противника до студентської молоді і процесах в цьому середовищі, підготовлена начальником Управління КДБ УРСР Л. Черченком для ознайомлення ЦК КПУ. Ф. 16. Оп. 14. Спр. 4. Арк. 3–6.
14. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР ЦК КПУ про створення Українського народного фронту. Ф. 16. Оп. 14. Пор. 3. Арк. 14–16.

15. Інформація голови КДБ УРСР М. Голушка першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про локалізацію антигромадської діяльності В. Чорновола та його соратників. Ф. 16. Оп. 14. Спр. 4. Арк. 160–162.
16. Інформація голови КДБ УРСР М. Голушка ЦК КПУ про перші кроки в діяльності «Українського культурологічного клубу». Ф. 16. Оп. 14. Спр. 3. Арк. 216–217.
17. Інформація КДБ УРСР ЦК КПУ про структуру, чисельність, напрямки діяльності неформальних об'єднань в Українській РСР. Ф. 16. Оп. 14. Спр. 8. Арк. 127–130.
18. Лист прокурора УРСР М. Потебенька, міністра внутрішніх справ УРСР І. Гладуша, голови КДБ УРСР М. Голушка, міністра юстиції УРСР В. Зайчука, голови Верховного суду УРСР О. Якименка ЦК КПУ, Раді Міністрів УРСР, Верховній Раді УРСР про деякі тенденції розвитку негативних проявів у республіці та заходи щодо їх запобігання. Ф. 16. Оп. 19. Пор. 3. Арк. 96–98.
19. Сумской комитет защиты демократизации. Ф. 16. Оп. 14. Пор. 8. Арк. 129.

Державний архів Сумської області

20. Відкритий лист жителів міста Шостка в газету «Известия» на захист ініціативної групи Леоніда Коваленка. Ф. П–4. Оп. 75. Спр. 55. Арк. 137–138.
21. Звернення СНУМ-СУМ до молоді. Ф. Р–7710. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 2.
22. Інформаційне повідомлення Крайового проводу СУМ «Сумщина» від 19.08.1991 р. Ф. Р–7710. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 1.
23. Інформація Сумського обкому КПУ «Про виконану роботу з протидії екстремістським та антисоціалістичним елементам». Ф. П–4. Оп. 75. Спр. 20. Арк. 100–102.
24. Інформація Сумського обкому ЦК КПУ про спроби керівництва першими неформальними об'єднаннями в Сумах. Ф. П–4. Оп. 72. Спр. 53. Арк. 57–58.

25. Лист Голові Комітету Партійного Контролю при ЦК КПРС тов. В. К. Пуго про переслідування деяких сумських комуністів за критику та сприяння перебудові. Ф. П-4. Оп. 75. Спр. 55. Арк. 78-79.
26. Лист завідувача ідеологічним відділом Сумського обкому КПУ В. Чирви «О недостатках в работе партийных организаций, советских органов г. Сумы по предупреждению негативных явлений в деятельности отдельных самостоятельных формирований». Ф. П-4. Оп. 75. Спр. 28. Арк. 21-24.
27. Лист ініціаторів створення організації «Союз содействия перестройке и демократизации» до Сумського обкому КПУ. Ф. П-4. Оп. 72. Спр. 81. Арк. 104-106.
28. Платформа радикальної фракції СНУМ «Сумщина» від 15.08.1990 р. Ф. Р-7710. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1.
29. Постанова бюро Сумського обкому КПУ «Об организации выполнения требований ЦК Компартии Украины по усилению организаторской и политической работы партийных комитетов, противодействию экстремистским, антисоциалистическим элементам». Ф. П-4. Оп. 75. Спр. 20. Арк. 71-74.
30. Протокол засідання Сумської Координаційної Ради Руху України за Перебудову. Ф. Р-7710. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 1-3.
31. Резолюція ідеологічно-теоретичної конференції СУМ-СНУМ від 28.04.1991 р. Ф. Р-7710. Оп. 3. Спр. 7. Арк. 1.
32. Резолюція установчої конференції Сумського історико-просвітницького товариства «Меморіал». Ф. Р-7710. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2.
33. Характеристика Сумського обкому КПУ на лідерів політичних та громадських організацій Сумщини. Ф. П-4. Оп. 80. Спр. 20. Арк. 10-19.

Державний архів Рівненської області

34. Документи про діяльність Української Гельсинської спілки та її Рівненської філії. Ф. 2883. Оп. 1. Спр. 2 Арк. 101.

Державний архів Миколаївської області

35. Матеріали Николаевского Обкома Компартии Украины по гласности, средствам массовой информации, о работе с неформальными организациями – 19 апреля 1988 – 29 декабря 1989 гг. Ф. П–7. Оп. 89. Спр. 163. Арк. 158.
36. Протоколы окружных избирательных комиссий о результатах выборов и повторных выборов народных депутатов областного Совета. 4 марта – 15 марта 1990 гг. Ф. Р–992 Оп. 12. Спр. 4821. Арк. 178.

Державний архів Івано–Франківської області

37. Листи ЦК Компартії України обкомам і Київському міськкому для використання в практичній роботі. Т. 2. 2 січня 1990 р. – 30 серпня 1990 р. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 5555. Арк. 212.

Архів ОУН Української інформаційної служби – Лондон

38. Події Національної революції початку 1990–х років у Сумах, Києві, Нікополі. Ф. 30. Оп. 3. Од. зб. 104. Од. обл. 1–21.

Архів Сумської обласної крайової організації Молодого Народного Руху

39. Звернення Координаційної Ради НРУ до Проводу крайової організації Руху від 13 січня 1991 р.
40. Звіт народного депутата України О.І. Піскуна за 1990–1994 рр.

1.2. Документи органів КПРС, КПУ, неформальних громадських об'єднань

41. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 1 грудня 1988 р. «Про вибори народних депутатів СРСР». *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v9855400–88>.
42. Закон СССР «О свободе совести и религиозных организациях» от 1 октября 1990 года № 1689–1. URL: <http://www.r-komitet.ru/vera/26/htm>

43. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року №987–XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. №25.
44. Закон УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 року № 8305–XI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8305-11>
45. Постановление Президиума Верховного Совета РСФСР от 9 февраля 1990 г. «О временном положении о председателях и президиумах местных советов народных депутатов». URL: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_38050.html.
46. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова редакція. Прийнята XXVII з'їздом КПРС. К.: Політвидав України, 1986.
47. Проект программы «О замыслах создания Украинского народного фронта». URL: <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/hdasbu-16-14-9-0-014.pdf>

1.3. Опубліковані документи та матеріали

48. Звіт керівника Сумської неформальної організації – краєзнавчо-мистецького товариства «Спадщина», Олексія Шевченка. *Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955 – 1990 рр.)* / за ред. В.О. Артюха, Г.М. Івануценка, В.О. Садівничого. Суми: ВВП «Мрія». Т.1. 2012. С. 209–210.
49. Листівка із закликом вступати в члени історико–краєзнавчого товариства «Спадщина». *Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955 – 1990 рр.)* / за ред. В.О. Артюха, Г.М. Івануценка, В.О. Садівничого. Суми: ВВП «Мрія». Т.1. 2012. С. 235–236.
50. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 454 с.

51. Протокол №2 зборів Роменської міськрайонної організації Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка. *Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955 – 1990 рр.)* / за ред. В.О. Артюха, Г.М. Івануценка, В.О. Садівничого. Суми: ВВП «Мрія». Т.1. 2012. С. 236.
52. Протокол засідання Координаційної Ради Сумського Народного Фронту від 1 листопада 1988 р. *Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955 – 1990 рр.)* / за ред. В.О. Артюха, Г.М. Івануценка, В.О. Садівничого. Суми: ВВП «Мрія». Т.1. 2012. С. 218.
53. Протокол засідання Координаційної Ради Сумського Народного Фронту від 27 листопада 1988 р. *Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955 – 1990 рр.)* / за ред. В.О. Артюха, Г.М. Івануценка, В.О. Садівничого. Суми: ВВП «Мрія». Т.1. 2012. С. 218–219.
54. Справка по факту проведення неофіційного заходу 5.03.89 г. *Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955 – 1990 рр.)* / В.О. Артюха, Г.М. Івануценка, В.О. Садівничого. Суми: ВВП «Мрія». Т.1. 2012. С. 222–223.

1.4. Спогади, мемуари

55. Богданова О. Революція на граніті – це одні з найщасливіших днів мого життя, – Віктор Рог. *Livejournal*. 2017. URL: <https://olena-bogdanova.livejournal.com/167405.html>
56. Власенко А.К. В.В. Щербицкий и его время. Х.: Фолио, 2009. 316 с.
57. Володимир Щербицький: Спогади сучасників / За ред. В.Ф. Возіанова, В.К. Врублевського, Ю.Н. Єльченка, Б.В. Іваненка. К.: Ін Юре, 2003. 588 с.
58. Врублевский В. Владимир Щербицкий: записки помощника: слухи, легенды, документы. К., 1993. 320 с.
59. Гіржов В. «Я мав трьох друзів...» Сумська інтелігенція 70–80-х та її внесок у визвольний рух у спогадах. Частина 2. URL: <http://xpress.sumy.ua/articles/211638/>
60. Горбачев М. Жизнь и реформы. М.: Новости, 1995. 600 с.

61. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. К.: Століття, 2002. 392 с.
62. Погребняк Я.П. Не предам забвению...: политические мемуары. К.: АртЭк, 2004. 416 с.
63. Роганчук Д. Кіпіані: Вибори у 1989 і 1990 роках за якістю були найкращими. *Українська правда*. 2018. URL: <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/01/31/7149560/>
64. Шевченко О. Зі спогадів голови Сумського обласного Товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка Олексія Шевченка про політичний, ідеологічний та особистісний контексти виникнення організацій українського національного спрямування в Сумах середини 80-х – початку 90-х. *Сумський історичний портал*. 2019. URL: <http://history.sumy.ua/sources/writing/9052-zi-spohadiv-holovy-sumskoho-oblasnoho-tovarystva-prosvita-im-t-h-shevchenka-oleksiia-shevchenka-pro-politychnyi-ideolohichnyi-ta-osobystisnyi-konteksty-vynyknennia-orhanizatsii-ukrainskoho-natsionalnoho-spriamuvannia-v-sumakh-seredyny-80kh-pochatku-90kh.html>

1.5. Усні свідчення очевидців перебудовчих процесів на Сумщині, зібрані автором в ході роботи над дисертацією

65. Свідчення Віктора Рога, 1970 р.н., ініціатора створення Спілки Незалежної Української Молоді в Сумській області
66. Свідчення Олексія Шевченка, 1959 р.н., одного із засновників у Сумах Народного Руху України за перебудову

1.6. Періодична преса

67. XXII Конференція обласної партійної організації. *Ленінська правда*. 1986. №9. С. 1.
68. Бадзьо Ю. Демократична партія України. *Політологічні читання*. 1994. №1.

- 69.Бадзьо Ю. Маніфест Демократичної партії України. *Сучасність*. 1990. №7–8.
- 70.Більш як чотири кандидати. *Ленінська правда*. 1990. №2. С. 1.
- 71.Бойко В. «Ми вимагаємо». *Ленінська правда*. 1990. №37. С. 3.
- 72.Бойко В. Сумщина в двадцятій п'ятирічці. *Ленінська правда*. 1986. №60. С. 2.
- 73.Бондаренко А.Д. Шлях довжиною в століття. *Ленінська правда*. №8. С. 2.
- 74.Борзунов В. За який вибір ратує «Вибір». *Добрий день*. 1991. №28. С. 7.
- 75.Борзунов В. Ми готові до «круглого столу». *Добрий день*. 1991. №23. С. 7.
- 76.В нових умовах працювати по новому. *Ленінська правда*. 1986. №11. С. 1.
- 77.Вороненко М. Церковна школа в Сумах. *Ленінська правда*. 1990. №166–167. С. 9.
- 78.Выборы 90. Что дальше? *Движение*. 1990. №5. С. 1.
- 79.Головний напрям – перебудови. *Червоний промінь*. 1986. №107. С. 2.
- 80.Громов Д. Друге хрещення Русі. Святкування 1000–ліття християнства наблизило крах СРСР. *Кореспондент*. 2012. №4. С. 3
- 81.Даниленко Н. Синьо–жовтий символ над Сумами. *Добрий день*. 1991. №29. С. 1–2.
- 82.До членів Руху та до всіх громадян України. *Літературна Україна*. 1990. №10. С. 2.
- 83.Другий, відповідальний етап. *Ленінська правда*. №24. С. 1.
- 84.Єлишевич Г. Територіальна рада веде до злагоди. *Сумщина*. 1991. С. 2.
- 85.Єлишевич Г. Чим приваблюють ідеї Руху. *Діалог*. 1990. №2. С. 1.
- 86.Єлишевич Г. Чому я покинув сесію. *Добрий день*. 1991. №1. С. 5.
- 87.Жеребецький Є. Кінець імперії? *Дзеркало тижня*. 2003. №1. С. 2.
- 88.Журналісти – кандидати в депутати. *Панорама Сумщини*. 1990. №24. С. 2.
- 89.З приводу справи, якої ... немає. *Добрий день*. 1991. №33. С. 6.
- 90.Завтра повторні вибори. *Червоний промінь*. 1990. №17. С. 2.
- 91.Звернення Сумської крайової Ради Руху до населення України. *Движение*. 1990. №11. С. 1.

92. Зільман Н. Спокута чужих гріхів. *Добрий день*. 1991. №1. С. 2.
93. Ідемо до виборів. *Ленінська правда*. №3. С. 2.
94. Інтенсифікація головне завдання п'ятирічки. *Ленінська правда*. 1986. №9. С. 2.
95. Інформаційне повідомлення про XXVII з'їзд Комуністичної партії України. *Ленінська правда*. №29. С. 1.
96. Кобыляков А. Итоги и перспективы. *Движение*. 1989. №3. С. 1.
97. Коваленко Л. Цей момент треба простити. *Добрий день*. 1992. №9. С. 4.
98. Коропецький І. Економічна спільнота та національна суверенність. *Сучасність*. 1989. Ч.10. С. 59.
99. Костюк С. Атеїстичні знання в маси. *Будівник комунізму*. 1984. №120. С. 4.
100. Криза влади. Як з неї вийти? *Сумщина*. 1991. С. 2.
101. Кубатка О. Вибір зроблено. *Ленінська правда*. №35. С. 1.
102. Кубатка О. До реальної свободи совісті. *Ленінська правда*. 1990. №156–157. С. 11.
103. Кубатка О. Перед повторними виборами. *Ленінська правда*. 1990. №6. С. 3.
104. Кудя движешься, «Рух»? *Трибуна рабочего*. 1990. №16.
105. Лубенский А. Слово читателя. *Огонек*. 1988. №28. С. 5.
106. Майборода В. Зачем наш союз? *Движение*. 1988. №1. С. 1–4.
107. Майборода В. Народжується багатопартійність. *Движение*. 1990. №7. С. 2.
108. Майборода В. О совершенствовании системы управления областью. *Движение*. 1988. №2. С. 2.
109. Марплз Д. Україна за Горбачова. *Сучасність*. 1989. Ч.2. С. 80.
110. Марусик В. Козацький Великдень. *Пам'ятки України*. 1990. №4. С. 48–51.
111. Ми переконані: ця структура ефективно діяти не здатна. *Добрий день*. 1991. №22. С. 3.

112. Мироненко В. В умовах демократії і гласності. *Ленінська правда*. №9. С. 1.
113. Мироненко В. Вибори. *Ленінська правда*. 1990. №19. С. 1.
114. Мироненко В. Вирішальний етап. *Ленінська правда*. 1990. №32. С. 1.
115. Мироненко В. Депутати згоди не дійшли, політику диктує майдан. *Сумщина*. 1991. С. 1.
116. Мироненко В. Завершено висування кандидатів. *Ленінська правда*. 1990. №3. С. 1.
117. Мироненко В. Завтра – повторне голосування. *Ленінська правда*. 1990. №55. С. 1.
118. Мироненко В. Кандидати вступають у боротьбу. *Ленінська правда*. 1990. №22. С. 1.
119. Мироненко В. Сесія обласної Ради народних депутатів. *Ленінська правда*. 1990. С. 1.
120. Мироненко В. Тепер слово за виборцями. *Ленінська правда*. №58. С. 2.
121. На першій сесії обласної ради. *Ленінська правда*. 1990. №68. С. 1.
122. Навстречу XXVIII съезду КПСС. *Движение*. 1990. №3. С. 2.
123. Народні депутати України. *Червоний промінь*. 1990. №13. С. 2.
124. Народное движение Украины за перестройку. *Движение*. 1989. №4. С. 3–4.
125. Народный фронт в день конституции. *Движение*. 1988. №2. С. 2–3.
126. Наступальність атеїстичної пропаганди. *Ленінська правда*. 1986. №237. С. 1.
127. Науменко М. Діяти, виходячи з реального життя. *Ленінська правда*. 1991. №18. С. 1–2.
128. Наши выборы. *Движение*. 1989. №4. С. 1–3.
129. Небоженко В.С. Вибори: сподівання і результати. *Філософська і соціологічна думка*. 1989. №8. С. 32–34.
130. Небожина Г. Ідуть агітатори в сім'ї. *Ленінська правда*. 1990. №13. С. 1.

131. Обласна виборча комісія розгорнула роботу. *Ленінська правда*. №218. С. 1.
132. Обласна партійна конференція. *Червоний промінь*. 1990. №20. С. 2.
133. Обрано 75 депутатів. *Червоний промінь*. 1990. №11. С. 2.
134. Одинадцять кандидатів на один мандат. *Ленінська правда*. № 75. С. 2.
135. Отвечать за свое дело. *Труд*. №175. 1987. С. 2.
136. Перебудові потрібна взаємодовіра. *Червоний промінь*. 1990. №6. С. 6–7.
137. Пилипенко В. За соц–ідеали – у кап–чобітках. *Добрий день*. 1991. №17. С. 6.
138. Підсумки виборів народних депутатів СРСР у Сумській області. Повідомлення окружних виборчих комісій. *Ленінська правда*. №63. С. 1.
139. Підсумки виборів народного депутата СРСР по Сумському виборчому округу №512. *Ленінська правда*. №94. С. 1.
140. Підсумки повторного голосування по виборах народного депутата СРСР. *Ленінська правда*. 1989. С. 1.
141. Плани партії – плани народу. *Червоний промінь*. 1986. №43. С. 2.
142. Пленум обкому компартії України. *Червоний промінь*. 1986. №43. С. 1.
143. Пленум обкому компартії України. *Червоний промінь*. 1990. №9. С. 2.
144. Плющ Л. Сцилла й Харибда культ обміну з СРСР. *Сучасність*. 1989. Ч.7–8. С. 164–175. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Suchasnist/1989_N07-08_339-340.pdf
145. Повідомлення обласної виборчої комісії про підсумки виборів депутатів Сумської обласної ради народних депутатів. *Ленінська правда*. 1990. С. 1.
146. Полрейт: підведемо підсумки. *Червоний промінь*. 1991. №9. С. 5.
147. Попереду другий тур. *Червоний промінь*. 1990. №11. С. 2.
148. Поражение демократии. *Движение*. 1990. №6. С. 1.
149. Починаємо знайомство. *Добрий день*. №34. С. 4.
150. Починаємо знайомство. *Добрий день*. №35. С. 5.

151. Резолюція народного митинга в г. Суми состоявшегося 5 июля 1990 года. *Движение*. 1990. №7. С. 1.
152. Резолюція общегородского митинга. *Движение*. 1990. №3. С. 1.
153. Реkun I. «Демократична Сумщина» заявляє про себе. *Добрий день*. 1991. №3. С. 5.
154. Реkun I. Виконком подав у відставку. *Червоний промінь*. 1990. №18. С. 2.
155. Референдум, опитування: попередні підсумки. *Ленінська правда*. 1991. №56. С. 1.
156. Рог В. На революцію прийшли навіть боягузи. *Гроно*. 2005. №1. С. 6–7.
157. Розглянуто організаційні питання. *Ленінська правда*. 1990. №70. С. 1–2.
158. Рух виробляє тактику. *Добрий день*. 1991. №40. С. 2.
159. Сабыбин Б. Что дает «Кват». *Ленинский путь*. 1987. №146. С. 3.
160. Свобода і совість. *Ленінська правда*. №11. С. 3.
161. Сіряченко В. А що ж завтра? *Ленінська правда*. 1990. №37. С. 3.
162. Сіряченко В. Що за гаслами тих, хто «проти»? *Ленінська правда*. 1991. №28. С. 2.
163. Сіряченко В. Якій партії довіритись? *Ленінська правда*. 1991. №28. С. 1.
164. Слово «Рух» відоме всій планеті. Нотатки з Других Всеукраїнських зборів Народного Руху України. *Літературна Україна*. 1990. №45.
165. Собка М. Куди рухаються рухівці. *Ленінська правда*. 1990. №132. С. 3.
166. Соціал–демократи шукають односторонців. *Добрий день*. 1991. №25. С. 2.
167. Стецюка А. Був у Вирях Покровський храм. *Радянська правда*. 1987. С. 2.
168. Сумщина: підсумки 1990 року. Повідомлення обласного управління статистики. *Ленінська правда*. 1990. №28. С. 2.
169. Тарасенко Л. Крайова конференція НРУ. *Радянський прапор*. 1990. №113. С. 3.
170. Ткаченко Б. Чорне дупло. *Україна*. 1990. №41–42.

171. У виконкомі обласної Ради народних депутатів. *Сумщина*. 1991. С. 1.
172. Уроки на завтра. *Ленінська правда*. №62. С. 1.
173. Федорина А. Вандалізм. *Добрий день*. 1991. №30. С. 2.
174. Федорина А. З погляду молоді: Нас губить «хохляцтво». *Добрий день*. 1991. №17. С. 6.
175. Хвостенко Г. Згадаймо перших. *Сумщина*. 2011. №82. С. 2.
176. Химченко А. Кожен обирає свій шлях. *Ленінська правда*. 1991. №22. С. 2.
177. Храми рідного краю. *Панорама Сумщини*. 1990. №45. С. 4–6.
178. Царенко А. «Рух» – нет мнений двух. *Ленинский путь*. 1989. №115. С. 1.
179. Чернов В. Самовизначення або хто такий Кобиляков. *Червоний промінь*. 1988. №69. С. 2.
180. Чугай М. З комбікормом – за мандатом. *Панорама*. 1990. №20. С. 2.
181. Шрамко О. Як нас не пустили на з'їзд. *Червоний промінь*. 1989. №39. С. 2.

2. Література

2.1. Дисертації та автореферати

182. Бойко О.Д. Суспільно–політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико–політилогічний аналіз: дис. ... д–ра політичних наук: 23.00.02. Київ, 2003. 474 с.
183. Карабанов М. Комуністична партія України в 1985–1991 рр.: еволюція до політичного краху: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня док. істор. наук: 07.00.01. – К., 1992. 20 с.
184. Оліцький В.О. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920–1930–ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя–Київ, 2017. 315 с.
185. Піпаш В.В. Громадсько–політична діяльність Народного Руху України наприкінці 1980–х – на початку 1990–х рр.: закарпатський

- регіональний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2009. 20 с.
186. Тиский М.Г. Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80–90–х років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2005. 20 с.
187. Шипотілова О.П. Громадсько–політична діяльність Народного Руху України на території Миколаївщини (1989–1998 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2013. 20 с.
188. Шушкевич Ю.О. Народний Рух на Рівненщині в 1989–1999 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острог, 2017. 20 с.

2.2. Наукові статті

189. Афонін Е.А., Суший О.В., Усаченко Л.М. Закономірності та особливості суспільно–трансформаційних процесів. *Український соціум*. 2011. №3(38). С. 7–30.
190. Бабка В. «Релігійний ренесанс» – відродження прав церкви у розгляді історіографії. *Ніжинське православне молодіжне братство імені святителя Іоана Тобольського*. URL: <http://orthodox-nezhin.org.ua/312/володимир-бабка-релігійний-ренесан.html>
191. Багмет М., Сорока С. Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови». *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 164–181.
192. Бажан О. КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови». *Наукові записки*. 2010. Т. 104: історичні науки. 2010. С. 68–77.
193. Баламут А.М. Сумська обласна рада народних депутатів: від командно–адміністративної системи управління до місцевого самоврядування (1989–1991 рр.). *Сумська старовина*. 2012. №38–39. С. 91–99.
194. Бойко О.Д. Вибори до Верховної Ради СРСР: випробування сил політичної опозиції. *Нова політика*. 2001. №1. С. 31–33.

195. Бойко О.Д. Народний Рух України: від виникнення ідеї масової опозиційної організації до створення її програми. *Людина і політика*. 2001. №2 (14). С. 26–35.
196. Бойко О.Д. Уроки «перебудови» в СРСР для сучасної України. *Література та культура Полісся*. Випуск 83. Серія: Історичні науки. 2017. №5. С. 231–241.
197. Бойко О.Д. Феномен «провінційних революцій» у контексті суспільнополітичного протистояння доби перебудови (літо 1989 р. – лютий 1990 р.). *Сіверянський літопис*. 2001. №2. С. 3–8.
198. Бондаренко В. Українська автокефальна православна церква: процес становлення. *Людина і світ*. 1990. №8. С. 15–18.
199. Бондарук П. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960–х – середина 1980–х рр.). *Український історичний збірник*. 2008. №11. С. 294–316.
200. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції. *Політичний менеджмент*. 2007. №3. С. 51–59.
201. Гай–Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.). *Гілея*. 2012. №57. С. 127–133.
202. Гай–Нижник П. Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989–1991 рр.). *Гілея*. 2012. №58. С.153–159.
203. Глазко В.І. Популяційно–генетичні наслідки Чорнобиля. *Безпека життєдіяльності*. 2011. №4. С.9–17.
204. Голиков А.П., Панасенко Л.Г., Сонько С.П., Шульженко Л.С. Сумская область (экономико–географическая характеристика). *Экономическая география*. 1987. №39. С. 107–121.
205. Гончарук Г.І. До питання про створення крайових обласних (крайових) організацій Народного Руху України (1989–1992 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2013. №29. С. 136–143.

206. Даниленко В. Україна напередодні відновлення незалежності: соціальна криза. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей* / Відп. ред. В.М. Даниленко. Вип. 22. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 5–25
207. Даниленко В.М., Смольницька М.К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980–х рр. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 4–22. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2011_4_4
208. Дмитренко Г. Еколюдиноцентризм як фундаментальна основа консолідації нації. *Віче. Журнал Верховної Ради України*. 2015. №22 (402). С. 15–17.
209. Долженков О.О. Політична та соціальна трансформація: взаємозв'язок та особливості. *Актуальні проблеми політики*. 2013. №49. С. 40–50.
210. Єленський В. З історії передквітневого двадцятиліття. *Людина і світ*. 1991. № 1–2.
211. Єленський В. Релігія і Перебудова. *Людина і світ*. 2000. №11–12. С. 11–21.
212. Єленський В. Суворя відлига. *Людина і світ*. 1990. №6–7.
213. Захарія С.Р. Роль неформальних українських організацій 1980–х років у створенні Народного Руху за перебудову. *Інтелігенція і влада*. 2012. №27. С. 88–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_27_11
214. Кательницька Л.В. «Ковбасна революція» в Чернігові: причини, хід та наслідки. *Література та культура Полісся*. 2016. №83. С. 184–191.
215. Кательницька Л.В. Вибори до Верховної Ради СРСР 1989 р. на Чернігівщині: особливості та характерні риси. *Література та культура Полісся*. 2016. №81. С. 112–119.
216. Кобута С., Кобута Л. Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. №17. С. 35–45. URL: [file:///C:/Users/user/Downloads/Vpu_Ist_2010_17_8%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Vpu_Ist_2010_17_8%20(1).pdf)

217. Кузьменко Ю.В. Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «Перебудова» в рецепції партійно–радянської номенклатури УРСР. *Український історичний журнал*. 2015. №4. С. 113–126.
218. Кулиняк Д. Вибухове відлуння. *Людина і світ*. 1990. №1.
219. Кулиняк Д. Про руйнацію сакральних пам'яток на Сумщині в часи Перебудови. *Людина і світ*. 1990. №1. С. 16–20.
220. Кульчицький С. Державотворчий процес в Україні. *Український історичний журнал*. 1996. №6. С. 3–12.
221. Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму. С. 106–124. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2006/2/9.pdf>
222. Латиш Ю.В. Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах. *Література та культура Полісся*. 2012. №69. С. 283–293. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2012_69_30
223. Левчук К. Створення та діяльність громадських організацій України (1985–1996 рр.): історіографія проблеми. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. №36. С. 22–28.
224. Муравський О. Молодіжний рух в Україні на зламі 80–х – 90–х років ХХ ст.: політологічний аспект. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2006. № 18. С. 139–143. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/11741/1/28_18Ukr_nac_ideya.pdf
225. Павко А.І. Рецензія на книгу: Політична енциклопедія. *Український історичний журнал*. 2012. №3. С. 217–220.
226. Рязанова Л. Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. №4. С. 114–125.
227. Стеблянко І.О. Матриця трансформації структурного типу регіональної економічної політики. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2016. №11 (38). С. 689–692.

228. Філатов Б.С. Вибори до Сумської обласної Ради народних депутатів 1990 р.: новий етап у виборчій практиці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Випуск 2. Частина 1. Серія: Історія. 2018. С. 66–69.
229. Філатов Б.С. Виникнення та діяльність Сумської крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.). *Література та культура Полісся*. Випуск 83. Серія: Історичні науки. 2016. №5. С. 177–183.
230. Філатов Б.С. Загострення політичної конфронтації на Сумщині (березень 1990 – серпень 1991 рр.). *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. 2019. №7(59). S. 43–51.
231. Філатов Б.С. Криза в сумському осередку КПУ (1990–1991 рр.). *Література та культура Полісся*. Випуск № 92. Серія: Історичні науки. 2018. №10. С. 275–282.
232. Філатов Б.С. Створення та діяльність неформальних товариств на Сумщині в 1987–1991 рр. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини (АПСНІМ)*. 2018. №4 (20). С. 68–71.
233. Філатов Б.С. Українська православна церква та протестантські союзи на Сумщині у 1986–1991 рр. *Література та культура Полісся*. Випуск 83. Серія: Історичні науки. 2017. №8. С. 113–119.
234. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2010. №4. С. 51–53.
235. Шаповал Ю.І. В.В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. *Український історичний журнал*. 2003. №1. С. 118–129.
236. Шипотілова О.П. Спроби протидії Комуністичної партії становленню та функціонуванню Миколаївської крайової організації Народного Руху України (1989–1990 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2011. №22. С. 161–167.

2.3. Матеріали конференцій

237. Десятничук І.О., Тижук О.І. Перебудова, як кінцевий етап трансформації системи влади у СРСР. *XXIV всеукраїнська інтернет-конференція «Наукова думка сучасності і майбутнього»*. 2018. URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/54-dvadtsyat-chetverta-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/590-perebudova-yak-kintsevij-etap-transformatsiji-sistemi-vladi-u-srsr>
238. Кінка С.М. Народний Рух України і прибалтійські народні фронти: контакти, спільне і особливе. *Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції присвяченої 20-річчю Незалежності України*. (м. Одеса, 25–26 травня 2011 р.). Одеса. 2011. С. 161–166.
239. Савицький Д.Г. Практика застосування законодавства України про свободу совісті та релігійні організації. *2000 ліття Різдва Христового і проблеми сьогодення: матеріали науково-практичної конференції*. Суми. 2000. 88 с.
240. Сотник О.М. Деякі аспекти розвитку релігійного життя на Сумщині: історія і сучасність. *2000 ліття Різдва Христового і проблеми сьогодення: матеріали науково-практичної конференції*. Суми. 2000. 88 с.
241. Філатов Б.С. Вибори до Верховної Ради СРСР на Сумщині у 1989 р. *Міжнародна науково-практична конференція «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття»*. (Київ, 2018 р.). Київ. 2018. С. 28–31.
242. Філатов Б.С. Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. на Сумщині: новий етап у виборчій практиці. *Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук»* (Одеса, 2018 р.). Одеса. 2018. С. 34–37.

243. Філатов Б.С. Міжнародні відносини Сумщини в 1985–1991 рр. *Міжнародна науково–практична дистанційна конференція «Міжнародні відносини: історія, теорія, практика»* (Суми, 2017 р.). Суми. 2017. С. 46–49.
244. Філатов Б.С. Народний Рух України на Сумщині в період перебудови (1989–1991 рр.). *VII Міжнародна інтернет–конференція «Глухівські наукові читання – 2017. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук»* (Глухів, 2017 р.). Глухів. 2017. С. 252–254.
245. Філатов Б.С. Релігійний ренесанс: Українська Православна Церква та протестантські союзи на Сумщині у 1986–1991 рр. *XVIII Міжнародна наукова конференція «Актуальні наукові дослідження в сучасному світі»* (Переяслав–Хмельницький, 2016 р.). Переяслав–Хмельницький. 2016. С. 44–48.

2.4. Монографії

246. Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно–політичного розвитку: [монографія]. К.: ІПіЕНД, 2002. 306 с.
247. Гончарук Г.І. Народний Рух України: Історія: 1989–1996 рр. [монографія]. Одеса: Астропринт, 2014. 336 с.
248. Корнус А.О., Корнус О.Г. Промисловість Сумської області (економіко–географічне дослідження): [монографія]. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2017. 136 с.
249. Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940 — 1980-ті роки): [монографія]. Полтава: Друкарська майстерня, 2009. 288 с.
250. Піпаш В.В. Народний Рух України як форма національно–визвольної боротьби українців на зламі 80–90–х років ХХ століття: закарпатський регіональний аспект: [монографія]. Ужгород: Гражда, 2008. 216 с.

2.5. Інтернет ресурси

251. Ворожко Т. Чернобыль пришвидшив розпад СРСР, вважають історики. *Голос Америки*. 2011. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/chornobyl-ussr-04-26-2011-120721109/240298.html>
252. Герои Чернобыля: в ликвидации аварии на ЧАЭС принимали участие и спасатели Сумщины. URL: [https://www.0542.ua/news/2378326/geroi-
chernobyla-v-likvidacii-avarii-na-caes-prinimali-ucastie-i-spasateli-
sumsiny?fbclid=IwAR2Bm3MHvhy03KjZ8DBfork6spOJHvjiEWW12YV
CWAj7ImK0smB6t-Y5E](https://www.0542.ua/news/2378326/geroi-chernobyla-v-likvidacii-avarii-na-caes-prinimali-ucastie-i-spasateli-sumsiny?fbclid=IwAR2Bm3MHvhy03KjZ8DBfork6spOJHvjiEWW12YV CWAj7ImK0smB6t-Y5E)
253. Гласність. *Історичний словник термінів та понять з Історії України*. URL: <https://histua.com/slovník/g/glasnist>
254. Гласність. *Історія України. Словник-довідник*. URL: <https://history.vn.ua/book/slovník/41.html>
255. Двадцять років «перестройки» – оцінюють експерти. URL: <http://patent.net.ua/intellectus/facts/populus/181/ua.html>
256. Історія Молодого Народного Руху. URL: http://www.mnr.sumy.ua/?page_id=423
257. Минуле та теперішнє. Історичний словник. URL: https://mtt.in.ua/slovník_glasnist-i-liberalizatsiya/
258. Михайленко О. 25 років тому відбулися перші альтернативні вибори в новітній історії України. *Galinfo*. URL: [https://galinfo.com.ua/articles/25_rokiv_tomu_vidbulysya_pershi_alternatyv
ni_vybory_v_novitniy_istorii_ukrainy_190377.html](https://galinfo.com.ua/articles/25_rokiv_tomu_vidbulysya_pershi_alternatyvni_vybory_v_novitniy_istorii_ukrainy_190377.html)
259. На Сумщині вшанували солдатів «атомного» фронту. *Сумщина*. 2017. URL: <http://www.websu.info/archives/15845>
260. Перебудова в Радянському Союзі й Україна. *Український інститут інформаційних технологій в освіті*. URL: http://udec.ntukpi.kiev.ua/lspace/history_ukr_11/
261. Политическая элита регионов Украины. (Сумская область.). *Центр славянских исследований (университет Хоккайдо) при участии Центра*

- социальнополитических исследований* (фонд «Диалог», Киев). URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/>
262. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991. URL: http://www.knowbysight.info/1_UKRA/00145.asp
263. Сторінками газет: Суми на порозі появи Української Держави. URL: <https://www.smr.gov.ua/en/novini/podiji/3673-storinkami-gazet-sumi-na-porozii-poyavi-ukrajinskoji-derzhavi.html>
264. У 80-х на Сумщині планували побудувати АЕС. *Сумські дебати*. 2019. URL: <http://debaty.sumy.ua/publication/u-80-h-na-sumshhini-planuvati-pobuduvati-aes>

2.6. Інша література

265. Beeson Tr. Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. Glasgow: Collins, Fontana books. 1975. P. 135.
266. Kääriänen K. Atheism and Perestroika. P. 12
267. Kuzio T., Wilson A. Ukraine: perestroika to independence / Foreword by N. Stone. Toronto: Canadian in of Ukrainian studies press, 1994. 260 p.
268. Simon G. Church, State and opposition in the USSR. P.94.
269. Алексеев Ю.М., Кульчицкий С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.): навчальний посібник. К.: ЕксОб, 2000. 296 с.
270. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). К., 1999. 304 с.
271. Барановська Н.П. Україна – Чорнобиль – Світ: Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі. К.: Ніка-Центр, 1999. 400 с.
272. Бойко О.Д. «Перебудова». *Політична енциклопедія* / Редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 547
273. Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). К.: Кондор, 2004. 357 с.

274. Бойко О.Д. Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? К.: Абрис, 1996. 208 с.
275. Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. Симферополь: Таврия, 1989. 174 с.
276. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. 308 с.
277. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Воскресіння, 1992. 136 с. URL: <http://patriarchia.org.ua/istoriya-uapc-chastina-8-novitnye-vidrodzh/>
278. Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. К.: Видавництво товариства «Знання» України, 1992. 48 с.
279. Гарань О.В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). К.: Либідь, 1993. 200 с.
280. Голікова О.М. Історія України: курс лекцій. Х.: ХНАУ, 2013. 200 с.
281. Головенько В.А., Корнієвський О.А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. К.: Наукова думка, 1994. 110 с.
282. Дорошко М.С. Номенклатура компартійно–радянська. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В.А. Смолій та ін. К.: Наукова думка, 2010. 728 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Nomenklatura>
283. Корнієнко О. Книга Пам'яті Сумської області: у 3 т. Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. Т. 2: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. 324 с.
284. Корнієнко О. Хроніка прапороносців: Нарис історії Спілки Української Молоді «Сумщина». Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. 228 с.
285. Крючков В.А. Особистість і влада. М.: Просвещение, 2004. 389 с.
286. Крючков Ю.К. Внутрицерковное движение ЕХБ в бывшем Советском Союзе. Сакраменто. 2001. 70 с.
287. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. 495 с.

288. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). К.: Генеза, 2005. 368 с.
289. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 рр. / [пер. з англ. А.Д. Гриценка, П.С. Насади, З.І. Клещенко, В.П. Павленка]. К.: Мегатайп, 2000. 608 с.
290. Номенклатура. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І.К. Білодід та ін.; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. К.: Наукова думка. 1974. Т. 5. С. 441.
291. Практическая психология: учебник / Под ред. д-ра психол. наук, проф., акад. БПА М.К. Тутушкиной. С–Пб.: «Дидактика Плюс», 2001. 368 с. URL: <http://bibliograph.com.ua/psihologia-3/index.htm>
292. Предборський В.А., Гарін Б.Б., Кухаренко В.Д. Економічна теорія. К.: Кондор, 2003. 492 с.
293. Русначенко А. Національно–визвольний рух в Україні. К.: Видавництво ім. Олени Телеги, 1988. 720 с.
294. Смержевська О.О. Релігійно – церковне життя України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). К.: Вид. Лисенко М.М., 2011. 244 с.
295. Собчак А. Хождение во власть: Рассказ о рождении парламента. М.: Новости, 1991. 272 с. URL: <http://sobchak.org/rus/books/vhvovl/1.html>
296. Согрин В. Политическая история современной России. 1985–1994. От Горбачева до Ельцина. М.: Прогресс–Академия, 1994. 192 с.
297. Сотник О.М. Православна Сумщина (нарис з історії православ'я на Сумщині). Суми: Козацький вал, 2004. 198 с.
298. Сотник О.М. Протестантизм на Сумщині (короткий історичний нарис). Суми: Козацький вал, 2001. 116 с.
299. Сотник О.М. Репресії проти церкви на Сумщині (1918–1988 рр.). Суми: Собор, 2005. 116 с.
300. Сотник О.М. Сумщина християнська (нарис з історії релігійного життя). Суми: Козацький вал, 1999. 136 с.
301. Сотник О.М. Це – наша історія. Суми: Собор. 1999. 136 с.

302. Сугоняко О. Україна: повернення до себе. К.: Юніверс, 2000. 136 с.
303. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову / авт.–упоряд. Є. Жеребецький; ред. М. Горинь та ін. К.: «Укр. Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2009. 496 с.
304. Чугай А.С., Анацький В.Н. Мученики за віру. Суми: ВВП «Мрія», 2005. 80 с.
305. Шкода В.Г. Чорнобиль. Дні випробувань: книга свідчень. К.: Рад. письменник, 1987. 470 с.
306. Штомпка П. Социология социальных изменений. М.: Аспект пресс, 2006. 416 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ***Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях:***

1. Філатов Б.С. Вибори до Сумської обласної Ради народних депутатів 1990 р.: новий етап у виборчій практиці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Випуск 2. Частина 1. Серія: Історія. 2018. С. 66–69.
2. Філатов Б.С. Виникнення та діяльність Сумської крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.). *Література та культура Полісся*. Випуск 83. Серія: Історичні науки. 2016. № 5. С. 177–183.
3. Філатов Б.С. Загострення політичної конфронтації на Сумщині (березень 1990 – серпень 1991 рр.). *Středoevropský věstník pro vědu a výzkum*. 2019. № 7(59). S. 43–51.
4. Філатов Б.С. Криза в сумському осередку КПУ (1990–1991 рр.). *Література та культура Полісся*. Випуск № 92. Серія: Історичні науки. 2018. № 10. С. 275–282.
5. Філатов Б.С. Створення та діяльність неформальних товариств на Сумщині в 1987–1991 рр. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини (АПСНІМ)*. 2018. № 4 (20). С. 68–71.
6. Філатов Б.С. Українська православна церква та протестантські союзи на Сумщині у 1986–1991 рр. *Література та культура Полісся*. Випуск 83. Серія: Історичні науки. 2017. № 8. С. 113–119.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Філатов Б.С. Вибори до Верховної Ради СРСР на Сумщині у 1989 р. *Міжнародна науково–практична конференція «Місце суспільних наук у*

- системі сучасного гуманітарного знання XXI століття»*. (Київ, 2018 р.). С. 28–31.
8. Філатов Б.С. Вибори до Верховної Ради УССР 1990 р. на Сумщині: новий етап у виборчій практиці. *Міжнародна науково–практична конференція «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук»* (Одеса, 2018 р.). С. 34–37.
 9. Філатов Б.С. Виникнення та діяльність Сумської крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.). *Міжнародна наукова конференція «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи (Соціалістичний табір, СРСР та пострадянський простір у другій половині XX – на початку XXI століття)»* (Ніжин, 2016 р.). С. 177–183.
 10. Філатов Б.С. Міжнародні відносини Сумщини в 1985–1991 рр. *Міжнародна науково–практична дистанційна конференція «Міжнародні відносини: історія, теорія, практика»* (Суми, 2017 р.). С. 46–49.
 11. Філатов Б.С. Народний Рух України на Сумщині в період перебудови (1989–1991 рр.). *VII Міжнародна інтернет–конференція «Глухівські наукові читання – 2017. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук»* (Глухів, 2017 р.). С. 252–254.
 12. Філатов Б.С. Релігійний ренесанс: Українська Православна Церква та протестантські союзи на Сумщині у 1986–1991 рр. *XVIII Міжнародна наукова конференція «Актуальні наукові дослідження в сучасному світі»* (Переяслав–Хмельницький, 2016 р.). С. 44–48.

Додаток Б. 1

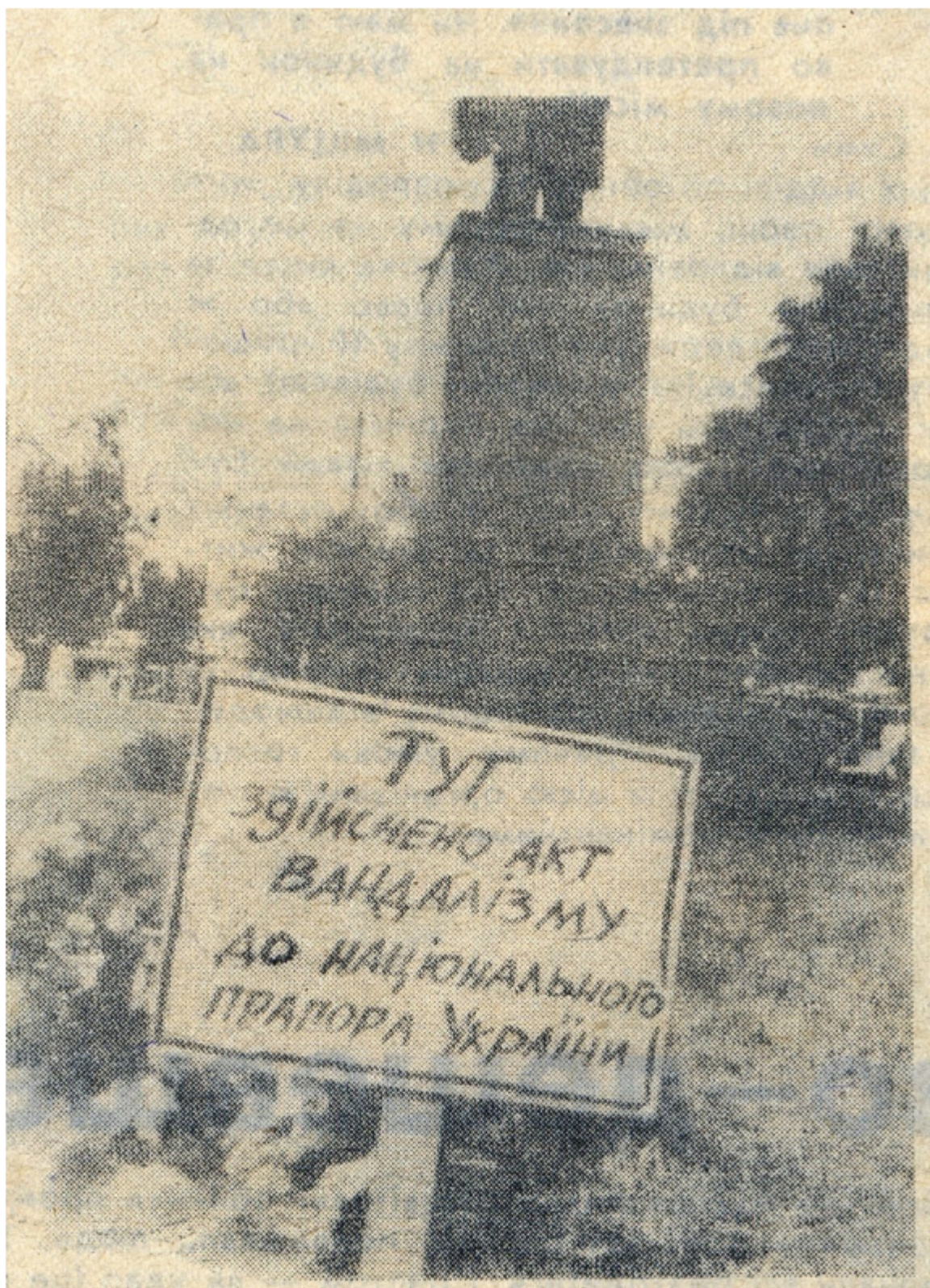
**Встановлення національного прапора біля пам'ятника Т.Г. Шевченка у
липні 1991 р. привезеного з Канади О. Воробйовим**

Корнієнко О. Хроніка прапороносців: Нарис історії Співки Української Молоді «Сумщина». Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. С. 128

Додаток Б. 2

Табличка біля пам'ятника Т.Г. Шевченка, на місці де було зірвано національний прапор України

Інформаційний портал Сумської міської ради

Додаток В

Резолюція загальноміського мітингу. Суми. Лютий 1990 р.

ДВИЖЕНИЕ

ПЕЧАТНЫЙ ОРГАН СУМСКИХ САМОДЕЯТЕЛЬНЫХ
ОРГАНИЗАЦИЙ В ПОДДЕРЖКУ ПЕРЕСТРОЙКИ

**РЕЗОЛЮЦИЯ
ОБЩЕГОРОДСКОГО МИТИНГА**

Принята 12-ти тысячным митингом
г. Суми
18 февраля 1990 г.

Каждый здравый мыслящий человек, который не верит и сомневается ежедневно, что кризис, поразивший нашу действительную систему, приобретает все более опасный характер. Мыслим о зоне напряженности в экономике, социальной сфере, национальных отношениях, которые уже проявились всплесками насилия и кровопролития.

У нас становится все меньше времени, чтобы избежать развития событий по китайскому или румынскому варианту.

С предельной ясностью вылилась неспособность существующих политических структур осуществить каренные преобразования и остановить сползание страны в пропасть. Мы подошли к опасной черте, за пределами которой можно ждать чрезвычайных мер, массовых репрессий, злодеяний ГУЛАГов. Мы об этом не должны забывать.

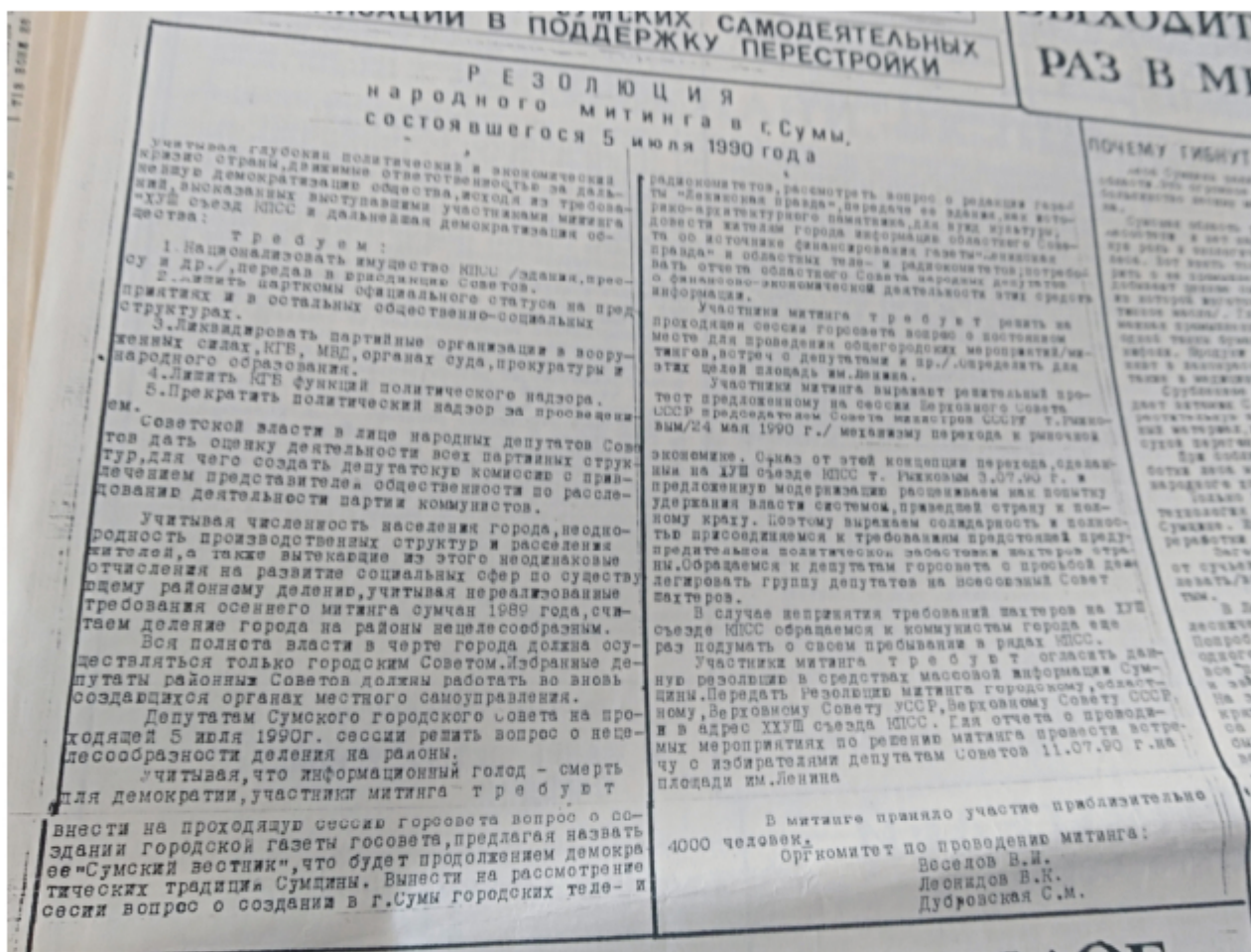
Будущее демократии, необратимость перестройки и развитие событий в стране будет зависеть от того, насколько верно объединятся демократические силы, чтобы выступить с едиными первоочередными требованиями.

МЫ ТРЕБУЕМ:

1. Полной и безусловной передачи всей власти Советам в лице новоизбранных на альтернативной основе народных депутатов.
2. Мы против спешного введения президентского правления на Съезде Советов без предварительного референдума и принятия новой Конституции СССР и ее основных принципов.
3. Требуем реального разграничения власти на законодательную, исполнительную и судебную; образования независимого Высшего Конституционного Суда СССР.
4. Демилитаризация Вооруженных сил СССР, органов МВД и КГБ, судебных органов.
5. Требуем осудить умышленную травлю народных депутатов СССР товарищей Галина и Иванова.
6. Требуем отставки Лагачева и Сухарева.
7. Требуем отставки секретаря ЦК КПУ Гринцова, секретаря обкома партии во главе с первым секретарем обкома Велченко, бюро Сумского горкома партии в составе с бывшим первым секретарем Вавиловым с обязательством отчета о предыдущей деятельности перед тем же народом. Обращаемся к коммунистам коммунистам в области с призывом поддержать это требование.
8. Требуем немедленной отставки руководителей газеты «Ленинская правда» Гринкина и Сырченко, а также председателя областного радиокомитета Савченко; требуем предоставить действительную независимость от партийного давления средств массовой информации создать газету Сумского городского Совета народных депутатов.
9. Создать временный комитет по подготовке и проведению областной и городской партийных конференций из представителей партийных организаций и коммунистов из самостоятельных общественных организаций. Введение при этом прямых альтернативных выборов делегатов конференция и очередного съезда партии на партийном округе и платформам.
10. Вместе с проектом платформ обговорить «Демократическую платформу» в ЦК, альтернативные проекты Устава КПСС.
11. Требуем упразднения номенклатуры, как категории, а также всех привилегий и льгот, которыми она пользовалась.
12. Передать больницы бывшего ДСУ детскому реабилитационно-диагностическому центру.
13. Передать автомобильный парк обкома партии и фонды на баланс оперативно-следственным разовым отделам УВД и участковым врачам.
14. Требуем пересмотреть систему господготовки в образовательные и республиканские фонды с приоритетным учетом реальных жизненных интересов жителей Сумщины.
15. Требуем поручить соответствующей комиссии нового состава Советов пересмотреть целесообразность использования помещений партийных, советских комсомольских, профсоюзных органов, административных представительных учреждений, организаций учреждений с целью передачи их в социально-культурный фонд города. Помещение обкома партии для местного Совета города.
16. Требуем народных депутатов, помещение нового дома политехнического для центра эстетического воспитания детей, помещение горкома партии - для выставочного зала художественного музея и т.п.
17. Требуем ликвидировать подразделение охраны обкома партии и других административных помещений и перевести их личный состав в рядовые внутренние дела.
18. Требуем отмены повышения окладов партийно-профессиональной номенклатуры.
19. Требуем возбуждения уголовных дел по всем фактам нарушения Закона о выборах.
20. Предлагаем коммунистам-руководителям /членам райкомов, горкомов, обкомов, советских органов, которые допустили свои кандидатуры в избирательном округе в единственном числе, кандидатуры снять, или несоответствующие линии партии в демократизации общества. В случае отказа в снятии кандидатур, давших коммунистам выразить наше недоверие и провести агитацию против их избрания.
21. Создать фонд депутатских инициатив.
22. Осудить позицию ОК ЦК относительно коммуниста Козина в проведенной избирательной кампании, предоставить народному депутату «возник 2 часа прямой эфир на телевиденье».
23. Осудить позицию ОК ЦК относительно кампании травли Руха и других общественных организаций.
24. Ликвидировать недуманный структуру народного контроля СССР, как ту, которая дискредитировала себя.
25. Требуем признания приоритета экологии перед политикой и экономикой.
26. Поддерживать всеобщую акцию комитетов гражданского единства, которая будет проводиться 25 февраля в 12 часов дня с целью консолидации официальных органов с народными фронтами и неформальными объединениями. Горисполком г. Суми не ставит преград акции, санкционировать ее проведение, провести в городе «круглый стол» по решению острых социально-экономических проблем при участии руководителей города, области и всех демократических сил.
27. Требуем резолюция считать некаждом для депутатов блока демократических сил, поручить новообразованным Советам вместе с оргкомитетом митинга создать независимую комиссию из представителей общественно-политических и общественных организаций, рабочих, артистов, других компетентных лиц для контроля за выполнением данной резолюции. В случае невыполнения принципиальных требований резолюции на последующем митинге комиссия принимает статус забастовочного комитета.
28. Требуем сведения митинга в средствах массовой информации и публикации данной резолюции в областных газетах.
29. Направить телеграммы в Верховные Советы СССР и УССР с требованиями...

Додаток Г

Резолюція народного мітингу. Суми. Липень 1990 р.

Сумська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Н.К. Крупської

Додаток Д

Листівка з біографією кандидата на виборах до Сумської облради 1990 р.

ВСЯ ВЛАДА - РАДАМ!

КОНТРОЛЬНИЙ
ВІДСЛІД

кандидат
у депутати
Сумської
обласної
ради
народних
депутатів

По виборчому округу № 150

ШЕВЧЕНКО Володимир Антонович

Володимир Антонович Шевченко народився у 1935 році в місті Мослино Донецької області в сім'ї робітника. Член КПРС з 1964 року.

Після закінчення Ворошиловградського сільськогосподарського інституту працював керуючим відділом плеядрадгоспу імені Дзержинського Першотравневого району, головним агрономом — заступником начальника Жданівського і Володарського виробничих колгоспів-радгоспів управління Донецької області.

У 1964 році його призначено головним агрономом елітно-наслідницького радгоспу імені ХУІІІ партз'їзду Донецької державної сільськогосподарської дослідної станції. З 1966 по 1975 рік він працював директором радгоспу «Ольгинський» Волноваського району Донецької області. У 1975 році призначається директором Південно-Донецького спеціалізованого тресту озвномолочних радгоспів Міністерства радгоспів УРСР.

З 1976 року В. А. Шевченко на партійній роботі: заступник завідуючого сільськогосподарським відділом Сумського обкому Компартії України. В січні 1977 року його обрано першим заступником голови виконкому Сумської обласної Ради народних депутатів.

З березня 1982 року він — голова виконкому Сумської обласної Ради народних депутатів, у жовтні 1988 року обраний першим секретарем Сумського обкому Компартії України.

В. А. Шевченко — кандидат економічних наук. Бере активну участь у громадсько-політичному житті, уважно ставиться до потреб і запитів трудящих. Він — народний депутат СРСР, депутат Верховної Ради УРСР, Сумської обласної Ради народних депутатів, виконує обов'язки члена Ревізійної комісії Компартії України.

Трудовий колектив тракторної бригади радгоспу «Красный Октябрь» Середино-Будського району висунув Шевченка Володимира Антоновича кандидатом у депутати Сумської обласної Ради народних депутатів по виборчому округу № 150.

Окружна виборча комісія виборчого округу № 150 зареєструвала Шевченка В. А. кандидатом у депутати Сумської обласної Ради народних депутатів.

З ПЕРЕДВИБОРНОЮ ПЛАТФОРМОЮ КАНДИДАТА У ДЕПУТАТИ СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ МОЖНА ОЗНАЙОМИТИСЯ ПІД ЧАС ЗУСТРІЧЕЙ З НИМ ТА В ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ.

1990
4
БЕРЕЗНЯ

Оберемо в Ради тих, хто користується авторитетом і довіряє народу!

СУМИ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ 1990

Здано до складання 06.02.90. Підп. до друку 06.02.90. БМ 04107. Формат 60x84/8. Офсет. друк. Умови друк. арк. 0.11. Умови фарб відб. 0.33. Т. 100 прим. Вид. № 298. З. 1349. Обласна друкарня, 244021. Суми, Кірова, 215.

Додаток Е

Листівка з біографіями кандидатів.

Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р.

1990

4

БЕРЕЗЕВЬ

ГРАБІН

**Володимир
Володимирович**

Володимир Володимирович Грабін народився 1930 року на рідному «Людськ» в селі Грабін Київської області в сім'ї інженера. Закінчив школу в с. Грабін. В 1950 році після закінчення фахово-технічної школи вступив до Київського інституту інженерів-електриків. Після закінчення інституту працював інженером в Київському заводі «Людськ». З 1970 року працює в Київському заводі «Людськ» інженером. Працює в складі колективу, який виготовляє електричні машини та обладнання.

У 1950 році був Грабін В. В. включено до складу Київської партії Радянського Союзу.

Давною прагматичною метою, зусилля поставив на творчу діяльність, пов'язану з обробкою та виготовленням високопродуктивної продукції. З 1985 року він на керівній і виконавчій роботі. Інженер Володимир Володимирович працює в Київському заводі «Людськ». Спеціалізується на виготовленні електричних машин, виготовленні електричних машин та обладнання. З 1985 року працює в Київському заводі «Людськ» інженером.

У 1987 році Володимир Володимирович за сприяння обласного управління до м. Суми за працю інженера, а в 1989 році отримав орден Трудової Слави за вагомий внесок у розвиток народного господарства України.

У 1987 році був Грабін В. В. зазначений як член партії, який працює в Київському заводі «Людськ» інженером. З 1987 року він працює в Київському заводі «Людськ» інженером. З 1987 року він працює в Київському заводі «Людськ» інженером. З 1987 року він працює в Київському заводі «Людськ» інженером.

У 1987 році був Грабін В. В. зазначений як член партії, який працює в Київському заводі «Людськ» інженером. З 1987 року він працює в Київському заводі «Людськ» інженером. З 1987 року він працює в Київському заводі «Людськ» інженером.

ЗАРЕМСЬКИЙ

**Мечислав
Йосипович**

Мечислав Йосипович Заремський народився 1930 року в с. Мечислав Київської області в сім'ї інженера. Закінчив школу в с. Мечислав. В 1950 році після закінчення фахово-технічної школи вступив до Київського інституту інженерів-електриків. Після закінчення інституту працював інженером в Київському заводі «Людськ». З 1970 року працює в Київському заводі «Людськ» інженером. Працює в складі колективу, який виготовляє електричні машини та обладнання.

У 1950 році був Заремський М. Й. включено до складу Київської партії Радянського Союзу.

Давною прагматичною метою, зусилля поставив на творчу діяльність, пов'язану з обробкою та виготовленням високопродуктивної продукції. З 1985 року він на керівній і виконавчій роботі. Інженер Мечислав Йосипович працює в Київському заводі «Людськ». Спеціалізується на виготовленні електричних машин, виготовленні електричних машин та обладнання. З 1985 року працює в Київському заводі «Людськ» інженером.

У 1987 році Мечислав Йосипович за сприяння обласного управління до м. Суми за працю інженера, а в 1989 році отримав орден Трудової Слави за вагомий внесок у розвиток народного господарства України.

У 1987 році Мечислав Йосипович за сприяння обласного управління до м. Суми за працю інженера, а в 1989 році отримав орден Трудової Слави за вагомий внесок у розвиток народного господарства України.

КАНДИДАТИ У НАРОДНІ ДЕПУТАТИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ПО ГЛУХІВСЬКОМУ ВИБОРЧОМУ ОКРУГУ № 344

СМІК

**Василь
Михайлович**

Василь Михайлович Смік народився 1930 року в с. Смік Глухівського району Київської області. Закінчив школу в с. Смік. В 1950 році після закінчення фахово-технічної школи вступив до Київського інституту інженерів-електриків. Після закінчення інституту працював інженером в Київському заводі «Людськ». З 1970 року працює в Київському заводі «Людськ» інженером. Працює в складі колективу, який виготовляє електричні машини та обладнання.

У 1950 році був Смік В. М. включено до складу Київської партії Радянського Союзу.

Давною прагматичною метою, зусилля поставив на творчу діяльність, пов'язану з обробкою та виготовленням високопродуктивної продукції. З 1985 року він на керівній і виконавчій роботі. Інженер Василь Михайлович працює в Київському заводі «Людськ». Спеціалізується на виготовленні електричних машин, виготовленні електричних машин та обладнання. З 1985 року працює в Київському заводі «Людськ» інженером.

У 1987 році Василь Михайлович за сприяння обласного управління до м. Суми за працю інженера, а в 1989 році отримав орден Трудової Слави за вагомий внесок у розвиток народного господарства України.

СУВОРОВ

**Володимир
Дмитрович**

Володимир Дмитрович Суворов народився 1930 року в с. Суворов Глухівського району Київської області. Закінчив школу в с. Суворов. В 1950 році після закінчення фахово-технічної школи вступив до Київського інституту інженерів-електриків. Після закінчення інституту працював інженером в Київському заводі «Людськ». З 1970 року працює в Київському заводі «Людськ» інженером. Працює в складі колективу, який виготовляє електричні машини та обладнання.

У 1950 році був Суворов В. Д. включено до складу Київської партії Радянського Союзу.

Давною прагматичною метою, зусилля поставив на творчу діяльність, пов'язану з обробкою та виготовленням високопродуктивної продукції. З 1985 року він на керівній і виконавчій роботі. Інженер Володимир Дмитрович працює в Київському заводі «Людськ». Спеціалізується на виготовленні електричних машин, виготовленні електричних машин та обладнання. З 1985 року працює в Київському заводі «Людськ» інженером.

У 1987 році Володимир Дмитрович за сприяння обласного управління до м. Суми за працю інженера, а в 1989 році отримав орден Трудової Слави за вагомий внесок у розвиток народного господарства України.

АКТИВНІ ДЕПУТАТИ - СИЛЬНА ВЛАДА!

ВИБОРИ '90

Сумська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Н.К. Крупської

Додаток Ж

Склад Сумської обласної виборчої комісії під час виборів народних депутатів УРСР 1990 р.

Розглянувши пропозиції трудових колективів, їх рад, громадських організацій та їх органів, зборів військово-службовців, які висунули представників до складу обласної виборчої комісії по виборах депутатів до Сумської обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання, на підставі статті 20 Закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР», виконавчий комітет Сумської обласної Ради народних депутатів 3 листопада 1989 року утворив обласну виборчу комісію по виборах депутатів до Сумської обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання в кількості 19 чоловік у такому складі:

Бойко Олексій Федорович, директор радгоспу — від трудового колективу радгоспу «Мічуринець» Липоводолинського району.

Бурлака Людмила Іванівна, робітниця — від ради трудового колективу Роменської азотцевої фабрики.

Говорун Сергій Дмитрович, голова правління колгоспу — від первинної партійної організації колгоспу імені Леніна Краснопільського району.

Доленко Іван Павлович, голова райвиконкому — від первинної партійної організації Білопільського райвиконкому.

Крамаренко Валерій Іванович, голова районного суду — від трудового колективу Лебединського районного народного суду.

Лісенко Микола Іванович, військовослужбовець.

Мельник Валентин Євгенович, перший секретар райкому Компартії України — від бюро Недригайлівського райкому Компартії України.

Окунь Тетяна Василівна, лікар-лаборант — від трудового колективу першої Сумської міської лікарні.

Разбейко Олександр Миколайович, робітник — від ради трудового колективу Тростянецького деревообробного комбінату.

Рубанець Віктор Миколайович, директор училища — від первинної партійної організації Глухівського професійно-технічного училища № 15.

Самофалова Лідія Петрівна, секретар обласної ради професійних спілок — від президії обласної ради професійних спілок.

Сорокопуд Любов Олександрівна, вчителька — від трудового колективу Пеняїнської середньої школи Великописарівського району.

Спаський Віктор Григорович, другий секретар обкому ЛКСМ України — від бюро обкому ЛКСМ України.

Стеценко Зоя Андріївна, голова профспілкового комітету колгоспу імені Чапаєва — від президії Сумського райкому профспілки працівників агропромислового комплексу.

Федотова Олена Олексіївна, старший бібліотекар філії дитячої бібліотеки — від трудового колективу Охтирської центральної бібліотечної системи.

Філіпова Лідія Володимирівна, начальниця відділу — від трудового колективу Конотопської швейної фабрики.

Хоменко Віталій Федорович, робітник — від організації професійної спілки робітників хімічної та нафтохімічної промисловості шосткинського науково-виробничого об'єднання «Свема».

Чумаченко Костянтин Степанович, заступник начальника управління — від трудового колективу управління житлово-комунального господарства облвиконкому.

Шимко Олександр Іванович, заступник завідуючого відділом організаційно-партійної і кадрової роботи обкому Компартії України — від бюро Сумського обкому Компартії України.

10 листопада відбулось перше засідання обласної виборчої комісії по виборах депутатів до Сумської обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання. Головою комісії обрано Чумаченка Костянтина Степановича, заступником голови — Стеценко Зою Андріївну, секретарем комісії — Шимка Олександра Івановича, розподілено обов'язки між членами комісії.

З інформацією про завдання обласної виборчої комісії по підготовці до виборів виступив секретар виконкому обласної Ради народних депутатів І. В. Бакум. Він, зокрема, сказав, що обласна виборча комісія здійснює на території області контроль за виконанням Закону УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» і забезпечує його одностороннє застосування, роз'яснює порядок застосування закону. Спрямовує діяльність нижчестоящих виборчих комісій. Забезпечує виготовлення виборчих бюлетенів по виборах депутатів відповідної Ради. Публікує повідомлення про склад зареєстрованих кандидатів у депутати. Підбиває підсумки виборів, публікує повідомлення про підсумки виборів і список обраних депутатів. Вирішує питання, пов'язані з організацією проведення повторних виборів.

Обласна виборча комісія прийняла рішення про утворення 175 виборчих округів по виборах депутатів до Сумської обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання. Списки округів будуть опубліковані.

Затверджено також плани роботи обласної виборчої комісії.

Обласна виборча комісія по виборах депутатів до Сумської обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання розміщується за адресою: м. Суми, площа Леніна, 2, облвиконком.

Додаток 3

Кількість релігійних споруд зруйнованих у 1985-1991 рр. на Сумщині

Корнієнко О. Книга Пам'яті Сумської області: у 3 т. Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. Т. 2: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. 324 с.

Додаток Й. 1

Миколаївський храм в с. Сахни

Корнієнко О. Книга Пам'яті Сумської області: у 3 т. Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. Т. 2: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. 324 с.

Додаток Й. 2

Покровський храм в с. Козацьке

Корнієнко О. Книга Пам'яті Сумської області: у 3 т. Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. Т. 2: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. 324 с.

Додаток Й. 3

Храм Воздвиження Святого Христа в с. Хижки

Корнієнко О. Книга Пам'яті Сумської області: у 3 т. Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. Т. 2: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. 324 с.

Додаток К
Чернігівський Владика Антоній

Додаток Л. 1

**Учасники «Революції на граніті» О. Медуниця, А. Наталуха, В. Рог,
І. Бортник, м. Київ, жовтень 1990 р.**

Корнієнко О. Хроніка прапороносців: Нарис історії Спілки Української Молоді «Сумщина». Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. С. 128

Додаток Л. 2

Учасники «Революції на граніті». Голодують члени СНУМ «Сумщина»

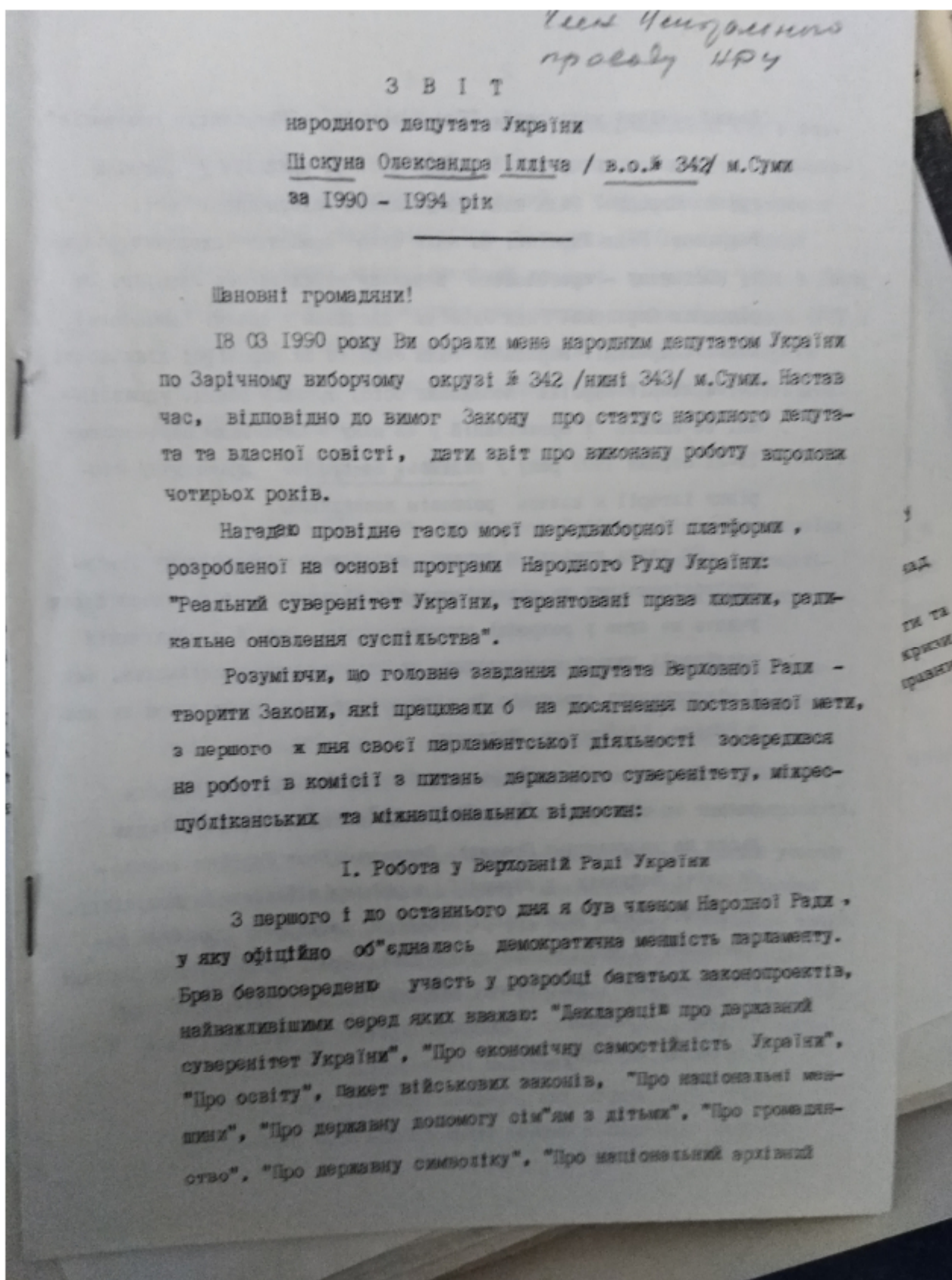
В. Рог, Ю. Грамажора та О. Медунця, жовтень 1990 р.

Архів ОУН Української інформаційної служби – Лондон

Додаток М

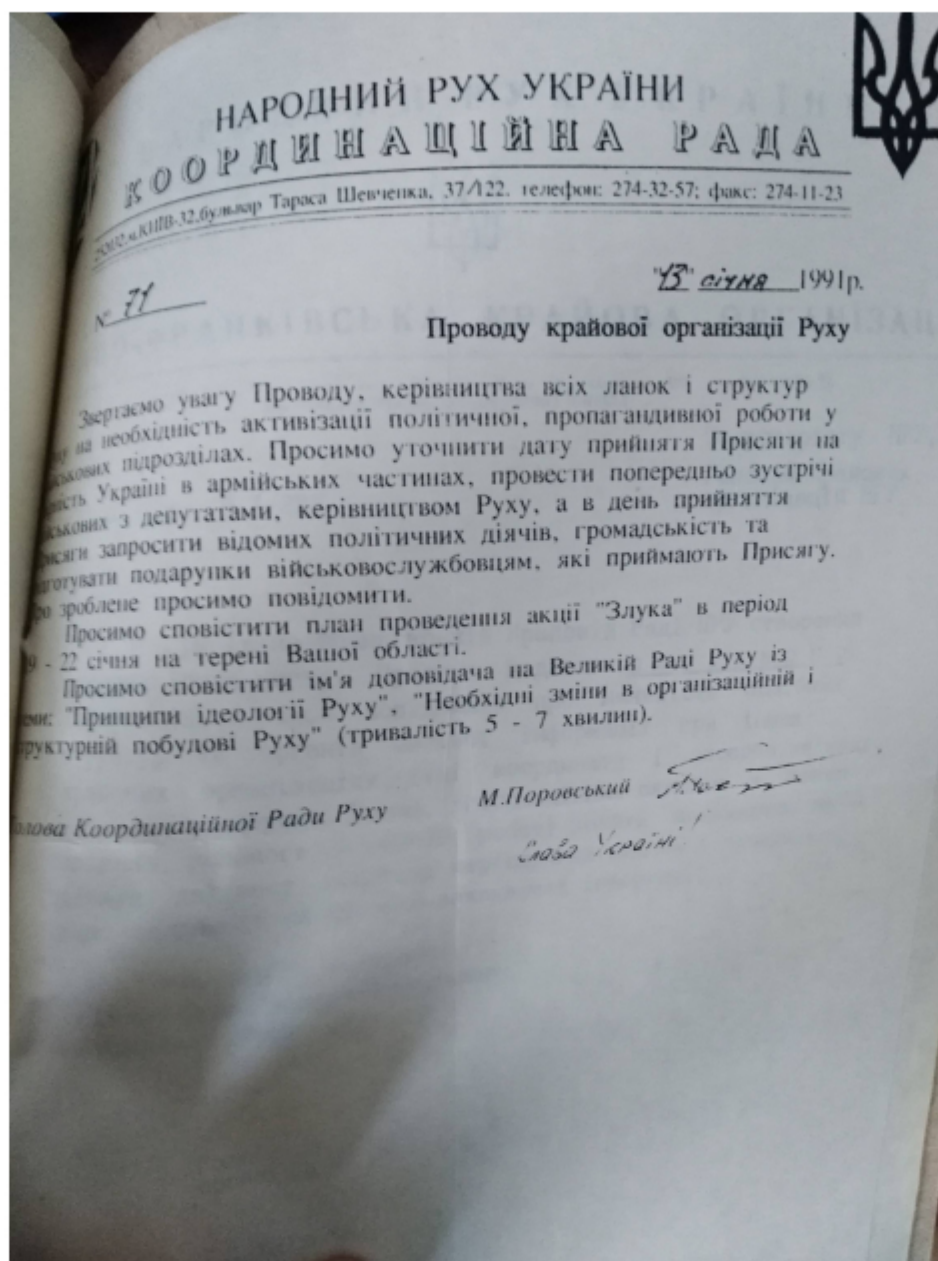
Звіт народного депутата України О.І. Піскуна за 1990–1994 рр.

Архів Сумської обласної крайової організації Молодого Народного Руху

Додаток Н

**Звернення Координаційної Ради НРУ до Проводу крайової організації
Руху від 13 січня 1991 р.**

Архів Сумської обласної крайової організації Молодого Народного Руху

Додаток П. 1

**В.А. Шевченко – Перший секретар Сумського обласного комітету КПУ
(22 жовтня 1988 р. – 26 серпня 1991 р.)**

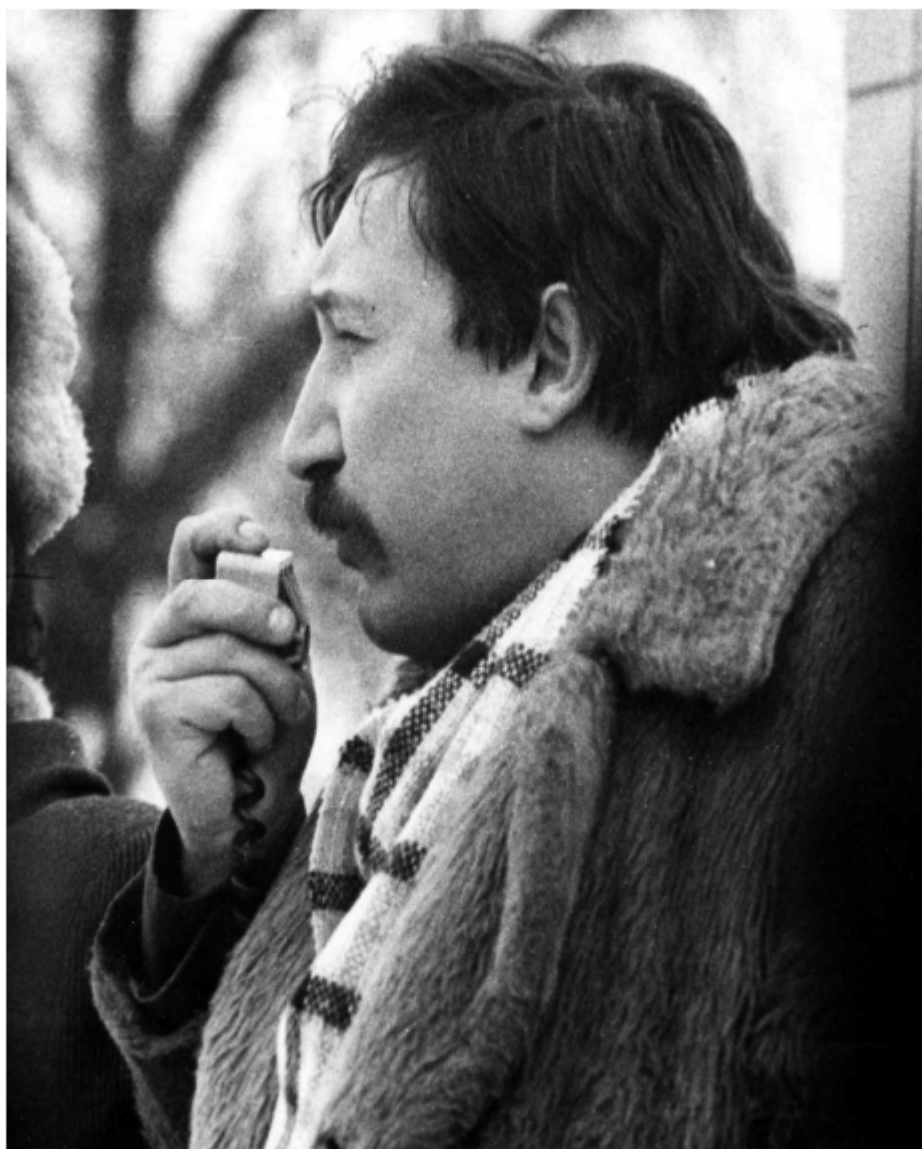
Додаток П. 2

**І.Г. Грінцов – Перший секретар Сумського обласного комітету КПУ
(23 квітня 1975 р. – 22 жовтня 1988 р.)**

Додаток Р

В.Б. Осадчий – лідер крайового осередку НРУ на Сумщині

Додаток С

О. Шевченко – засновник товариства «Спадщина», один із засновників сумського осередку НРУ

Додаток Т

Програма та Статут СУМ «Сумщина»

ПРОГРАМ СПІЛКИ УКРАЇНСЬКОЇ
МОЛОДИ.

Преамбула.

Протягом довгих десятиліть окупаційна влада на Україні виховувала молодих українців у дусі брехливих ідей марксизму-ленінізму, безбожництва та в ненависті до здобутків рідної культури і національної ідеї, внаслідок чого низка поколінь нашої молоді була виент зденационалізована і позбавлена змоги прилучитись до досягнень власного народу.

Криза такої політики, наслідки якої були очевидні ще другої пол.ХІІІ ст набула ще більш загрозливих форм у період після жовтневого заколоту 1917р. і повалення більшовиками законного українського уряду, а сьогодні досягла найвищого рівня загострення.

Бездіяти зараз означає потурати ^{вигляду} іноземній політиці комуністичної партії яка є ідейною спадкоємцем московського царату.

Ми усвідомлюємо, що велика відповідальність за майбутнє країни лягає сьогодні на рамена молоді, від якої головним чином залежить подальша доля нашого народу.

Ми, свідомі молоді представники українського народу, зорганізувались у Спілку Української Молоді, доби втілювати в життя вічні ідеї українського націоналізму, відстоювати незвириду думку про українську самостійність. В своїй праці ми керуємось головним чином тим великим досвідом визвольної боротьби, який має український націоналістичний рух, як на теренах Рідних Земель, так і в діаспорі.

Принципи діяльності Спілки Української Молоді.

1. Спілка Української Молоді/делі - СУМ або Спілка/ вважає, що відновлення української державності є основним гарантом забезпечення вільного й продуктивного розвитку української нації.
2. ЦІЛІ Спілки:
 - а) відродження України як самостійної соборної держави;
 - б) виховання української молоді в революційно-націоналістичному дусі на свідомих та відданих борців за незалежність і соборність Української Держави.
3. Напрямні діяльності СУМу:
 - а) СУМ визнає український нарід за єдиного законного господаря на всій українській землі; будь-які спроби встановлення в Україні "національної рівноправності" чи якихось інших форм інтернаціоналістичних взаємин СУМ розцінює як зомех на законний пріоритет української нації на споконвічній її території. СУМ виступає проти утворення будь-яких політично-державних автономій на території України як проти зазіхань на єдність та соборність Української Держави;
 - б) СУМ виступає за багатопартійну політичну систему; СУМ домагається заборони діяльності комуністичних та інших антиукраїнських організацій;
 - в) СУМ відстоює право вірних Української Автокефальної Православної та Української Католицької Церков на створення релігійних громад і вільне відправлення культів; СУМ виступає за відокремлення Церкви від держави;
 - г) СУМ домагається виведення російської окупаційної армії з території України, створення Українського Війська на національній основі.
4. Засоби діяльності СУМу:
 - а) СУМ співпрацює з органами народовладдя та громадсько-політичними організаціями і партіями, діяльність котрих не суперечить Програмі та Статуту СУМу;
 - б) СУМ бере участь у роботі громадських комітетів, конгресів, рад та інших органів народовладдя;
 - в) вдається до будь-яких заходів тиску на органи окупаційної влади та управління;
 - г) пильнує за дотриманням прав людини, зокрема молоді;
 - д) відзначає пам'ятні національні дати та свята, сприяє відродженню національних традицій та звичаїв;
 - д) здійснює власну економічну діяльність;

- в) користується правом їх організаційної діяльності;
 - г) організовує і проводить мітинги, збори, демонстрації, пікетування, походи, мерші відповідно до Положення і Статуту СММ.
6. СММ не визнає законності советської влади, УРСР як державу, кордонів УРСР, конституцію УРСР і ССРСР та інших законів УРСР і ССРСР і діє в межах моральних норм, відповідних до умов окупації.

С Т А Т У Т

СПІЛКА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДИ.

II. Основні принципи.

1. Спілка Української Молоді (СУМ) є незалежна молодіжна політична організація, яке головним метю своєї діяльності ставить відродження Української Самостійної Соборної держави в її історично-етнічних межах, важливі молоді в душі ідеї українського націоналізму. СУМ не підпорядкований жодній громадській організації чи державним установам.
2. СУМ наголошує зв'язки як спілка з усіма націоналістичними та демократичними організаціями, рухами, партіями, українськими громадянами та громадянами інших країн задля досягнення головної мети Спілки.
3. Будь-які дії, спрямовані на досягнення головної мети СММ, якщо вони не несуть реальної шкоди українській нації, СММ вважає за доцільні і можливі.

III. Членство в СММ.

4. Членом СММ може бути будь-яка молода людина української національності віком від 14 до 30 років, котра визнає Програму і Статут СММ, не є членом інших молодіжних політичних організацій, а також партій комуністичного та українського націоналістичного напрямку, і приймає активну участь у діяльності Спілки.
5. Приходь до СММ здійснюється рішенням осередку або Центральної Управи на основі письмової заяви за рекомендацією не менше ніж двох членів Спілки після двохмісячного кандидатського терміну. Рішення Центральної Управи кандидатській речення у виняткових випадках може бути збільшеною, зменшеною або скасованою.
6. Членство у СММ індивідуальне. Члени СММ об'єднуються в осередки не менше 3 осіб. Самоприписання не допускається.
7. Особисті обліки, відомчі членських картків веде Секретаріят СММ або секретаріят осередку СММ чисельністю більше 30 осіб, якому надається статус місцевої організації СММ.
8. Член СММ зобов'язаний:
 - а) активно провадити у життя програмові принципи СММ, керуватись його Статутом;
 - б) брати участь у всіх заходах СММ;
 - в) узгоджувати свої публічні заяви, звернення та виступи зі Спілкою (Головою, Управою, керівництвом осередку);
 - г) проголосити до колективної погодженості в осередку;
 - д) виконувати рішення провлад СММ;
 - е) нести відповідальність за дії осередку;
 - є) регулярно сплачувати членські внески.
9. Члени СММ мають право:
 - а) висловлювати свої погляди та висувати пропозиції щодо діяльності СММ;
 - б) організувати заходи відповідно до Програми та Статуту СММ;
 - в) брати участь у роботі будь-яких громадсько-політичних організацій, не та яких не суперечить Програмі та Статуту СММ;
 - г) вільно виходити з СММ.
10. Порухення Статуту СММ її членом може весті до виключення із Спілки. В кожному окремому випадку рішення про виключення приймають Загальні Збори СММ чи його місцевої організації або Центральної Управи.
11. СММ засуджує будь-які переслідування за участь в організації і захисте своїх членів від адміністративного тиску відповідно до свого Статуту та Програму.

III. Організаційна побудова.

12. Структури СУМу складають осередки, які утворюються об'єднанням не менше як 3 членів СУМу. Осередки утворюються за місцем помешкання, праці, навчання. Осередок діє на громадських засадах. Організовує роботу осередку, звітує перед нм, розпоряджається його коштами його управа. Члени управи осередку призначаються головок осередку. Репрезентує осередок в органах СУМу вищого рівня та є їх повноважним представником у осередку - голова осередку, котрий призначається головою місцевої організації СУМу.
13. Осередки СУМу об'єднуються у місцеві організації СУМу, які в свою чергу об'єднуються в крайові організації СУМу. Організовує роботу місцевої/райової/ організації, звітує перед нею, розпоряджається її коштами Управа місцевої/райової/ організації СУМу, члени якої призначаються головою місцевої/райової/ організації СУМу. Роботу місцевої організації очолює голова місцевої організації, котрий призначається Головою крайової організації СУМу. Роботу крайової організації СУМу очолює голова крайової організації СУМу, котрий призначається Головою Спілки Української Молоді.
14. Голова СУМу обирається Загальним Збором СУМу простов більшістю голосів присутніх членів /делегатів/. Голова СУМу репрезентує Спілку в органах влади, установах, організаціях країни та за її межами, робить заяви від імені Спілки. Голова СУМу має право скликати Загальний Збір, Центральну Управу, Секретаріат, інші органи та комісії Спілки та брати участь в їх роботі з правом вето. Голова обирається на строк 1 рік.
15. Найвищим органом Спілки є Загальний Збір, що скликається не менше 1 разу на рік. До компетенції Загального Збору входить прийняття та зміни в Програмі та Статуті, вибори та перевибори Голови СУМу, розробка та затвердження плану роботи, контролю фінансової діяльності. Загальний Збір скликається за рішенням Голови СУМу або 1/3 Центральної Управи.
16. Найвищим постійно діючим органом Спілки у період між Загальними Зборами є Центральна Управа, до якої входять Голова, заступник Голови, Відповідальний Секретар, Скарбник, голова Інформаційної служби. Члени Центральної Управи призначаються Головою СУМу і затверджуються Загальним Збором.
17. Секретаріат є постійно діючим виконавчим органом СУМу, його структура визначається Загальним Збором. На чолі Секретаріату стоїть Відповідальний Секретар. Секретаріат забезпечує практичне виконання рішень Загальних Зборів, Голови та Центральної Управи СУМу, налагоджує зв'язки з іншими громадськими організаціями і органами влади та управління, розглядає пропозиції стосовно діяльності СУМу, організовує заходи, акції, зібрання, мітинги, маніфестації відповідно до Статуту СУМу, організовує фінансово-господарську діяльність СУМу згідно з ухвалами Загальних Зборів та Центральної Управи, звітує перед Загальними Зборами, Головою, Центральною Управою.
18. Фінансову діяльність СУМу за ухвалами Загальних Зборів та Голови СУМу виконує Скарбник, котрий призначається Головою СУМу. І є членом Центральної Управи та Секретаріату.
19. Інформаційна служба займається питаннями друку та пропаганди. Голова Інформаційної служби самостійно формує особовий склад служби з наступним затвердженням його Головою СУМу.
20. Усі рішення колегіальних органів та Загальних Зборів СУМу приймаються за умови голосування за них простою більшістю осіб, що брали участь у голосуванні. Кворум - 2/3 членів органу та Загального Збору.

IV. Майно та кошти.

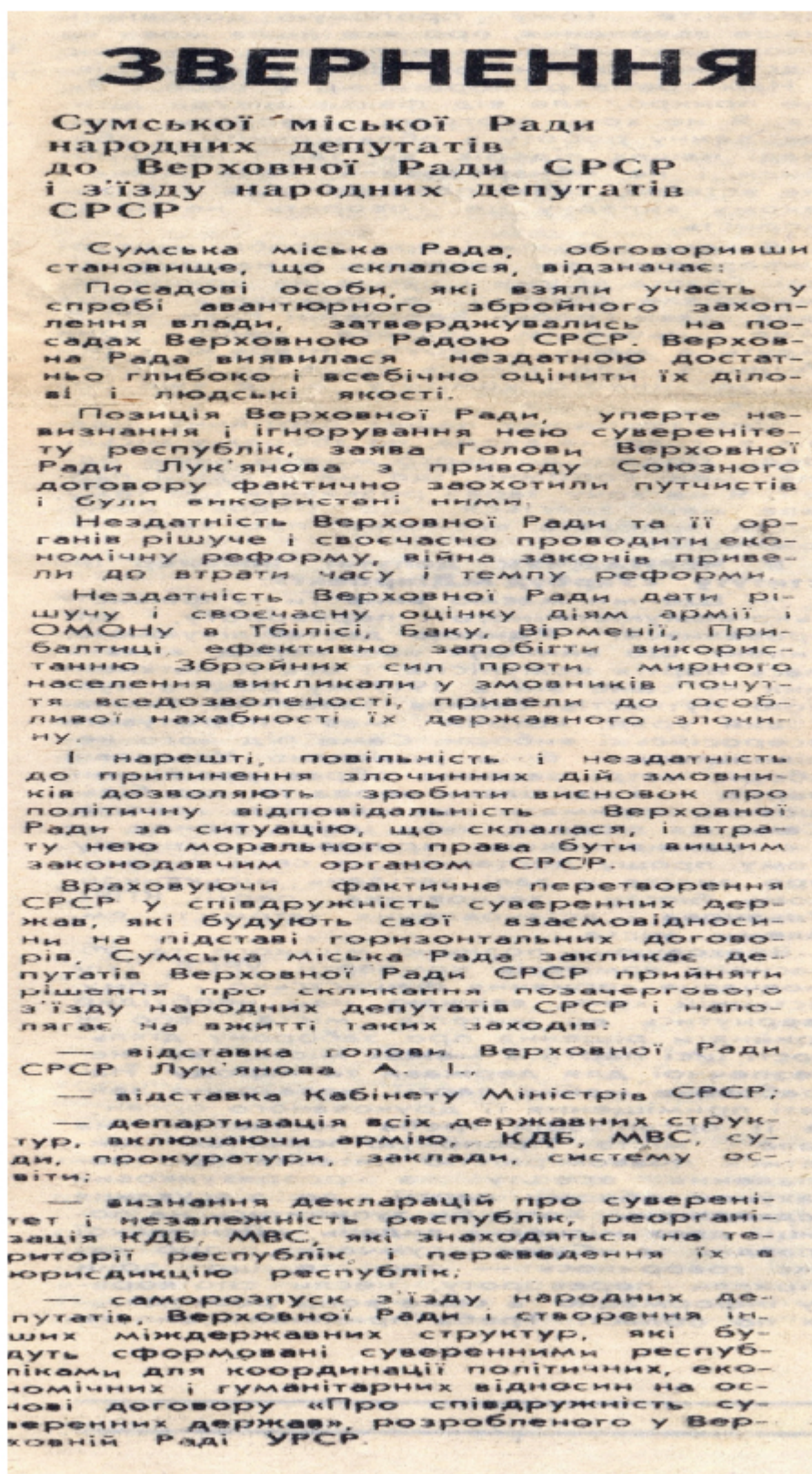
21. Кошти СУМу складаються з членських внесків, добровільних пожертв від членів, інших громадян, підприємств, установ, організацій, кооперативів та іноземців, надходжень від здавничої та економічної діяльності СУМу, платних заходів, інших надходжень.
22. Вся фінансова діяльність СУМу підпорядкована місцевим організаціям, крайовій Управі.
23. Членські внески сплачуються у розмірі:
 - а) вступні - для працюючих - 5 руб.
 о студентів - 3 руб.
 школярів і безробітних - 1 руб
 - б) розмір щомісячних внесків член СУМу встановлює для себе особисто. Для кандидатів сплата членських внесків не є обов'язковою.

24. Осередки СУМу перераховують 50% прибутків до скарбниці місцевої організації, місцеві організації перераховують 25% прибутків до центральної Скарбниці СУМу.
25. СУМ використовує свої кошти на видавничу діяльність та розповсюдження інформації, здійснення своїх програмних цілей, добродійну діяльність, утримання штатного персоналу, придбання приміщень та майна. Спілка може мати штатних працівників для виконання організаційної та технічної роботи, котрі не обов'язково є її членами.
26. Керівні органи та інші члени СУМу виконують свої обов'язки на громадських засадах. СУМ відшкодовує збитки осіб, пов'язані з цією роботою.

V. Правовий статус.

27. СУМ, його місцеві осередки діють на правах юридичної особи, мають баланс, печатки із зображенням власної емблеми.
28. Керівні органи СУМу не несуть відповідальності за фінансову діяльність місцевих організацій СУМу.
29. СУМ має свою символіку та гімн, що ухвалюється Загальним Збором СУМу.
30. Право припинення діяльності або реформації СУМу належить загальному Збору СУМу.

Додаток У. 1

Звернення депутатів Сумської міської ради до Верховної Ради СРСР від
22 серпня 1991 року

Додаток У. 2

Звернення депутатів Сумської міської ради до Верховної Ради УРСР від
22 серпня 1991 року**ЗВЕРНЕННЯ****Сумської міської Ради народних депутатів
до Верховної Ради УРСР**

Обговоривши ситуацію, що склалася в країні і республіці під час спроби державного перевороту, сесія Сумської міської Ради народних депутатів засуджує нерішучу, вичікувальну, двозначну позицію Президії Верховної Ради УРСР і її голови Кравчука Л. М. під час державного перевороту і висловлює їм недовіру.

Сумська міська Рада народних депутатів вважає необхідним:

— негайно скликати сесію Верховної Ради України і дати оцінку ситуації, що склалася;

— негайно денонсувати Союзний договір 1922 року, надати статус конституційного закону Декларації про державний суверенітет України;

— приступити до створення всіх необхідних структур і ознак, які характеризують незалежну суверенну державу (власність, національні збройні сили, органи правопорядку, валюта, банківська і фінансова системи, митниця і т. п.);

— негайно усунути з посад всіх керівників, які прямо або опосередковано сприяли здійсненню державного перевороту;

— прийняти закон про департизацію підприємств, організацій і державних структур, включаючи КДБ, МВС, армію, прокуратуру;

— вжити негайні заходи по оперативному забезпеченню Рад народних депутатів України всіх рівнів і населення республіки об'єктивною і повною інформацією про поточне становище в республіці і країні, забезпечити трансляцію Російського телебачення на всій території України.

Додаток У. 3

**Рішення надзвичайної позачергової сесії Сумської міської ради
від 22 серпня 1991 року**

**Рішення надзвичайної позачергової сесії
Сумської міської Ради народних депутатів
від 22 серпня 1991 року**

Обговоривши ситуацію, що склалася, надзвичайна позачергова сесія Сумської міської Ради народних депутатів у відповідності з Конституцією УРСР, Декларацією про державний суверенітет УРСР

ВИРІШИЛА:

1. Вважати створення і діяльність ДКНС спробою насильницького захоплення влади, державним переворотом — тяжким державним злочином, що передбачає кримінальну відповідальність.

2. Вважати будь-які дії посадових осіб, прямо або опосередковано спрямовані на підтримку ДКНС і виконання його рішень та розпоряджень, такими, що протирічать Конституції і діючому законодавству УРСР і розцінювати їх як тяжкий державний злочин, сприяння державному перевороту.

3. Міська Рада заявляє про свою рішучість захищати суверенітет, незалежність і територіальну цілісність України, Конституцію і кони УРСР всіма доступними законними засобами.

4. Затвердити звернення Сумської міської Ради:

4.1. До Верховної Ради і з'їзду народних депутатів СРСР.

4.2. До Верховної Ради УРСР.

5. Керівникам підприємств і організацій м. Суми забезпечити доведення до відома трудових колективів всіх рішень і звернень сесії Сумської міської Ради народних депутатів.

6. Контроль за виконанням даного рішення покласти на заступника голови міської Ради т. Воробйова О. М.

Голова Сумської міської Ради народних депутатів

А. О. ЕПІФАНОВ

Добрий день. №35. 27 серпня 1991 року.

Додаток Ф

**Свідчення сучасників суспільно–політичні трансформаційні процеси на
Сумщині в роки перебудови, зібрані в ході підготовки дисертаційного
дослідження***

**Свідчення Віктора Рога, 1970 р.н., ініціатора створення Спілки
Незалежної Української Молоді в Сумській області**

Не існувало окремого товариства «Просвіта» і ТУМ. Було ТУМ, яке пізніше перейменувалося в «Просвіту».

СНУМ «Сумщина» було створено в лютому 1990 р. СНУМ «Сумщина» перейменувалася в СУМ «Сумщина» влітку 1991 р. Так і треба надалі ідентифікувати. Не якась «Сумщина», а до липня 1991–го СНУМ, а далі СУМ.

Ніякого розділу на 2 табори в середовищі СНУМ не було. Була цілком органічна і безконфліктна внутрішня дискусія. Рішення про реєстрацію було прийнято у вересні 1991 р. вже після розвалу СРСР.

Вперше червоно–чорні прапори з'явилися на вулицях і площах Сум 30 червня 1990 р.

**Свідчення Олексія Шевченка, 1959 р.н., одного із засновників у Сумах
Народного Руху України за перебудову**

1986 р. – повна ізоляція, через залякування органами КДБ друзів та знайомих.

1987 р. – все більше відчувалася перебудовча відлига, дихати стає легше і тоді організую в Сумах осередок прихильників української мови. Прихисток для нього давала викладач української мови Сумського будівельного технікуму Н. С. Вірченко. На все життя запам'яталися «Вечорниці», які можна було назвати і «Святом українських вареників», яких господиня разом із студентами підготувала аж сім видів. Зустріч відбулася у класі Ніни Степанівни. Були запрошені також і представники української творчої інтелігенції. Після того у вчительки з'явилися великі проблеми на роботі. Збиратися стало ніде, і осередок майже згорнув діяльність.

1989 р. – один із засновників у Сумах Народного Руху України за перебудову. Делегат першого з'їзду НРУ. Дружина – Л. Шевченко – перша «рухівка» жінка на Сумщині, разом із викладачкою політехнічного інституту І. Предборською.

На першому з'їзді Товариства української мови в Києві обраний членом правління Всеукраїнського Товариства української мови.

Після цього відчув припинення блокування своєї діяльності спецслужбами, громадською роботою стало займатися легше. Разом з краєзнавцем та істориком М. Маньком відновлюємо товариство «Спадщина» та реєструємо його. Підтримую прохання М. Манька зробити його головою товариства. Згодом переконався, що першими (і «Спадщину» і Товариство української мови, й НРУ та «Просвіту») очолили люди, пов'язані з КДБ.

Як людина яка брала безпосередню участь на початках створення Руху у Сумах можу сказати, що Рух не мав ні офісу, ні телефону для того щоб проводити якусь чорнову організаційну роботу. Осадчий теж не був схильний до мороки, чорнової клопітної роботи і тому ініціативи не проявляв. Зате виступав він і вмів вести збори дуже добре. Я було знайшов приміщення для офісу за 200 метрів від місця де Осадчий проживав – Осадчий не захотів і слухати про те, щоб у Руху було приміщення. Телефонні номери на той час були дефіцитні. Тому я домовився з головним інженером «Телекому» Олегом Грушецьким, щоб Осадчому для підтримки Руху встановили телефон вдома. Осадчий теж відмовився. Все це мене вельми здивувало. Пояснень ніяких не було. Я подумав тоді і справді навіщо Рухові телефон і офіс якщо час такий, люди йшли і йшли, вони самі знаходили Рух, самі пропонували роботу і робили її. Людей було багато, тому я мабуть з рік вимагав від Осадчого, щоб він зробив Рух офіційною організацією. Він сердився, червонів і злився тоді, коли я час від часу торкався цього питання, адже пояснити відмови нічим не міг.

Запитання по Осадчому виникли зразу ж після знайомства з ним. Тоді я почав за його проханням збирати підписи на підтримку створення Народного руху за перебудову, здається долучив до цього В. Артюха та інших. Після того як здали підписні листи Осадчому майже зразу ж людей, які підписалися почало тягати КГБ. На це ж поскаржився і В. Артюх і В. Казбан. У людей по моїх підписних листах теж були проблеми.

Участь української громади у виборчому процесі у перших демократичних виборах мені довелося ініціювати і організовувати особисто. На той час я вже знайшов у Сумах 260 людей, від яких чув українську мову. Телефона не було, тому я побираючись у будівельних вагончиках на різних будовах обдзвонив усіх тих людей пропонуючи стати кандидатами в депутати міської та обласної рад. З кожних 10 чоловік погодився приблизно один. Тоді ж я висунув у депутати В. Казбана і М. Манька. Їх ще тоді ніхто не знав і на зборах проголосували за них лише тому, що рекомендував їх я. Висування робили через Товариство української мови.

У 1990 році був одним із головних організаторів, разом з отаманом Олександром Реутою поїздки на свята козацької слави в Запорізьку область. Було три автобуси до 100 чоловік учасників від Сум, з наметами, харчами, казанами, символікою, атрибутикою, в українських вишиванках, а дехто і в козацьких одностроях.

Взяв на себе відповідальність за пошук коштів, організацію транспорту, підбір делегатів. Також організував відеозйомки поїздок

делегації на свято та створення фільму про поїздку на святкування 500-ліття українського козацтва.

Того ж року організував «Козацький ансамбль». Художнім керівником була — Людмила Шевченко (творчий псевдонім Ромен). Учасники цього творчого колективу вперше на Сумщині у жовтні 1990 року привселюдно виконали Гімн України під час першого підняття в Сумах та на Лівобережній Україні Українського Національного Прапора. Головними солістами ансамблю тоді були: Людмила Шевченко, Андрій Скрипняк, Юрій Скрипник, Галина Кавунник, колишній соліст філармонії Олександр Мислівченко, Олексій Шевченко, Олександр Реута. Ведучим був неперевершений знавець історії козацтва Валерій Хоменков. Як адміністратору ансамблю мені вдалося забезпечити його фінансуванням. Два роки учасники одержували зарплатню. Записи виступів ансамблю збереглися в архіві тодішнього керівника НРУ — В. Осадчого.

Довелося бути організатором поїздки сумської делегації на «Ланцюг злуки» у Київ. Знайшов бажаючих поїхати, транспорт і половину коштів на оплату автобусів (іншу половину — О. Піскун, викладач СДУ, один з перших рухівців у Сумах). У Київ поїхали тоді близько 100 патріотів. Спочатку не було ніяких проблем. Та влада у той час ще намагалася не допускати українських патріотичних подій. Увечері хтось почав тиснути на керівництво автоколони, вимагаючи, щоб вони не надавали автобуси. Рішення виділити автобуси було прийнято лише за годину до поїздки, і, хто у цьому зіграв вирішальну роль, невідомо, напевне, директор автоколони.

* Надруковано без будь-яких скорочень, згідно із сучасними правописними нормами зі збереженням лексичних і стилістичних особливостей авторського тексту.